تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

19

د. ئەردەشیر خودادادیان

ئارییەکان و مادەکان

منتدى إقرأ الثقافي
WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

منتدى إقرأ الثقافي
WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

وەرگێڕانی بۆ کوردی
عەلاء نوری بابە عەلی

سلێمانی
2003

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهای مختلف مراجعه: (منتدى اقرا الثقافى)

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنتَدى إقْرَأ الثَقافِي)

www. Iqra.ahlamontada.com

منتدى إقراء الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى , عربي , فارسي)

ئارییەکانو مادەکان

نووسینی
د. ئەردەشێر خودادادیان

وەرگێڕانی بۆ کوردی
عەلاء نوری بابە عەلی

سلێمانی
٢٠٠٣

ناونیشانی کتێبەکە بەفارسی:

أرياهاومادها

دكتر اردشير خدادادیان

نشر بەدید

چاپ دوم ١٣٧٨

٢٢٠٠ نسخه

چاپ منصور، صحافی تلاش

شابک ٥-١٩-٦٩٩٥-٩٦٤

وەزارتی رۆشنبیری

بەڕێوەبەرایەتیی خانەی وەرگێڕان

www.roshnbiri. org

khanaywargeran@yahoo.com

- ناوی کتێب: ئارییەکان و مادەکان
- نووسینی: د. ئەردەشیر خودادادیان
- وەرگێڕانی لە فارسییەوە: عەلاء نوری بابە عەلی
- تایپ: بەهرە عیزەدین
- نەخشەسازیی کۆمپیوتەری: مەهدی ئەحمەد
- نەخشەسازیی بەرگ: ستار قادر
- زنجیرە: ١٩
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- ژمارەی سپاردنی (٢٣٤)ی ساڵی (٢٠٠٣)ی وەزارەتی رۆشنبیریی پێدراوە
- چاپ: چاپخانەی بەدرخان
- چاپی یەکەم: ٢٠٠٣- سلێمانی

پێشەکی دانەر:

دەوروبەری سەدەیەك لەمەوپێش لەسەر بنەمای ئەو هەنگاوانەی کە لەبواری دێریناسی، زمانناسی، تاووتوێکردنی مێژوویی دیکە لەلایەن پیترودلاواله، شاردن، نییبوور، نیلسن دوبواز، راولینسون و چەند کەسێکی دیکەوە نراون، چەند بەرهەمێك لەبواری مێژوو، ژیارو کەلتووری ئێران لەپێش ئیسلامدا نووسراون و دانراون لەلاسەرووی هەموویانەوە دوو دانراوی بەرجەستەیە، یەکێکیان(ئێرانی دێرین) لەنووسینی حەسەن پیرینا (مشیر الدولة)، ئەوی‌دی کتێبی بەنرخی(ئێران لەسەردەمی ساسانی‌یەکاندا) دانراوی ئارتور ئەمانوئیل کریستێن سن، وەرگێڕانی رەشید یاسەمی، کەخزمەتێکی بەرچاوی لەبواری توێژینەوەی مێژوویی بەمامۆستایان و خوێندکارانی زانکۆ گەیاندوە. با شاراوەش نەبێ کە دووکەسایەتی کارا لەمێژوو وکەلتووری ئێراندا، خوالێخۆشبوو عەلی سامی و دکتۆر محەمەد جەواد شکوور بەنووسینی چەند دانراوێکی بەنرخ لەبواری مێژووی ئێرانی دێریندا کۆمەکێکی گەورەو زۆریان بە پەیوەندیدارانی مێژووەوە کردوە. بەڵام بەرهەمەکانی ئەم دوو زانایە هەرگیز لەئاستی گشتگیری(ئێرانی دێرینی پیرنیا) و (ئێرانی لەسەردەمی ساسانییانی کریستن سن)دا نین.

ئەزیش بەدانانی مێژووی ئارییەکان و مادەکان کەهەرگیز بێ‌خەوش و دوور لەکەم و کووڕی‌نییە کەوتمە سەر ئەوڕێیەی کە بە بەهرەوەرگرتن لەئەزموون و توێژینەوە نوێکان لەسنووری مێژووی ئێرانی دێریندا هەنگاوێکی کورت بنێم.

پێویستە ئەوەش لەیاد نەکرێ کەئەز بەبیرو ڕێنماییەکانی بیرمەندان پشتم بەستوە بەڵکو بەهەندوەرگرتنی بۆچوون و بەهرەوەرگرتن لەوان لە

لێکۆڵینـەوەی ئەمەودوا بتـوانم چـەند دانراوێکـی کـەم خەوشـتر پێشـکەش بەئارەزوومەندان بکەم.

ئەردشیری خودا دادیان
مانگی ئەسفەندی ١٣٧٥

بەشی یەکەم

ئارییەکان و پێشینەیان

لەم بەشەدا دەربارەی ئاریاکان، پێش هاتنیان بۆ دەشتی بەرینی ئێران(بان ئێران، پشتەی ئێران)، سەرزەمین یا نیشتمانی یەکەمی ئەوان، هۆکارو مەبەستەکانی کۆچکردنیان، شێوەی کۆچ و ڕاڕەوەکانی کۆچیان، دەگەڵ ڕەگەزیان دەدوێم.

چەمکی وشەی(ئاریا) بەچەند جۆرێکی جیاواز لێکدراوەتەوە کە ڕەسەن، خانەدان، میواندۆست وئازاد چەند نموونەیەکن لەواتای وشەکە.

ئاریایی بەکارهێنانی زانستی- مێژوویییە کەلەلایەن مێژوونووسان وزمان و نەتەوەو ڕەگەز ناسانەوە بۆ ئەو کەسانە بەکار دەهێنرێ کە کۆچیان کردوە بۆ هیندۆ ئێران دوای ئەو ناولێنانە میللەتە خزمەکانیان وەك یۆنانی، ڕۆمی و سلاڤی و ئەڵمانی و کلت(سلت) بەناوی (هیندۆ ئەڵمانی)یەوە لای زانایان و توێژەران ناسراون. بەگوزارشتێکی دیکە دەتوانرێ بوترێ کەئێرانییەکان و هیندییەکان لەبەرئەوەی کەلەیەکڕەگەزن خاوەنی تایبەتمەندی نەتەوایەتی و کولتووری هاوبەشی دێرینن. لەگوزارشتی زانستیدا ئەوان گرووهی یا لکی هیندۆ ئەڵمانی خۆر هەڵاتی کەئاریاییشیان پێدەوترێ پێکدێنین.

لەمەڕ سەرەتای کۆچی هەریەك لەم دوولکە بۆچوونی جیاواز هەیە. شوێنێ کەنەتەوەی خۆیی(ئەسڵی) یا ئارییەکان لەسەردەمێکی زۆر دێریندا لێی نیشتەجێبوون بەتەواوی نەزارنراوە. هەندێ ئەو شوێنە بەباکووری کێوەکانی هیندوکوش یاکەمێ لەوە فراوانتر لەڕووسیادا، لەدەورووپشتی دەریاچەی ئاراڵ و ڕووباری جەیحوون(Oxus) وسەیحوون(Jexartees)

هەتا درێژایی باکووری خۆرهەڵاتی ئەفغانستانی ئەمڕۆ دەزانن. دەستنیشان نەکردنی نیشتمانی ئەسڵی ئاریەکان لێکۆڵینەوەی لەمەڕ ڕێگاکانی کۆچکردنیان بۆ وڵاتە جیاجیاکان لای توێژەران دژوارکردوە.

توێژینەوەکانی ئەم دواییە ئەوە نیشان دەدەن کەلەهەزارەی دووەمی پێش زایینیدا بەشێ لەئاریاکان، یا باشتر بڵێین لکێ لەئاریاکان یا هیندییەکانی دواتر دەچنە دەڤەرێکەوە پاشتر بەهندستان ناوبراوە. لکێ دی دیسان لە خۆرئاواوە دەچنە دەشتێکی بەرزەوە کە ئاریانا(Aryana)یا (Iran)ی پێدەڵێن. لکی پێشوو هیندیان و لکی دوایی ئێرانییانی. دوای ئەم کۆچ و جێنیشتەبوونە چەند سەرزەویی‌یەکی دیکە پێشوازییان لەئارییەکان کردوە وخەڵکانی خانەخوێ لەم زەوییانەدا نەتەوەو زمانی ئەوانیان بە(هیندۆ ئەڵمانی) ناوبردوە. سێ‌نیوەی دورگەی گەورە لەدەریای سپیدا(میدیترانە) واتە فەرەنساو جەزائیرو بەریتانیا، هەروەها زەوییەکانی باکووری ئەسکەندناڤی و نیوەی باکووریی رووسیا بەشێکن لەو سەرزەوییانە. چەند بەشێکیش لەئاسیای بچووك و ئاسیای ناوەندی کەبایەخێکی ئەوتۆیان نییە.

لەم رووەوە لێکۆڵینەوەکان وای نیشان دەدەن کەئەم باسە باشووری رووسیاش دەگرێتەوە. هەروەها ناوبردنی هیندو ئەڵمانی پەیوەندی بەوەوە هەیە. لەتوێژینەوەی کەلتووری و کۆمەڵایەتی هاوبەشی ئەو خەڵکە لەمێژدا، شوێنەوارناسان گەلێ وشەی هاوواتایان دیوەتەوە کەبۆنموونە دەوترێ: وشەی خودا لەفارسی ئێرانی پێشین دا ((دئوا deava))، لەیۆنانیدا((تئووس theos))و((زیئووس Zeus)) لەلاتینیدا ((دئووس deus)) لە لیتوانیدا((دیو dev)) ولەفارسی ئەمڕۆدا ((دیو div))ە. پێویستە ئەوە وەبیر بهێنرێتەوە کە لەزمانەکانی ئێراندا بەواتای دێوو شەیتان وەلە

زمانەکانی یۆنانی، لاتین، سانسکریت- هتد بەواتای (خودا)ن و لەزمانەکانی فارسی کۆنی سەردەمی هەخامەنشی (دیوا) بە واتای بتە.

لەسەرچاوە ئەفسانەیی و ئایینی‌یەکانی ئێرانی پێشیندا سەرزەوی ((ئیریانم واژو Airyanem Veajo)) کە بەپەهلەوی ((ئیران ویج .Eran Vas)) یا ئێران وەژ Eran. Eež و بەفارسی ئەمڕۆ(ئیران ویج .Eran Viğ)ە بەنیشتمانی ئارییەکان ناسراوە.

بەشی دووەم

لکەکانی ئاریانی ئێران و هیندۆ ئەوروپاییەکان

لەمەوبەر دەربارەی کۆچی چەند لکێ لەئارییەکان بۆ باکووری ئەورووپا، لەدوای کۆچی لکەکانی هیندو ئێرانی، دواین پێویستە وەبیر بهێنرێتەوە کەبڕێ لەکۆچی ئەم لکانەی دوایی بۆ باکووری ئەمەریکایان، بەسەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایین لەقەڵەم داوە.

بێگومان ڕەوی لکی هیندیو لکی ئەورووپایی هەر بەرەویەك لابوە، چونکە وەك وتمان: لکی هیندی لەڕێی گوزەرگاکانی زنجیرە کێوی هیندوکوش بەرەو ڕووباری سیند(indus) ملیان ناوەو لەو ڕووبارەش تێپەڕیونو لەدەوروبەری پەنجاب جێنیشتەبوونو شارستانییەتی تایبەتی خۆیانیان لەوێدا بنیات ناوە. هەندێ کەوتنەڕێی لقی هیندی ئاریاکان لەگەڵ کەوتنەڕێی هاوبەشی لقی هیندو ئێرانی ئاریاکانیان بەدەوروبەری دووهەزار ساڵ پێش زایین زانیوە. شوێنەوارو دۆکیۆمێنتە مێژوویییەکان نیشان دەدەن کەهاتنی ئاریاکان بۆ ئاسیای خۆرئاوا لەسنووری سەدەی چواردەهەمی پێش زاییندا بووە. ئەمە هەر ئەو کەوتنەڕێیەیە کەئاریاکان لە دووهەزار ساڵ پێش زاییندا دەستیان پێکردوە.

گەشتنی ئاریاکان بۆ ئاسیای خۆرئاوا بەیەك جار نەبوەو هەموو ئارییاییەکان لەیەك کاتدا نەهاتوونەتە ئەم ناوچەیە. ئدواردمایەر (Edward Mayar)ی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لەو باوەڕەدایە کە لەسەدەی حەڤدەهەمی پێش زایین توخمەگەلی ئاری لەئاسیای بچووکو سووریادابوونو هەندێ لەمیرانی فەلەستینی چەند ناوێکیان بەشێوەی

ئـــاری هــــەبووە. ئاشـــکرایە کەئەمــــە ئـــەوە ناگەیـــەنێ کەســــووری و فەلەستینی‌یەکان ئاریڕەگەز بوون یاهـەن. گریمـان رۆژهەڵاتناسـی نـاوبراو گەیشـتبێتە ئـەو بڕوایـەی کـەبوون و بـەکارهێنانی نـاوی ئاریـایی لـەناو فەرمانڕەوایی فەلەستیندا بـاوبوە وەلێ هێشـتا ئـەوە بـەهیچ جـۆرێ لەگـەڵ پێوەرەکانی رەگەزناسی و نەتەوەناسی و توێژینەوەی مێژووییدا ناگونجێ.

خالێ کەهـەندێ لەمێژوونووسـانی پێشوو کەمتر بایـەخیان پێـداوە وەلێ توێژەرانی ئەم سەردەمە بەبایەخەوە لێی کۆڵیونەتەوە، لەیەك جیاکردنەوەی لکـەکانی رەگـەزی ئاریاییـیـە، خوالێخۆشـبوو (پیرنیـا) لـە نووسـینەکانیدا دەربارەی رەگەزی لکی هیندۆ ئەوروپاییەکانی لەگـەڵ رەگـەزی ئاریـایی وەك یـەك نـاوزەدکردوەو دەڵـێ: ((هینــدو ئــەوروپایی بــەواتای گشــتی وەك لەمەوپێش ئاماژەی بۆکراوە، لقێکن لـەئاریاکان کـەچوون بۆ ئـەورووپاو هـەر بەوبۆنەوەیە کە زمانەکانی هیندی، ئێرانی و زۆربەی زمانەکانی ئەوروپا وەك یۆنانی، ئـەڵمانی، ئینگلـیزی و روسـی- هتـد نـاوی وەك (هینـدۆ ئـێرانی و هینـدۆ ئـەڵمانی و لەهـەمووی گرنگـتر هینـدۆ ئـەوروپایی) یـان بـۆ دانـاون. لەلاپەڕەکانی ئەمەودوادا لەم روەوە زیاتر دەدوێین.

بەشی سێیەم

ئارییەکان و بان ئێرانی ئارییەکان و خاکی ئێران

لەلاپەڕەکانی پێشوودا ئاماژەمان بۆ وشەکانی ئاریاو ئاریاناو ئێریانم ویێژوکرد. هەنووکە ئەم خاڵە جێی باسەکە وشەی دوایی واتە ئێریانم ویژو Aryana- Vaejo تاچ ئەندازەیەك دەتوارێ بەنیشتمانی ئارییەکان دابنرێ؟ وشەی ئاریانا Aryana کەهەمان وشەی (ئێرینا Airyana)یە، بەواتای سەرزەمینی (ئاریاکان Ariar land)ە کەبەفارسی ئەمڕۆ(ئێران Iran) دەگرێتەوە. هەنووکە دیسان باسمان لەپاشبەندی ویژا(Vaeja)یە کەلەتەك وشەی ئێرینا Airyana لەشێوەی (ئێریانم ویژو)دا دەبێ بەنیشتمانی ئاریاکان. پاشبەندی ویژا Vaeja وەك باسکرا لەپەهلەویدا وەز Ves یا وەژ Vež، Vej دەگرێتەوە. (وەز) یا (وەژ) لەپەهلەویدا وەك پاشبەندی کات پاشوێن بەواتای (کۆتایی، لەوێدکۆتایی هاتوو، هەروەها بێخ (بن) هاتوە. لەزمانەکانی سلاڤی و باڵکانیدا ئەم وشەی (Vage)ە بەواتای (وۆج) یا(ویج) بەکار دەهێنرێ کەبەواتای بێخ و بن وکۆتایی دێ.

دگەل سەرنج لەوەی کە(ئێریانم ویژو) دەڤەرێکە بەگوێرەی سەرچاوە، دێرینەکان خاوەنی زستانێکی دوورو درێژە بۆ ماوەی نزیکەی دەمانگ لەساڵداو وەرزی فێنك تیایدا تەنها دوو مانگ تەمەنی هەیە. بەبۆچوونی پسپۆرانی زانستی جوگرافیاو دەڤەرناسان دەبێ ئازربایجان هەتا دامێنی کێوەکانی قەفقاز بێ چونکە هەل‌ومەرجی ناوچەیی ناوبراو بۆ ئەوە

دەسازێ. پاشبەندی(ویژو) بەواتای (کۆتایی هاتووی)ی سەرزەمینی ئارییەکان یا باکوورترین خاڵی سەرزەمینی ئارییەکانە کە ئێرانە.

پێداچوونەوەی بەڵگەنامەو دۆکیۆمێنتی کۆن ئەوە نیشان دەدەن کەئەو تایبەتمەندییانەی پەیوەندییان هەبوە بەبارودۆخی ناوچەیی وابەستە بە(ئیریانم ویژو)وەوە بەتەواوی بۆ بارودۆخی جوگرافی و ناوچەیی سەرزەمینی ئازربایجان دەست دەدەن، تەنانەت لەهەندێ لەو بەڵگەنامانەدا هەلومەرجی ژیانی سەختو سەرماو سۆڵەی بێئەندازە کەژیانی دانیشتوانی دەڤەرەکەی دژوارکردبێ باسکراوەو وشەی دێرینی(ئاودار Aodar) بەواتای سەرماو سەرمای لەوزەبەدەر بەکارهێنراوە. بائەوەش بوترێ کەتاماوەیەك لەمەوپێش زمانناسان(ئیریانم ویژو)یان بەوڵاتی خۆماڵی و نیشتمانی ئارییەکان ناسیوە کەئەم بۆچوونە جێی پشتگیری نییە لەم بەشەماندا دەست دەکەین بەباسی ژیان و هەلومەرجی گشتی ژینگەو شێوەی هەڵسووڕاندنی بژێوی ئاریاکان لەپێش کۆچکردنیان بۆ ئێران و هیندو ڕێڕەوو کاتی کۆچیان و چۆنیەتی جێگیربوونیان لەدەشتەکانی ئێراندا.

لە دوانووسینەکانی بەشی پێشوودا بۆ هەلومەرجی ناوچەیی و بارودۆخی جوگرافی وڵاتیئاریاکان کەپێدەچێ ناوچەکانی باشووری دەریاچەی ئاراڵبوو بێئامارەمان کرد(٤) لکی لەئاریاکان لەدەوروبەری ساڵی ١٦٥٠ پ.ز چوونەتە باکووری ڕۆژهەڵاتی دەشتەکانی ئێران. نیشانەکانی بوونی ئارییەکان لەدوای ساڵی ١٦٠٠ لەبەشی باشووری ئاسیای بچووکدا وان لەبەردەستدا.

توێژەران گومانیان لەوەدا نییە کەئەم لکە لەئارییەکان بەلکی بنەڕەتی یالکی هیندۆ ئێرانی یا بەگوزارشتێکی دیکە لکی هیندو ئەڵمانی ناوبراوە.

پێش هاتنی ئاری حووری و کاسی‌یەکان لەدەشتەکانی ئێراندابوون و لەوێدا ژیانیان بەسەربردوە. کەبەچوونی ئارییەکان بۆ ئەو شوێنە ناچاربوون بە بەجێهێشتنی دەشتەکانی ئێران و شوێنەکانی خۆیان دابەئارییەکان. لەپێشچوونی شارەزایی توێژەران لەپێش چوونی ئارییەکان بۆ دەشتەکانی ئێران، بە شێوەیەکە کە لەخوارەوە باسی دەکرێ. ئاشکرایە کەئەم بۆچوونە لەلایەن نەتەوە ناسان و زماننناسان و مێژوو ناسانەوە پشتگیری لێکراوە.

ئەو زانیارییانەی پەیوەندی بەدەشتەکانی ئێرانەوە هەیە لەپێش هەزارەی دووەمی پێش زایین، بەتایبەتی لای رۆژئاوای ئەم دەشتانە بەم جۆرەیە: نزیکەی ٢٢٠٠ سالّ پێش زایین نەتەوەکانی گۆتی یا گۆتیەکان دەستیان بەسەر بابلدا گرتوە ونزیکەی ١٧٠٠ سالّ پێش زایین واتە نزیکەی پێنج سەدە دوای هاتنی گۆتییەکان بۆ بابل، کاسیەکان و حوورییەکان پێش ئەوەی بچنە سەرخاکی بین النهرین(میزۆپۆتامیا) لەبەشی باکووری رۆژئاوای ئێراندا جێگیربوون.

دەسەلاّت و چوونەناو وهەندێجار هێرشی ناوبەناوی نەتەوەکانی دیکە لەرێگای کێوەکانی زاگرۆسەوە، وەك لۆلۆبییەکان کە لەهەندێ سەرچاوەدا (لۆلۆبوو)ە لەگەلّ نەتەوەیەکی خۆمالّی نەشارەزا لە میزۆپۆتامیا لەدەوروبەری ٢٣٠٠ سالّ پێش زایینیدا کە زۆربەی شێوە هێرشی سەربازییان هەبوە، دووبارە لەلایەن مێژوونووسانەوە پشتگیری لێکراوە. نەتەوە ناسراوەکانی سەرەوە وەك گۆتیەکان و حووری و کاسیەکان و لۆلۆبییەکان خاوەنی ژیاری بایەخدارو بەرچاوی ئەوها نەبوون کە جێگای سەرنج راکێشان و چاولێکردنی خەلّکی دیکەی ئەو ناوانەبن.

لێکۆلّینەوەی مێژوویی ئەوە دەردەخا کە لەدوای سالّی(١٦٠٠ پ.ز) فەرمانڕەوایانی ناوچەکانی باکووری رۆژئاواو رۆژئاوای ئێران (بەوشێوەی

ـە لەوەوپێش باسمان کرد کە ئارییـەکان بەگەیشـتنیان بـۆ ئـەو ناوچانـە کاسی و حوورییـەکانیان وەدەرنا) ناوی ئاریایی (هینـدۆ ئاریـایی، هینـدۆز ئێرانی) یـان هـەبوە. نـاودارترینی ئـەم حکومەتانـە دەوڵـەتی میتـانیبووە کەدەزانن پاشاکانی میتانی ناوی ئێرانی(ئاریاییان) لەخۆگرتوە.

بەگەیشتنی ئارییەکان بۆ دەشتەکانی ئـێران و وەدەرنـانی دانیشـتوانی خۆمـاڵی ئـەو ناوانـە وەك حـووری و کاسـییەکان، ئاریبوونیـان بـۆ بـوون بەفەرمانڕەواو تەنانەت بۆ مافی ژیان لەناوچەکەدا بەمەرج دانـابوو. هـەروەك لـەدۆکیۆمێنت و بـەردە نووسـراوەکانی سـەردەمە دێرینـەکاندا بـەرچاو دەکـەوێ، پێـش ئـەوەی پاشـایەك شـازادەبوونی خـۆی بسـەلمێنێ دەبـوو پـەیوەندی خـۆی بەڕەگـەزی ئاریاییەوە بسـەلماندایە. داریووشـی یەکـەم (٥٢٢-٤٨٦ پ. ز)نموونەیـەکی ئاشـکرایە لـەم روەوە. ئارییـەك لـەتوخمی ئارییەکان(بنەماڵە ئاری) دەیوت: ((من هەخامەنشیم، یەك پارسـی (ئێرانی) کوڕی پارسیم)).

لەهیندی کۆنـدا دیسـان ئـەم جـۆرە هـزرە بەشـێوەیەکیدی لەکۆمـەڵگادا بڵاووبـووەوە. لـەوێ دوای کۆچـی لکـێ لەئارییـەکان بـۆ سـەرزەمینی سیندوپەنجاب، ئـەوان وەك چینێکـی دەستڕۆیشـتوو لـەهینددا دەرکـەوتن. هیندییە ویدادییەکان دیسان خۆیان بەئاری دەزانی و لەژێر ناوی چینێکی دەستڕۆیشـتووی ئـاری بـەئاری خۆیـان ناسـاندووە. ئـەوە لـەکاتێکدا کەبرەهمەنـەکان خۆیـان بـەچینی (جـەنگی) دەناسـاند ئێرانییـە ئـاری ڕەگـەزەکان خۆیـان بـە(ڕەسـەن و ئـازاد) لەقەڵـەم دەدا، کەئـەم ناونیشـانە کردبوونـی بـەخاوەنی تایبتمەندییـەکی ئـەوتۆ کـە میللـەتان و خێڵـەکانی دیکەی لێبێبەش بووبوون. لە هینـدی کۆنیشـدا دیسـان ئـەم جـۆرە هـزرە بەشێوەیەکی دیاریی بایەخدارو بەرفراوان لەئارادا بووە.

بەشی چوارەم

ژیان و شارستانییەتی ئارییەکان

(ژیانی کۆمەڵایەتی، بەرهەمهێنانی ئابووری و بژێوو کەلتوورو بیرو بڕوا)

لێرەدا بەو بەشە لەئارییەکان دەست پێدەکەین کەئێرانییەکان لەنەوەی ئەوانن. ئەم بەشە لەئێرانییەکان، تەنانەت دوای هاتنیشیان بۆ دەشتەکانی ئێران، دەست بەرداری شێوە ژیانی سادەی خۆیان کەشوانی بووە نەبوون. بەدەستهێنانی بژێوی لای ئەوان بەشێوەیەك بووەکە ئابووری و بەرهەمەکانی کۆمەڵگای شوانی دابینی دەکا. بەگوێرەی سەرچاوە مێژووییەکان ئەوان هەمیشە لەکۆچکردندابوون لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە.ئەم شێوە ژیانە لەدوای دەستپێکردنی کۆچی‌یە کەمیانەوە لە باشووری روسیا، لەدەوروپشتی دەریاچەی ئاراڵ و لە دەوروبەری رووباری سەیحوون و جەیحوون و بەدرێژایی ئەو ڕەوەیان تا باکووری رۆژهەلاتی ئەفغانستانی ئەمڕۆ سەقامگیربوون. هەندێ لەتوێژەران ماوەی ئەم کۆچکردنەیان لەسەرەتاوە بۆ کۆتایی بەنزیکەی یەکهەزار ساڵ دادەنێن و دەسپێکی ئەم ژیانە لەشێوەی ئاژەڵداریدا کەسیستمی بەرهەمهێنان لەشێوە کۆمەڵگای کۆچەری ئاژەڵداریدا بەرجەستە بووبوو، بەکۆتایی هەزارەی دووەمی پێش زایین دادەنێن. بێگومان لەم بزاوت و جێگۆڕکێیەدا جەنگاوەرانی ئاری لەسەرەتادا بەئەسپ و هەندێجار بەعەرەبانەی جەنگی زۆر سادەو سەرەتایی بەرەو باشوور پێشڕەوییان کردووە. ئەوانی دیکەش لەتەك ئاژەڵەکانیاندا لەدوای ئەم جەنگاوەرو سوارانەوە کەوتوونەتە ڕێ و بەوانەوە پەیوەست بوون. ئەمانە هەر ئەولکەبوون دوای هاتنیشیان بۆ دەشتەکانی

ئێران، دانیشتوانی ناوخۆی ئەو دەشتانەیان، وەك حووری و کاسی یەکان ناچارکرد بەدەرپەڕین وەك لەلاپەڕەکانی رابوردوودا باسکرا. وەك باس دەکرێ بەشی بنەڕەتی و کاریگەری ئەم کۆمەڵە خەڵکە کەلەڕاستیدا رابەری ئەم بزاڤە مێژوویییەبوون، لە رێڕەوەکانی کێوانی هیندوکوشەوە بەرەو رووباری سیند پێشڕەوییان کردوەو لەدەوروپشتی پەنجابدا جێگیربوون هەندێ لەتوێژەران درێژیی ماوەی کۆچکردنەکەیان گەڕاندۆتەوە بۆ ئەوەی کە کۆچەکە یەکسەری نەبوە، بەڵکو لەهەندێ شوێندا بۆ ماوەیەکی کەم یا زۆر نیشتەجێبوون و پاشان دەستیان کردۆتەوە بەکۆچ. ئەمانە هەر ئەولکەن کەئارییەکانی هیند بەنەوەو وەچەی ئەوان دەژمێردرێن. ئەم بەشە لەدواییدا لەلایەن ئێرانییەکانەوە بە((هیندوان ناوبراون)). میتانی یەکان کە لەمەوپێش ناومان بردن و ماوەیەکی دوورودرێژ لەرۆژئاوای ئێران جێگیرو جێنیشتەو فەرمانڕەوابوون، پەیوەندییان بەلکێکی دیکەی ئارییەکانەوە هەیە. رەوی ئەوان لەناوچەی باشووری روسیاو کێوەکانی قەفقازەوە (Kaukasus) لەلایەن مێژوونووسان و جیهانگەروو رۆژهەڵاتناسانەوە پشتگیری لێکراوە. توێژەران شێوەی ژیان و تەنانەت فەرمانڕەوایی و ناونانی کەسەکانی میتانییەکانیان بەیەکجۆردا ناوە لەگەڵ ئارییەکاندا چوونە ناوەوەی میتانی یەکان لە خۆرئاوای ئێرانەوە بۆ قوولایی(میسۆپۆتامیا) پێویستە بەنموونەیەکی بەرجەستەی ئەوان لەدەسەڵاتدا دابنرێ. توێژەران دەوڵەتی بەتوانای میتانی یەکانیان بەجۆرێ لەئیمپەراتۆرییەت .Mitanni Raichm Empire ناوبردوە.

أ- زمان و ئایین و پەرستنی ئارياييەکان:

لەکەلتووری کاروباری کۆمەڵایەتی و ناولێنانی میتانی یەکاندا چەند پێوەرێکی بەکارهێنراو لەلایەن ئارییەکانەوە بەرچاو دەکەون. گرنگترین

بەڵگەنامە کە بۆ گوزارشت و هەڵهێنجان و پشتگیری کردن لەبوونی توخمەگەلی ئاریایی لەفەرهەنگی میتانی یەکاندا هەبێ لەپایتەختی هیتی یەکان بەدەست گەیشتوە. ئەم بەڵگەنامەباس لە ڕێکەوتنی نێوان پاشای هیتی یەکان بەناوی شوییلوولیما و مایتوازا(کوریتوازا) پاشای میتانی یەکان دەکا. لەم ڕێکەوتننامەیەدا پاشای میتانی بەجێهێنانی فەرمانەکانی پاشای هیتی رادەگەیەنێ(٣) و بەدوای ئەوەدا ئاشتی نێوان هەردوو حکوومەتەکە دێتە کایەوەو شوییلوولیما پادشای هیتی کچی خۆی لەمایتوازا پاشای میتانی مارە دەکاو وەك ئەوەوپێش لەسەر زەمینی خۆی(میتانی) فەرمانڕەوایی دەکا. بەناوی گەواهی و دەستەبەرکردنی بەستنی ئەم پەیمانەو چەسپاندنی ئاسایش و ئاشتی نێوان هەردوو وڵات، هاواریان بۆ خوداکانی هەردوو سەرزەمین بردوەو ناوی ئەوانیان لەپەیمانەکەدا هێناوە. لەزۆر نامەدا خوداکانی میتانی، ئەو خودایانەی کە لە سروودەکانی و دایی هیندی یەکان بەرچاو دەکەون ناویان هێنراوە. لەوانە میترا- وروناو ایندرا(indra) و ناستیاکان nasatyas. ئەمە کۆنترین بەڵگەنامەی مێژوویی یە دەربارەی خوداکانی کۆنی ئارییەکان لەبەردەستدایە. ناوهێنانی خواکانی ئاریایی لەبەڵگەنامەی سەرەوە یا ڕێکەوتننامەی ئاشتی نێوان هیتی و میتانی یەکان گرنگی و بایەخی خودا جۆراوجۆرەکانی ئارییەکان لەزۆر مێژەوە دەردەخا. لەنێوان ناوی خودایانی کۆن کەلەم جۆرە بەڵگەنامەدا هاتووە ناوی جۆراوجۆری ئەو خودایانەی حووریەکان(Hurritn) پەرستوویانن یاخواکانی دیکەی بێگانە بەرچاو دەکەوێ کە لەنێوانیاندا خواکانی ئاریایی لەناو توێژەکانی سەرەوەی کۆمەڵگادا بەتایبەتی جێی پەرستنی چینی گەورەپیاوان و جەنگاوەرانی ئارییەکان لەنێوان حووریەکاندا بوون. لەرووی زمانناسیەوە ناوو

وشەکانی ئاریایی کە لەنووسراوە بزمارییەکاندا بەدەست دێن، لەئاسیای بچووك‌و دەوروبەریدا بەکار هێنراون‌و لەگەڵ هاوواتاکانیان لەزمانی هیندی کۆندا یەك دەگرنەوە. ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە ئەم ناوو وشانە بۆ یەکەمجار لەهیندا بەکارهێنراون‌و لەدواییدا بۆ ناوچەکانی وەك دەشتەکانی ئێران بەتایبەتی بۆ رۆژئاوای ئەم دەشتانە گوازراونەتەوە. لەم گۆشەنیگایەوە کەتاقمی سوارەو عەرەبانە لێخوڕانی ئاریایی کەناومان بردن هێدی‌هێدی لەولاتی رەچەڵەکی(ئەسڵی) خۆیانەوە بەرەو زنجیرە کێوەکانی زاگرۆس هاتوون‌و وردە وردە بەشێ لەوان گەیشتوونەتە میسۆپۆتامیا، دەتوانین بچینەسەر ئەو بڕوایە کە دابەشکردنی زمانی کۆنی ئاریایی بەلای کەمەوە بۆ دوو جۆر شێوەزمان (dialekt)کە یەکێکیان شێوە زمانی هیندی‌و ئەوی دی شێوە زمانی ئێرانی‌یە سەری هەڵداوە. ئەوەی کە پەیوەندی بەو مەبەستەوەبێ سەردەمێکە کە میللەتی ئاریایی هاوبەش‌و دیارە هەموو ئەو لقانەش کەلێی جیابوونەتەوە لەشوێنی ئەسڵی خۆیاندا ماوەیەکی دوورودرێژ جێنیشتەبوون. خێڵە ئاریایی‌یەکان کە لەسەرەتاوە بۆ باشووری روسیا ملیان ناوەو لەدواییدا بۆ هیندو ئاسیای بچووك رێیان دۆزیوەتەوە، بەزمانێ یا دیالێکتێ دواون کە کۆمەڵانی زمانناسی‌و توێژینەوەی مێژوویی‌و نەتەوە ناسان (ئاریایی کۆن Urarisch) یان پێ‌وتوون. هەر لەو سۆنگەوە زمانی ئەو نەتەوانەی کە لەدەشتەکانی ئێراندا ماونەتەوە لەزاراوەی زمانناسیدا بەزمانەکانی ئێرانی iran- sprachen یا دیالیکتەکانی ئێرانی iranische ناسراون. جیاوازی نێوان کۆنترین زمان‌و دیالکتەکانی ئێراندا زۆر کەمە. ئەم جیاوازییە کەمە بەتایبەتی لەسنووری رێسای زمانی هەردوو زمانەکەدا کەم بایەخترە. ئەگەر لەبەراوردی دەستووری زمانی ئێرانی کۆن‌و هیندی کۆندا لەسنووری هەندێ

لەدەنگەکان جیاوازییەك هەبێ، ئەوەندە بێبایەخ و کەمە کە لەنێوان دوو دیالیکت لەدوو ناوچەی دراوسێدا لەولاتێکدا ئەو جیاوازییە بەدی دەکرێ. ئێرانی‌یەکان و هیندی‌یەکان نەتەوە یا میللەتانێکن برای یەکترن. ئەوان لەیەك رەگەزو یەك نەتەوە پەیدابوون و بەپێوەرێکی فراوانتر لەکەلەپووری ئایینی و کۆمەلایەتی و چەند رێبازێکی هاوبەش بەهرەیان وەرگرتووە. هەم خەلکانی هیندو هەم خەلکانی ئێران لەژێر یەك ئەدرەسی هاوبەشدا بەناوی(ئاریایی)یەوە ناویان دەرکردوە. تەنها جیاوازییەك کەبەهۆی درەنگ هاتنی ئارییەکانی ئێرانەوە بۆ دەشتەکانی ئێران پەیدابوە ئەوەیە کە، ناوبردنی ئێریانا Airyana بەواتای سەرزەمینی ئاریەکان بەناوی ئێرانەوەیە. ناونانی لکی ئارییەکانی هیند بەم جۆرەیە کە دوای تێپەڕبوونی ئەم بەشە لەئارییەکان لەرێڕەوی کێوەکانی هیندوکوشەوە وگەیشتن بەرووباری سند لەگەڵ کەمێ مانەوە لەم ناوچەدا لەم رووبارەش تێپەڕین و لەدەروپشتی رووباری پەنجاب (پێنج ئاوFunf strom) بۆدواجار مانەوەو شارستانی تایبەتی خۆیان بنیادنا. ئێرانی‌یەکان ئەم خەلکەیان بەهیندو Hindu لەسەرناوی رووباری سند indus ناوبردوە. هەندێ لە سەرچاوەکان (هیندو) یان بەهینداو Hindova نووسیوە بەپێی سەرچاوە پەهلەوییەکان بەوانە هیندوکان(Hindukan) دەوترا. لەجێی خۆیدایە کەمێ لەفەرهەنگی ئەم بەشە لەئارییەکان باس بکرێ. کۆنترین و گرنگترین پاشماوەی وێژەیی هندوان کۆمەلەی گەورەی سروودە ئایینزاکان(مەزهەبی‌یەکان) (ریگ‌ودا Rigvida)یە کەبەواتای وداکان یاسروودە ئایینی‌یەکانە.

شوێنی بەرپابوونی ئەم سروودانە سەرزەمینی پەنجابەو ئەو سەردەمەیان سەرەتای هەزارەی دووەمی پێش زایین بووە. برێ لە توێژەران

سەردەمی وتنی ئەم سروودانە بەدرێژایی هەزارەی دووەمو هەندێكی دیكە بەكۆتایی هەزارەی دووەمی پێش زایین دادەنێن. چەند پێڕێكی دیكەی ئارییەكان رەنگە لەدەوروبەری نیوەی دووەمی هەزارەی دووەمی پێش زایین(سەدەی شانزەهەم تا حەڤدەهەم- ١٦٠٠-١٥٠٠ پ.ز) دەستەدەستە هاتبێتنە میسۆپۆتامیا لەوانەوە چەند باسێكی نووسراوی بەرچاو لەبەر دەستدایە.

كەمێ دوای سەدەی حەڤدەهەمی پێش زایین(١٦٠٠) كاسی‌یەكان وەك میللەتێ دەركەوتن كە بەگوێرەی بەڵگە مێژوویی‌یەكان لەبەرزایی‌یەكانی ئێرانەوە چوونەتە میسۆپۆتامیاو فەرمانڕەوایی(بابل Babylon)یان لێدەگێڕنەوە. ئەوان پێنج سەدە یا وەك دەڵێن نیوەی هەزارەیەك فەرمانڕەوای بابل بوون زمانیان ئاریایی نەبوەو نەزانراوە بۆچی پابەندی زمانەكانی ئەو سنوورە جوگرافییەبوون. تەنها لەیەك بەڵگەنامەی كورتی كاسی‌یەكان(ئەكادی) كە لەوانەوە بەدەست گەیشتووە ناوی بڕێ لەخواكانی كاسی بەرچاو دەكەوێ كە یەكێ لەو خوایانە •شۆریزاش)ە= Šurijaš كە لەوانەیە هاوێنەی شەمس Šamaš خودای خۆری ئەكادی‌و بابلییەكان بێ. گومانی تێدانییە كە شوریزاش لەگەڵ وشەی سوریاس Sûryas بەواتای خۆر لەیەك دەچن‌و هەروەها گومان لەوەدانییە كەئەم ناوە لەلایەن میللەتانی هیندۆ ئاریایی زمانەوە گواستراوەتەوە بۆ كاسی‌یەكان یا كاسی‌یەكان خۆیان چاویان لەوان كردوە. خاڵێكی بەهێز لەم روەوە بەكارهێنانی ناوی كەسانی ئاریاییە لەلایەن كاسی‌و حوورییەكانەوە. ناوی خواكانی هیندۆ ئاریایی تەنها لەلایەن كاسییەكانەوە وەرنەگیراوە، بەڵكو حوورییەكانیش ناوی خواكانی هیندۆ ئارياییان خستۆتە ناو فەرهەنگی خۆیانەوە.

حوورییان کەسانێکن کەلەلای خۆرهەڵاتەوە، واتە دەشتەکانی ئێرانەوە چوونەتە ناو نێوان دوو رووبارەوە(میسۆپۆتامیا) ئەگەری ئەوە لەئارادایە کەزمانیان لەگەڵ زمانی(اورارتوییان) خزم بێ. حوورییەکان نزیکەی ۲۲۰۰ پ.ز لە نیپوور (دەوروبەری بابل) هەبوون و ئەمجا دەستەدەستە چوونەتە ناوچەکانی خۆرهەڵاتی دیجلە (Tigris) وە. ئەو سەردەمەی کەساڵی ۱۵۰۰ پ.ز ئیمپەراتۆری میتانی دامەزرا، فەرمانڕەوایانی میتانی بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش و بەرچاوەوە ناوەکانی هیندۆ ئارییایان هەبوە وەکو ئەرتاتاما Artatama کە لەڕەگی هیندی‌یە(rta...dhaman)ئەم وشە بەواتای کەسێکە کەیاساو راستی لەماڵیدا هەبێ. ناوێکی دیکەی پاشاکانی میتانی تووش رەتا(Tušratta)یە کە لەرەگی هیندی(reth- tvesa) یە بەواتای کەسێ کە عەرەبانە جەنگی‌یەکەی لێهاتووانە بەرەو ئامانج لەجووڵەدابێ. هەروەها شاوش شاتر(Šauš Šattar)کە رەگەکەی هیندی‌یە Sauk-Satra بەواتای کەسێ کە فەرمانڕەوایەکی کارامەبێ (پاشای دادپەروەر). ناونانی ئێرانی و هیندی لەیەکچوو بۆ هاولاتییان و فەرمانڕەوایان لە فەلەستین، لەو ناوچانەی کە حوورییەکان سنووری حکوومەتی خۆیان فراوان کردبوو، بەکار دەهێنران. حوورییەکان بۆ عەرەبانەی جەنگی وشەی(مەرازانوو Marjannu)یان بەکار دەهێنا کە لەوشەی (جەنگاوەری گەنج). ئەو ئەگەرەش لەئارادایە کە ئەوبەشەی لەئارییەکان بۆ هندستان نەچووبوون لەرێی ئێرانەوە گەیشتبێتنە میسۆپۆتامیا. میتانی‌یەکان بەهۆی خووی جەنگاوەری و، چەکداری و پرکێشی و هونەرمەندییانەوە، هەروەها کارایییان لەهەموو جۆرە کارێکدا کەلەتوانایاندا بووبێ، چالاکی و دەستڕەنگینی‌یەکی ئاوهایان نیشان داوە کە لەلایەن کاسی و حوورییەکانەوە کاریان پێسپێردراوە. تەنانەت میتانی‌یەکان بەهۆی ئەو

تایبەتمەندییانەی باسکراو لێهاتوویی و زرنگیانەوە شایانی ئەوەبوون کە پەیوەندی لەگەڵ گەورەپیاوان و کاریەدەستاندا پەیدا بکەن و لەناو جەرگەی بنەماڵەو دەستگاو حەرەمسەرای فەرمانڕەوایاندا جێیان ببێتەوە. بائەوەش بڵێین کەبوونی میتانی یەکان لەخۆرئاوای ئێرانداو هاتوچۆی دواییان بۆ نێوان دوو رووبار، بەتایبەتی بۆ باکووری ئەوێ کەناوچەی ئۆراتوویی یەکان و هیتی یەکان بووە هەتا سەردەمی پێش زایین پشتگیری لێکراوە. دووبارە لەبیرمان نەچێ کەبوونی ئارییەکان لەرۆژئاوای ئێران کەبەهۆی ناوەکانیانەوە زانراوەو وەك چەند سەرچاوەیەکی کۆن پشتگیری لێدەکەن لەسەدەی حەڤدەهەمی پێش زاییندا بووە. چەند بەڵگەیەك هەیە لەسەر بوونی کاسی یەکان لەوسەردەمەدا کە فەرمانڕەوای بابل بوون نکوولی لێناکرێ. لەوسەردەمەدا میتانی یەکان لەناوچەکانی باکووری نێوان دووروبار تا فەلەستین فەرمانڕەوابوون چونکە ناوی میتانی یەکان لەسەر بەرد، بەنووسینی بزماری لەو ناوچانەدا بەدەست هێنراوە.

پێویستە وەبیر بهێنرێتەوە کەلەناو فەرمانڕەوایانی کاسی یەکاندا، فەرمانڕەوای بابل هەمیشە بەناوی(پاشای چوار هەرێم یا چوار لای جیهان) ناودەبرا Freyer a.a.o.27. لەجێی خۆیدایە کە بەگۆشەنیگای جوگرافی- مێژوویی، کە دەربارەی ئاریاکان خراوەتە روو ئاماژەیەك بکەین. بەگوێرەی توێژینەوە جوگرافیا- مێژوویی یەکانی ئێرانی ئەمڕۆ تەنها ئەودەڤەرە دەگرێتەوە کەئێرانییە کۆنەکان (ئارییە ئێرانی یەکان) بەدرێژایی مێژوو بەهی خۆیان داناوە چەند سەرزەمینێکی دیکە کە بەڵگەو نیشانە لەسەربوونی ئاریاکان دەسەلمێنن بریتین لەئەفغانستان، باشووری رۆژئاوای پاکستان(بلۆجستان)، تورکستانی رووسی تا ناوچەی(سیردریا)، بەدرێژایی

سنوورەكانی ئارال- كاسپی و دەریای مازندەران و هەروەها بەشێ لەباشووری روسیا تا كەنارەكانی دەریای رەش.

ولاَتی ئێران یا كورتكراوەی ئێران شەهر Iran- Šahr وەك لەوەوپێش وترا. واتە((سەرزەمینی ئاریاكان landdder Aryas)) لەپێش گەیشتن و جێگیربوونیان لەم ناوچە، لەتەك هیندییەكانی دوایی یا دانیشتوانی ئەمەو دوای هندستان كە ئەوانیش خۆیان بە ئاریایی ناودەبەن یەك كۆمەڵ پێكدێنن. خزمایەتی و پەیوەندی هاوبەشی ئێرانی‌یەكان و هیندی‌یەكان بەرەگەزی ئارياييیەوە تەنها بوونیان بەئەندامی نێو ئەم كۆمەڵە نییەو بەس بەڵكو ئەم خزمایەتییە لە روانگەی زماننناسی‌یەوە بەهۆی لەیەكچوون و ناوە دێرینەكانی ئێرانی و هیندی‌یەكان، لەیەكچوون و پەیوەندی زمانە دێرینەكانی ئێرانی و هیندی بەتەنها یەك زمانەوە بەناوی هیندۆ ئێرانی یا هیندۆ ئاریایی‌یەوە پەیدابووە. لەروویەكی دیكەوە هاوبەشی ئایینی لەباوەڕە دێرینەكانی ئێرانی و هیندی‌یەكان جێی سەرنجڕاكێشانە.

هەروەك لەمەوپێش ئاماژەی بۆكرا نیشتمانی خۆماڵی (رەچەڵەكی) ئەم هیندی و ئێرانییانە بەتەواوی دیاری نەكراوە. هیندۆ ئێرانی‌یەكان بەناوی لقێ لە میللەتانی هیندۆ ئەورووپایی، چەند نیشانەو بەڵگەیەكیان بەجێنەهێشتووە كەشوێنی نیشتەجێبوونیان دەربخا. تەنها ئەوەندە دەزانین كە ئەوان لەناوچەی باكووری رۆژئاواوە چوونەتە هندستان و دەوروبەری رووباری پەنجابیان خستۆتە دەستەلاَتی خۆیانەوە. ئەم ناوچەیە بریتی‌یە لەكەنارەكانی رووباری سند Indus و لقەكانی ئەم رووبارە. دەبێ ئەوەش بڵێین كە ئەتوانرێ ئەمە بەیەكەم جێگیربوونی هیندییە كۆنەكان بەرەوپێش رۆیشتنیان و فراوانكردنی پێشرەوییانە. بەوتەیەكی دیكە هیندییەكان پێش گەیشتن بەدەوروبەری رووباری گەنگ

Ganges لە دەوروپشتی سندوپەنجاب نیشتەجێبوون و لەدواییدا بەرەو رووباری گەنگ کەوتوونەتەرێ و لەشوێنەکانی دیکەی کیشوەری هیندی دێرین Indis Cher Kontinent بڵاوەیان لێکردووە بەڵام بەچ جۆرێ لکی ئێرانی لەئێراندا جێگیربوون و لەپێشا بۆ ئەم دەشتاییی‌یە ملیان ناوەو ئەوسا لەوێندەرێ نیشتەجێبوون، هیچ کەس ئەوە نازانێ و تا هەنووکە لەئێمە شاراوایە. یەکێ لەوفاکتەرە سەرەکییانەی کە ئێمە لەدیاریکردنی راست و دروستی سەرەتاو رێڕەوی ئارییەکان بەتایبەتی بۆ ئێران و هتد رووبەرووی بنبەست دەکاتەوە کۆچگەلێکی بەرفراوانی چەند میللەتێکی جۆراوجۆرە لەیەك کاتدا. نەك تەنها سەدەی سیانزەهەمی پێش زایین بەڵکو سەرتاسەری هەزارەی دووەمی پێش زایین بەسەردەمی زۆربەی کۆچکردنی میللەتان دادەنرێ. ئەم کۆچکردنانە ناتوانرێ تەنها نموونەیەك بن لە پێشڕەوی ئیلیریان Illyrier لەئەوروپای ناوەندییەوە بۆ سنوورەکانی دەریای میدیترانە(سپی)، بەڵکو بەپێوەرێکی فراوان لەناوەندی کیشوەری ناوبراوەوە بۆ سەرتاسەری جیهان و شارستانی دێرین و ملنان بەرەو دەوروبەری دەریای سپی(میدیترانە)یە. ئەم پێشڕەوییە خۆرهەڵاتی کۆنیش دەگرێتەوەو بەردەوامبوونی ئەم جووڵانە وەك پشتێنەیەك ئێران و ناوچەی رووباری سند گەمارۆدەدا. ئەوانەی بەم کاری کۆچکردنە هەستاون، بەهیچ جۆرێ(هیندۆ ئەڵمانی indo germanenn) نین بەڵام هۆییکە بۆ ئەوەی هندو ژەرمەنەکان بچنەناو مێژووەوە.

ب/ کەلتورییە هاوبەشەکان، لکەکانی ئاریایی و شێوەی ژیانیان:

دوای چوونی ئارییەکان بۆ ناوەوەی دەشتەکانی ئێران کە لەسنووری کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم(١٦٠٠ پ.ز)دا بووە، کۆچی حووری و کاسیەکان دەربارەی شێوەی ژیان و سیستمی کۆمەلایەتی ئاریاکان لەدەشتەکانی

ئێران لەنێوان سەدەکانی ئەوەو دوا، شارەزاییەکی ئەوتۆ کەلەسەر بەڵگەو دۆکیۆمێنتی مێژوویی هاتبێتە کایەوە لەدەستدا نییە. تەنها چەند داستانێك وبەشێ لەدەقە ئایینی‌یەکان کەپەیوەندی یان بەسەردەمە پێشووەکانەوە هەبێ لەدەستدان کە لەرووی مێژوویی‌یەوە زۆر پشتیان پێنابەسرێ بۆ نموونە: ئەو خەڵکانە کێن کە بەدڵنیای‌یەوە (برۆنز) یان لەکوردستاندا کەهەندێکی پەیوەندی هەیە بەهەزارساڵ پێش مەسیح دۆزیوەتەوە؟ مەبەست ئەوەیە کە ئاسەواری جۆراوجۆر لەم بابەتە لەدەستدایە کە لەناوچەکانی کرماشان و نەهاوەند بەدەست گەیشتووە. هەندێ لەتوێژەران و دێریننناسان بیر لەوە دەکەنەوە کە مادەکان(ئەسپیان پەروەردەکردوە). هەندێ دەربارەی، کاسی‌یەکان پێش مادەکان بیر دەکەنەوە، هەرچەندە شارستانی نێوان ئێرانی و هیندییەکان لەسنوورێکی تەسکدا، تەنانەت دوای کۆچیشیان لەچەند روویەکەوە لەیەکچووەو ئەم لەیەکچوونە سەلمێنراوە.

ئەم دوو کۆمەڵە لە ئارییەکان خاوەنی بنچینەی کۆمەڵایەتی یەکسان نەبوون وشێوەی ژیانیان لەگەڵ یەکدا جیاواز بووە. هەروەها هەرچەندە دامەزراندنی هاو واتای زمان لەئەدەبی ئێران و هیندیدا وەك بەرِوونی ئاماژەی بۆکرا بەتایبەتی لە ئاسەواری ئایینندا زانراوو ئاشکرایە، ئێرانی‌یەکان لە تێکەڵبوونی کەلتووریدا لەگەڵ میللەتانی دیکەدا بەشێوەیەك پابەندبوون کە ئەو بەڵگانە بۆ تێکەڵبوونیان لەگەڵ هیندەکاندا لەدەستدا نین. پەیوەندییەکانی ئەم دواییەی ئێرانیەکان لەگەڵ شارستانی دیکەدا وەك پەیوەندییان لەگەڵ دانیشتوان و ژیارەکانی میسۆپۆتامیا و یۆنان و وەرگرتنی یەك لەدوای یەکی لەلایەن ئێرانییەکانەوە لە میللەتانی سامی و ئارامی نەژاد زەمینەی بەرچاوی خۆشکرد بۆ توخمە نائێرانییەکان

بۆ پابەندبوون بەكەلتوری ئێرانەوە، كە بەشێوەیەك بوو وەك لەلاپەڕەكانی پێشوودا ئاماژەی بۆكرا لەیەك هەڵسەنگاندنی گشتیدا دەركەوتوە كە میللەتانی ئێرانی یا ئێرانییەكان نموونەی زانستی و مێژوویین بۆ زۆر لەمیللەتان و خێڵەكان كە لەرووی زمان و كولتوورەوە لەیەكەوە نزیكن. دیالیكتەكانی ئێرانی هەریەكەیان بەتەنهاو هێدی هێدی چەند شێوەیەكی جیاوازو بڕێكیان ئاوەژوكراویان پەیداكردوە. دەتوانرێ ئەم جیاوازییە تەنانەت لەرێزمانی ئەم دیالیكتانەدا بەدی بكرێ. دەستنیشانكردنی تایبەتمەندییەكانی هەر زمانێ، لەنێوان بەشەكانی دروستبوونی ئەو زمانەدا، چ لەڕووی كردارو ئاوەڵناوەوە یا لەبواری تایبەتمەندییە رێسایی‌یەكانی دیكەوە، تەنها بەوردبوونەوە لەریشەو بنەما هاوبەشەكانی ئەم زمانانە، لەلایەن زمانناسانەوە، بەدەست دێ. لەم بارەوە باس دەربارەی یەك زمانی (نموونە)یا(دایك) یا بەزاراوەیەكی دروستتر(دێرین) كە بەزمانی ئاریایی ناو براوە. وەك نموونە دەتوانرێ ناوی زمانەكانی ئیتالی، فەرەنسی، ئیسپانی و زمانەكانی دیكەی رۆمانی ببرێ كە بەپێی بەڵگەنامەو بۆچوونی زمانناسان زمانی (لاتین) زمانی دایك و بنچینەی ئەوانە. لەم سۆنگەوە بە كەڵك وەرگرتن لەم جۆرە دارشتن و تاووتوێكردنەوەوە لەلایەن زمانناسانی زمانە ئێرانی‌یەكان بەتایبەتی زمانەكانی فارسی ناوەڕاست بەزمانەكانی باكووری خۆرهەلاتی ئێرانیان دەوت(دیالێكتەكان) هەموو ئەم دیالێكتانە لەزمانی فارسی میانە یا ئاشكراتر لەزمانی پەهلەوی وەرگیراون، وەك دیالێكتەكانی سوغدی، سكایی، خوارەزمی، باختەری (باكتەری)و هەراتی– هتد كە لەزمانی پەهلەوی باكوور وەرگیراون. نەتەوەناسان و زمانناسان گەلێ لە میللەتنانی ئەوروپا بەتایبەتی دانیشتوانی باكووری ئەوروپا وەك ئەسكەندەنافی‌یەكان، ئەڵمانی‌یەكان ولەبەشەكانی دیكەی ئەوروپادا

روسەكان و یۆنانی یەكان بەمیللەتانی برادەری ئارییەكانیان ناسیون هەروەها ئارییەكان هەر لەمێژەوە رێزیان لە دیاردەكانی سروشتی گرتوە پەرستن و رێزگرتنی چوار توخم واتە (ئاوو ئاگر، باو خاك) لەنێوان ئارییەكاندا باوبوە ولەوەودواش ئەم جۆرە رێزگرتنە لەنێوان ئێرانی یەكاندا پارێزراوە. ئارییەكان پەی یان بردووە بەرۆشنایی و تاریكی و كاریگەرییان لەژیانی ئابووری و كۆمەلایەتی و كەلتووری مرۆڤداو باشەو خراپەیان پەیوەست بەو دووهێزەوە زانیوە. لە سەرەتادا بۆ لەناوبردن و راكردن لەدەست هێزاە زیانبەخشەكان ونەخۆشی هێنەرەكان، دانەی پیرۆزە(جۆرە بەردێكی بەنرخەكەنگینی ئەمووستیلەی لێ دروست دەكەن وەرگێڕ) و مووورووی جۆراوجۆر لەشاخی گیانداران و گوێ ماسی یان بەگەردنیاندا هەڵدەواسی.

یاوەك بازن بەدەستیاندا هەڵدەواسی. بەبڕوای ئەوان و زۆر لەمیللەتانی دیكە كەهەمان رەفتاریان گرۆتۆتەبەر، ئەم مووروانەو وێنەی ئەمانەیان بەجادوویەك(تەلسیم) زانیوە كە لەتوانای گیانی پیس و هێزی زیانبەخش لەسنووری ژیانی مرۆڤ و گیانلەبەرو كێڵگەو كشتوكاڵ كەم دەكاتەوەو كاریگەرییان كۆنترۆڵ دەكا.

چەند نموونەیەك لەم شتە جادووگەرییانە وەك ئاسەوارێكی بەنرخ و فێركاری لەئارییەكانەوە، لەهەڵكەندنەكانی دەڤەری فارس و لێكۆڵینەوەكانی دیكەی دێریناسی پەیوەندیدار بەهەمان دەڤەرەوە بەدەست هاتوە. پتر لەمەش لەگۆڕەكانی مرۆڤدا ئامێری خۆجوانكردن و تانانەت كەرەسەو پێداویستەكانی جەنگ و ڕاو كەوتووەتە دەست كە ئەوانە بیرو بۆچوونی ئارییەكان بەزیندووبوونەوەی دوای مەرگ دەردەبڕێ. لەم گۆڕانەدا چەند پارچە قاپ و دەفرێ دۆزراونەتەوە ئەگەری ئەوە رادەگەیەنێ كە ئارییەكان

لەگەڵ مردوەكانیاندا بڕێ خۆراك و خواردنەوەیان لەم قاپانەدا بەخاك سپاردوەو لەو باوەڕەدابوون كەبەم كارە توێشەبەرەی دوای مەرگ بۆ ئەو مردوانە دابین دەكەن. پێویستە وەیاد بهێنرێتەوە كە زۆربەی میللەتانی ڕۆژهەڵات لەمێژدا، بەتایبەتی دانیشتوانی میزۆپۆتامیا و میسرییەكان لەگەڵ مردوەكانیاندا قاپی خواردن و خواردنەوە، ئامێری خۆڕازاندنەوەو ئەسپ و كەنیزەك و كەرەسەی ڕاوو جەنگ و تەنانەت كەل و پەلیشیان لەناو گۆڕەكاندا ناشتووە. پێویستە ئەوەش لەیاد نەكرێ كە ئەوكارە، زۆرتری بۆ توێژو چینی پیاوەگەورەكانی كۆمەڵگابووە لەپیاوانی ڕامیاری و سەربازی، فەرمانڕەوایان و دەسەڵاتداران كی گۆڕی فراوان و شكۆداریان هەبوەو لەناو ئەوشتانە دۆزراونەتەوە. بەڵام لای عیلامی یەكان و زۆربەی میللەتانی سامی و ئارامی خەڵكی ئاسایی و دەست ڕۆیشتووی نێو كۆمەڵگایان بەكۆمەڵ و هەندێجار لەناوچاڵی گەورەدا بەبێ هیچ توێشەبەرەیەك و كەرەسەو ئامێرێكی خۆڕازاندنەوە بەخاك دەسپارد. لەدەڤەری لوڕستان لەئەنجامی لێكۆڵینەوەی دێرینناسیدا چەند نیشانەیەكی بەنرخ و شایستەی توێژینەوە لەنیگاری خوای مانگ و نەخشی میترا(خوای خۆر)، كەپەیوەندی بەسەدەی حەوتەم و شەشەمی پێش زایینەوە هەبوە، واتە سەردەمی حكوومەتی مادەكان بەدەست هێنراوە. دیارە ئەم جۆرە نیگارانە، بەتایبەتی وێنەی نیوەی خۆر لەكاتی تیشك هاویشتن بۆ سەر پەرستگا بەردینەكانی سەردەمی مادەكان پەیوەندییەكی هەیە لەتەك كەلتووری سامی و ئارامی یەكاندا هەندێك لەتوێژەران دەڵێن كە سۆمەرییەكان لەوكارەدا یەكەم بوون. زۆریش لە پسپۆرانی مێژووی ئایینەكان و دێرینناسان، سەردەمی دروستكردنی ئەم ئاسەوارە بەسەرەتای ناسینی خۆرو ناهید(هەسارەی زوهرە)و دەستكردن بەپەرستنیان دەزانن.

لەبابلدا شەمشŠamaš بەناوی خوای خۆرەوە، لەمیسر رەع(Ra) هەر بۆخوای خۆرو لەیۆنانی کۆن ئاپولوون Appollon دیسان بەناوی خوای خۆرەوە کە لەهیلیوس(Hellos)بە گۆی خۆرو کارپیسپێردراوی رێنمایی سوورانی خۆرە، ئەوانەیان کە پەرستوە بۆسەر کەلتووری ئارییەکان کاریگەربووە. ئارییە کۆنەکان مانگ و خۆریان وەك خوا کەدەبێ بیپەرستن دانەناوە. وەلێ ئەوانیان لەژیانی خۆیاندا، بەتایبەتی لەکاروباری کشتوکاڵ و ئاژەڵداری و ژیانی ئابووری و بژێوییاندا بەکاریگەر ناسیوە. ئارییەکان بۆ بەدەستهێنانی بەرهەمی باش و بەپیتی کشت وکاڵ و بۆ زیادبوونی ئاژەڵەکانیان باوەڕیان بەتوانای ئەو توخمانە هەبوەو وەهای بۆچوون کەتیشکی خۆرو بارانەکە فەوتانی کشتوکاڵ و نەخۆشی ئاژەڵ و مرۆڤ دوور دەخەنەوە لێیان. لەسنووری ژیاری پەیوەندیدار بەخەڵکانی دانیشتووی دەوروبەری کێوانی زاگرۆس، بەتایلەتی دەڤەری لوڕستان چەند نیشانەیەك لەسەر بڕوای ئارییەکان بەکۆمەکی سروشت و تووڕەبوونی لەهێنانی دەردوبەلای سروشتی بۆ کشتوکاڵ و ئاژەڵداری دەست کەوتووە. ئەم جۆرە هزرە لەوەودوا، لەئێرانی پێش ئیسلامداو هەروەها لە بین النهرین دەستکەوتوە کەبۆتە راگەیاندن و ئامۆژگاری پێشەوایانی ئایینی کە فەلسەفەی ئایینی خۆیان لەسەر بنەمای کشت وکاڵ و ئاژەڵداری راگرتبوو ئەم پێشەوایانە بەهاوکاری نێوانیان داونانەوە بۆراوو قوربانیکردن یان بەکارێکی دزێو داناوە. سۆمەرییەکان یەکەمین خودایانی خۆیان لەوێنەی گیانلەبەراندا بەرجەستەکردوەو راوی گیانلەبەرانیان بەگوناە داناوەو بەخێوکردنی ئاژەڵیان بە بەشێ لەکاری باش ژماردوەو بۆ ئەومەبەستە ئامۆژگاری خەڵکیان کردوە. نەخش و نیگارێکی زۆر لەم بوارەدا لەلایەن سۆمەرییەکان و دانیشتوانی دیکەی میسۆپۆتامیا وەك یادگار بەجێماوە.

ئارییەکان دیارە بیریان لەو هێزانە کردۆتەوە کە لەژوور توانای مرۆڤەوەن بۆ پاراستن و داڵدەدان و فرەبوونی گیانلەبەران و رانی ئاژەڵ، ئەم جۆرە فریشتانە یان بەپارێزەری ئاژەڵەکانیان و کارمەندان و ئەسپ و کشت وکاڵی خۆیان هاتۆتە بەرچاو. ئەو نەخشانەی لەسەر دەفرە گلێنەکان دروستیان کردوە، زۆرتری ئەم بۆچوونە لای مرۆڤ دروست دەکەن کە ئارییەکان بڕوایان بە پەرجۆو جادووگەری و ئەفسانە هەبوە. بڕێ لەم وێنەگەرییانە لەسەر شێوەی ئەندازیاری(شکڵی هەندەسی)ن وئەو هێزانەشیان دەدەن کەسروشتین و دەبنە هۆی پەیدابوونی کەش وهەوای باش و بارانی بەکەڵك، یا بەپێچەوانەوە لافاوو توورەبوونی سروشت.

ئەوەش دەبێ باس بکرێ کە سۆمەرییەکانیش لافاوو دەردوبەلای سروشتی و ئاگر کەوتنەوەی سروشتی جەنگەڵەکان کە لەئەنجامی گەرمای زۆری خۆرەوە روویداوە بەتوورەبوونی خودایان زانیوەو بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەم رووداوانەو پێشگیری لە دووبارە بوونەوەیان دەچوونە ناو پەرستگاکانەوەو بەپێشکەشکردنی قوربانی زۆر لەپێناوی خواکانیاندا سەرنجی ئەوانیان راکێشاوە. ئەوەی کەلەم رووەوە دەربارەی ئارییەکان دەتوانرێ باسی لێبکرێ بەم شێوەیە کە ئەم نیشانەو نەخشانە لەوێنەی خۆرو تیشکی رۆشنی ئەو لەکاتی بڵاوبوونەوەیدا بەچاو دەبینرێ. هەروەها شەوقی خۆر کەبڵاوەدەکاو نەخشی خۆر وەك باڵدار دەنوێنێ و هەورەبروسکەو گرمەی هەورکە نیشانەی بارانبارینەو بەدوایدا بەرهەم و ئاژەڵداری دوور لەنەخۆشی یە، مۆژدەی ئەوە دەدەن کە ئارییەکان لەم بوارەدا وێنەی روبارەکان و سەرچاوەکان و گیاندارانی کێوی بەشێوەی نەخش ونیگاری سەرنجڕاکێشەر کە ئەوچەمکانەی سەرەوە بەرجەستە بکا، وەك یادگاری بەجێهێشوە.

ج: ئابووری و پەیوەندی بژێوی ئارییەکان بەکۆچیانەوە

سەرچاوە مێژوویی دەشتەکانی ئێران و بارودۆخی هەرێمی دەڤەرە جیاجیاکانی ئەم دەشتانە بەراورد لەگەڵ سەرزەمین و وڵاتانی دراوسێدا بەخاوەنی چەند تایبەتمەندییەکی زۆر دادەنێن. بارودۆخی جوگرافی دەشتەکانی ئێران کاریگەرییەکی زۆری هەبوە بۆسەر بەرهەمهێنان و ئابووری دانیشتوانی ئەم دەشتانە لەدێرزەمانەوە تا ئێستا. زۆربەی جەنگخوازان و داگیرکەران کەویستوویانە ئێران بخەنە ژێر دەستەڵاتی خۆیانەوە شەیدای ئەو سەرچاوەی بەرهەمهێنانەو ئەو دەرامەتە ئابوورییانەی ئەوبوون. سەرزەمینی بەربڵاوی ئێران وەك پردێك، بەشەکانی خۆرهەڵات و خۆرئاوای ئاسیای بەیەکترەوە بەستۆتەوە. پێگەی دەشتەکانی ئێران لەم روەوە بایەخێکی تایبەتی هەیە. لەسەردەمی دێریندا کە کاروباری دەریاوانی بەگیروگرفتێکی زۆردا تێدەپەڕی، ئەم دەشتانە تەنها رێگای پەیوەستبوونی بەشە جیاجیاکانی ئاسیابوون لەگەڵ یەکتردا. پتر لەمە ئەم دەشتانە وڵاتانی دەوروبەری دەریای مەغریبی لەتەك ئەوروپادا بەیەکەوە دەبەستەوە. ئەم شوێنە گرنگەی دەشتەکانی ئێران هۆی پەیوەندی خەڵکێکی زۆر لەهەموو جۆرە رەگەزێك و میللەتێ بوو. شایستەی باسەکە ئەم بارودۆخی ناوچەیی و جوگرافی و ئاوو هەوایەی ئەو کاریگەرییەکی بەرچاوی هەبوو لەئایین و کەلتووری ئێرانییەکاندا لەهەموو بوارێکی جۆراوجۆردا. لەو روەوە کە دەشتەکانی ئێران بەپێچەوانەی میزۆپۆتامیاو میسرو هیند خاوەنی روباری گەورەو پڕ لەئاو نییەو زۆربەی رووبارە گەورەکان لەپەراوێزی ئەم دەشتانەدان یا کەم ئاوی و بێبارانی لەزۆربەی ناوچەکانی ئێراندا بەتایبەتی لەسەردەمی گەیشتنی ئارییەکان بۆئەوناوچانە گیروگرفتێکی زۆری لەسیستمی بەرهەمهێنان و کاروباری

کشتوکاڵ و ئابووری و بژێوی کۆمەڵگای ئارییەکاندا دروست کردوه ئەو ئاریانەی چوونەتە ناو دەشتەکانی ئێرانەوە سەختییەکی زۆریان چەشت تا کەرەسەو پێداویستەکانی دەستکردی ئاودێری ئاوگەیاندن بەزەوییە بەیارەکانیان فەراهەم هێنا، تا بتوانن ئەو بەشانەی لەژێر دەستیاندایە بچێنن. بەگوێرەی بۆچوونی هەندێ لەمێژوونووسان ئەم جۆرە هەوڵدانە لەکەرەسەو تایبەتمەندە بەرجەستەکانی ئارییە ئێرانییەکان دەروازەی بژێوی بۆ ئاوەڵاکردن.

بنەمای ئەو هەول و کۆششە لەبواری بە بەراوکردنی زەوییە دێمەکان ئەوەندە بایەخی هەبوە کە لەهزری ئایینی ئارییەکاندا ئەو باوەڕە کەوتە ئاراوە کە کشتوکاڵ و چاندن لە لیستی کارە باشەکاندا دابنرێن و هەمیشە بەباشە ناوببرێن. سەردەمی ئایینی ئارییەکانی ئێران و ئارییەکانی هیندی لەگەڵ یەکتردا بەراورد بکەین بەم دیفاکتۆ ئاشکراو سەرنجڕاکێشەرە پەیدەبەین کەبارودۆخی هەرێمی و باری جوگرافی و سیستەمی بەرهەمهێنانی جیاواز لەنێوان ئەم دوو کۆمەڵگایەدا کاریگەرییەکی بەرچاوی لەپەیدابوونی جیاوازی نێوان ئایین و بیرو بڕوای ئایینزانیی ئەم دوو کۆمەڵگای ئاریایی ئێرانی و هیندییە هەبوە. سەرلەنوێوردبوونەوە لەچۆنیەتی هاتنی ئارییەکان بۆ دەشتەکانی ئێران دەتوانێ زەمینە خۆش بکا بۆ لێکۆڵینەوەو بەراوردکردنی کەلتووری ئارییەکان لەگەڵ میللەتان و تیرەکانی هاوڕەگەزیان. ئارییە ئێرانییەکان لکێکن لەخەڵکی هیندو ئەورووپا کەبەگوێرەی توێژینەوەکانی نەتەوەناسان و ڕەگەز ناسان کە دەربارەی میللەتانی هیندو ئەورووپا ئەنجامیان داوە، دەردەکەوێ کەلکی ئاریایی خاوەنی کەلتوورێکی دێرینن کە سەردەمەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی چواردەهەمی پێش زایین(ناوەڕاستی هەزارەی دووەمی پێش زایین) کە

ئەگەر بەراورد بکرێ لەتەك ئاسەواری کەلتووری و ئەدەبی خەڵکانی وەك یۆنانی و ئیتالی‌یەکان کەخاوەنی کەلتوورێکی نوێترن پێشینەیەکی بەرچاو بۆلکی ئارییەکان دادەنرێ. تێکەڵبوونی مێژووی ئەفسانەکان لەفەرهەنگی کۆنی ئێراندا، خەریکبوون بەوردەکارییەکانی ئەم بابەتە دژوار دەکا، بەڵام چەند بەڵگەنامەیەکی جۆراوجۆر لەدەستدایە کە یارمەتیمان دەدا بۆناسین و زانینی سەردەمی کۆن و پێشینەی ئارییەکان. وردبوونەوەیەك بۆ رەوکردنی ئارییەکان، کە لەدوای جیابوونەوە لەخەڵکانی هیندو ئەوروپایی بەرەو باشوور.رۆیشتوون و دوای ئەوە دابەش بوون بەچەند لك و بەشێکی بچووکترەوە، توێژەران بە بارودۆخێکی جوگرافی تازە بەتایبەتی دەربارەی ئارییە ئێرانی‌یەکان ئاشنا دەکا. گرنگترین ئەم بەش و لکانە بریتین لەبەشی ئارییەکانی هیندو ئارییە ئێرانی‌یەکان و بەشی سکایی کەئەم بەشەیان بە سکاکانی ئاسیای ناوەڕاست ناسراون بەپێی چەند دۆکیۆمێنتێ کەلەم سەدەی ئێستادا کەووتوونەتە بەردەست سکاکان لە ئارییەکان یا ئێرانی‌یەکانی باکوورن و ئەوەی لەم بۆچوونە پشتگیری دەکا زمانی ئەوانە، کەوەك یەکێ لەزمانەکانی ئێرانی باکوور دەستنیشان کراوە. شارەزاییەك کەلێی دڵنیابین و پشتی پێبەستریێ دەربارەی باری کۆمەڵایەتی و شێوەی ژیان یا بەگوزارشتێکی دیکە مێژوو وکەلتووری ئەم میللەتە ئارییانە لەسەردەمەکانی پێش مێژوو لەدەستدا نییە.

گرنگترین ئەم کۆسپانە پەیبردنە بەسەردەمێ کە تاڕادەیەك جێی بڕوابێ، بەجیابوونەوەی ئارییەکان لەخەڵکانی دیکەی هیندۆ ئەوروپا. هەنووکە ئەم خاڵە-کەتا ماوەیەك لەمەوپێش نەزانرابوو- روونەکە ئارییەکان دوای ئەم جیابوونەوە ماوەیەك پێکەوە ژیاون. هەروەها ئێستا تاڕادەیەك دەتوانرێ سەردەمی جیابوونەوەی ئارییەکان لەخەڵکانی هیندۆ ئەوروپایی لە

سنووری سیٚ هەزار ساڵ پێش زایینـدا دابـنریٚ. نزیکـتر کردنـەوەی ئـەم سەردەمە لەئێستای ئێمەوە بەو هۆیەوە ناتوانریٚ کەبەگوێرەی بەڵگەنامەو توێژینەوەکان، کتێبی ریگ‌ودا Rigveda کە کتێبی پیرۆزی هیندییەکانە لـەپێش سـاڵی هـەزارو چوارسـەد یـا سـەدەی پانزەهـەمی پێـش زایـین نووسراوە. بەم جۆرە جێی گومان نییە کەلـەم سـەردەمە لەیـەك دابـڕاوەدا زمـانی ئارییـەکان جیـاوازبووەو لکـی ئـێرانی و هینـدی ئاریـایی بەچـەند زمانێکی جیاواز وتوێژیان کردووە بەپێی ئـەم گریمانەیـەو بەوردبوونـەوە لەبۆچوونی زماننـاسـان یـەك هـەزارەی پێـش ئـەم سـەردەمە واتـە نزیکـەی ٢٤٠٠ ساڵ پێش زایین (ناوەڕاستی هەزارەی سێیەمی پێش زایین) زمانی میللەتانی ئاریایی زمانێکی یەکگرتوو بووە. ئارییـەکان سـەردەمێکی دوورو درێژ زمانێکی یەکگرتوویان هـەبوەو هـەر هـەموویان بەو زمانە گفت‌وگۆیـان کردووە، چونکە ماوەیەکی زۆری گەرەکە واتـە هیـچ نـەبیٚ چـەند سـەدەیەکی دەویٚ تا هەرلکەی دیالێکتێکی تایبەتی بەخۆیەوە هەبیٚ کەوتوویٚژی پێبکا.

لەپێشتردا دیـدو بۆچوونـی زانایـان و توێـژەران لەسـەر ئـەم خاڵـە چـەقی بەستبوو کە ئارییەکان لەچەند ناوچەیەکدا لەدەوروبەری دەریاچەی ئارالدا بەشـێوەیەکی یـەکگرتوو وهاوبـەش بـۆ ماوەیـەکی دوورو درێـژ نیشتەجیٚ بوون. ئێستا ئەو باوەڕە لەئارادایە کەئەمان لەدەڤەرەکانی روباری سەیحوون و ئامو دەریـا (ئامویـە) ژیانیـان بەسـەر بـردوەو زۆرتـری لـەکاتی جیابوونـەوەیان لەیـەکتر بەرەو ئاسیای ناوەڕاست و ئاسیای خۆرئاوا ملیـان ناوە. لەو جێگایەی کە پاشماوەی نووسین و سەرنجراکێشەر لەسکایانەوە لـەناودا نـەماوەو مێـژووی ئـەم میللەتـە تەنـها لەبەڵگەنامـەو بـەردە. نووسراوەکان و ساڵنامەو یادنامەی پاشـاکان و فـەرمانڕەوایانی میللـەتانی دیکەوە دەبیستین.

دەبێ ئەم راستیە بسەلمێنین کە شارەزایی ئێمە دەربارەی پێشینەی سکاکان و کەلتوورو کۆمەڵگای ئەوان تەنها بریتییە لەناوەڕۆکی بەردە نووسراوەکانی سەردەمی کۆن و ئاسەوارو نووسینەکانی مێژووناسانی یۆنانی و لێکۆڵینەوەکانی دێرینناسان کەدەبێ دەربارەی گۆڕستانەکانی فەرمانڕەوایانی سکایی و پاشماوەی هونەری ئەوان لەگەنجینەی(زیوێ) و مانەندی ئەو کە زۆربەیان لەگەڵ میللەتانی ئێراندا بەشێوەیەکی هاوبەش و چون یەك لەتەك کیمریان و میللەتانی دانیشتووی میزۆپۆتامیادا هەیانبوە، ئاگاداربین. نەبوونی بەڵگەنامەی تەواو دەربارەی سکایان دەبێ پەیوەندی بەوەوە هەبێ کەئەم میللەتە لە مێژوودا وەك خەڵکانێکی بەتواناو جەنگاوەرو لەهەمان کاتدا بیابانگەردوبێ دەوڵەت ناسراون. سنوورو شوێنی جێگیربوونی سکایان زۆر بەرفراوان بووە. لەناوچەکانی ناوەندی ئاسیای ناوەڕاستەوە هەتا لێوارەکانی رووباری دانووب بۆ ژیان بلاوەیان کردووە.

ئێران لەو سەرزەمینانەیە کەبەپێی بەڵگەنامە مێژوویی‌یەکان لەسەردەمە دێرینەکانی خۆیدا، زۆر لەگەڵ ئەم میللەتەدا دیدارو پەیوەندییان هەبوە، چ لەسەردەمی مادەکان، چ سەردەمی هەخامەنیشان، چ لەرۆژانی فەرمانڕەوایی یۆنان بەسەر ئێرانداو هەروەها لەسەردەمی سلووکی‌یەکان و سەردەمی ئەشکانی و ساسانیدا، ئەم پەیوەندییە روون و ئاشکرابووە.

ئاشکرایە لەم تێکەڵی و پەیوەندییە کەناوبەناو بەشێوەی پێکەوە ژیان ئاشتیانەو ئاڵ‌وگۆڕکردنی خزمەتگوزارییەکان لەنێوانیاندا دەرکەوتووە، ئامادەبوونی سکایانی تیزخود(Sakka Tigra Khauda)ە لەسوپای هەخامەنشی‌یەکاندا بەگوێرەی هەواڵەکانی خودی داریوش لەبەردە نووسراوەکانیدا گەڕاینەوە بۆلای ئارییە ئێرانی و هیندییەکان کەلەدوای

کۆچیان لەئاسیای ناوەندیدا بۆ باختەر(باکتریا Baktria) هاتبوون و لەوێوە دەستەیەك یالکێکی هیندی‌یە ئارییەکان بەرەو کێوەکانی هیندوکوش Hindukuš رۆیشتبوون و بۆ دۆڵی پەنجابسەروخوار بووبوونەوەو لکی ئارییە ئێرانی‌یەکانیش بەرەو باشوورو خۆرئاوا ملیان نابوو ولەدەشتەکانی ئێراندا بڵاوەیان لێکردبوو.

هەندێ لەتوێژەران و بیردۆزان دەربارەی چۆنیەتی کۆچی ئارییەکان لەو باوەڕەدان کە ئارییەکانی هیند لەدەشتەکانی(پامیر)ەوە بەرەو هندستان رۆیشتبوون. هەروەها گومان براوە کەجێگای جیابوونەوەی ئارییە هیندییەکان و ئێرانییەکان لەئەوروپادا بووە. دوای ئەوەی هیندییەکان لەساڵی ١٧٠٠ پ.ز لەرێگای قەفقازەوە تا باکووری ئێران هاتوون و ئارییە ئێرانییەکانیش بەدوایاندا گەیشتوونەتە دەشتەکانی ئێران. ئارییەکانی ئێران دوای چوونە ناو ئێرانەوە، هیندییەکانیان کەبۆ باکووری ئێران هاتبوون بەرەو خۆرهەلات رەوانەکرد.

ناوی ئێران لەوشەی ئاریا وەرگیراوە بەواتای نیشتمانی ئارییەکانە. وشەی ئێستای ئێران، بەدرێژایی مێژوو بەچەند شێوەیەکی جیاجیا لەسەرچاوە ئایینی و مێژوویی و لەم دواییەدا لە فەرهەنگی زمانەکانیشدا هاتووە. بۆ نموونە بەشێوەی(ئێریانام) و دوای ئەو (ئایریان)، هەروەها(ئایران) و ئێستاش(ئێڕان) هاتووە.لە زمانی پەهلەوی ئەشکانی(اران) هەروەك چۆن ئەشکانی‌یەکان بە ئێرانزەمینیان وتوە(ئێران شوتر). وشەی ئێران لەپەهلەوی ساسانیدا ئێران(سعلس) دەگرێتەوە. دەوترێ کە(ئەراتوستن) فەیلەسووف و جوگرافیزان و شارەزای زانستی فەلەك و ئەستێرەناسی یۆنانی دێرین کە سەردەمی ژیانی ئەو وێدەچێ لەسەدەی سێیەمی پێش زاییندا بووبێ، بۆیەکەمجار لەبەڵگەنامەکانی

یۆنانیدا بەشێکی لەئێران بەناوی(ئاریانا) وە ناوبردوە. بەوتەی(سترابون) جوگرافیازانی ناسراو لە(کتێبی پانزەهەم، بەشی دووەم و بەندی هەشتەم) سنووری ئێرانی بەگوێرەی گوفتاری(ئەراتوستن) بەم جۆرە دیاریکردوەو وتوویەتی: سنووری ئێران لەلای خۆرهەڵاتەوە بۆ روباری سند، لەباکوورەوە بۆ کێوەکانی پاراپامیز کەبەلای هەندێکەوە زنجیرە کێوەکانی ئەفغانستانێ دەریای خەزەر یا دەروازەی کاسپین، وەلەلای باشوورەوە بۆ دەریای گەورەی عومان و لەلای خۆرئاواوە دەگاتە ئەوشوێنەی کەپارت لەمادو کرمان لەئەسفەهان(پارتاکنا Parata kena)و فارس جیا دەکاتەوە. سترابوون ئەم سنوورە بەهێڵێ دەزانێ کە لەدەربەندی دەریای خەزەرەوە تا کرمان درێژەی هەیە.

ئەمە نیشانەی ئێران یا ئاریانایە بەوتەی ئاراتوستن. وەلێ خودی سترابوون دەلێ: بەشێ لەماد، پارس، باکووری باختەر(باکتریا- بەلْخ)و هەروەها سەغد بەئاریانا ناودەبەن، چونکە ئەم خەڵکانە، زۆربەیان بەو زمانە گفت وگۆ دەکەن.سنووری جوگرافی سەرزەوی ئێران لەسەرچاوە مێژوویی یەکانی ئێران و نائێرانییەوە لەبەرچاوگرتنی ئەو گۆرانکارییانەی بەسەریدا هاتووە جیاوازی لەبۆچوونەکاندا هەیە. لەسەردەمی هەخامەنشیدا بەگوێرەی باسەکانی گەزنووفون کە ئەفسەرێکی یۆنانی بووەو بۆ کووروشی بچووک کوری داریووشی دووەم برای ئەردەشیری دووەم کاریکردوە لەسەرەتای پەراوی(گەرانەوەی دەهەزار کەسی)دا لەکوروشی بچووکەوە دەگێرێتەوە کەئەو هەوڵ و جەنگی خۆی لەدژی براکەی بەجۆرێ درێژە پێدەدا کەببێ بەجێنشینی تاج و حکوومەتێ کە سنوورەکەی ئەوەندە بەرفراوانە کە لەیەك شوێندا مرۆڤ توانای گەرماو لەهەمان کاتدا

لەشوێنێکی‌تریدا توانای بەرگری و راوەستانی بەرامبەر بە سەرمای سەختی ئەو نییە.

بەو جۆرەی کە دەیزانین ئەم ئیمپەراتۆریەتە لەلایەکەوە بە روباری دانووب لەباکووردا و لەلایەکی دیکەوە لە حەبەشە لە ئەفەریقادا کۆتایی هاتووە.

بەڵام ناتوانین ئەمە بەئێران ناوبەرین. لەسەردەمی ساسانیەکاندا بەپێی ئەو ئاسەوارانەی پەیوەندییان بەو مەسەلەوەیە، سنووری ئێران یا ئێرانشەهر زۆر بڵاوبوە چونکە پاشاکانی ساسانی شاری(کلدە) بابلی کۆن یا پایتەختیان بەو بۆنەوە، کە پایتەختی ساسانی‌یەکان لە(تەیسەفوون) بوە بەدڵی ئێران شەهر ناوبردوە.

د/ ئاری و ئێرانییەکان لەدیدی نەتەوەناسییەوە(ئەتنۆلۆژی):

ئەو سەرزەمینەی، ئێرانییەکان لەکۆنەوە نیشتەجێبوون تێیدا بەگوێرەی ئەونەخشانەی لەبەردەستدان لەجیهاندا ئێرانی هەنووکە دەگرێتەوە:

جگە لەوە لەخۆرهەڵاتدا بلۆجستان و سەرزەمینی پاکستانی ئێستا، ئەفغانستان و سەرزەمینی تورکمانستان لەروسیاو ئەزبەکستان و تاجیکستان و چەند بەشێ لەقەفقاز(سەرزەمینی ئالانی کۆن، کەئەمڕۆ بەئوستەکان ناودەبرێن، وەلێواری باکووری دەریای رەش(سەرزەوی سکیتەکان و سەرمەتەکان)ی گرتۆتەوە.

لەمێژەوە مێژوونووسان و توێژەران لەناوچەی باکووری تورکنشینەکان شارەزاییەکی بایەخداریان بەدەست نەهێناوە، بەڵام دەربارەی شارستانی‌یەکانی ناسراو بەزاگرۆس کەپەیوەندییان بەهەزارەی سێیەمی پێش زایینەوە هەیە بەکۆمەڵی دیکۆمێنتە سۆمەری و ئەکادییەکان شارەزایی و چەند بەڵگەنامەیەك بەدەست دێ کە یاریدەی توێژەران دەدەن و

بەرەوپێشیان دەبەن. لەویدا بەتایبەتی لەدۆڵە شینایی‌دارو بەپیتەکاندا خەڵکانێ کەشێوەیەکی بەرچاوو سەرنجڕاکێشەریان لەکاروباری ژیان و پێشڕەویدا هەبووە، هەر لەمێژەوە جێگیربوونیان هەڵبژاردوە، کەرەنگە لەباکوورەوە بەرەو باشوور لەجووڵەو پێشڕەویدا بووبێتن.

بۆ نموونە لە سووزیانا(خووزستان) عیلامی‌یەکان، لە لوڕستان کاسی‌یەکان، لەکوردستان گۆتی‌یەکان و سۆبارییەکان و دوای ئەوان خەڵکانێ کە ئیمپەراتۆرییەتی (میتانی) یان دروست کرد، کەبە(حووریەان) ناسراون. ئەمجا لەنیوەی یەکەمی هەزارەی پێش مەسیح(ماتائییان)و مووساسیریان وتیرەکانی هیندۆ ئەڵمانی‌یەکان کە پێکهێنەری میللەتانی(ئورارتوویی)ن، کە بەوانەوە لەلای خۆرهەلاتەوە(خاتی)یەکان و میللەتانی (هیتی) لەپێش هیندۆ ئەڵمانی‌یەکاندا پەیوەندییان کردوە. ئەم میللەتانە کەزۆر لەپێش کۆچی(سامی‌یەکان) جێگیربوون، بەهۆی ناوەکانیانەوە (ناوی کەسایەتی‌یەکانیان)و نووسراوی سەر بەردیان بەچەند زمانێکی جۆراوجۆری ئاسیایی کۆن چەند نیشانەیەکیان دەربارەی خۆیان بەیادگار بەجێهێشتوە. وادیارە کە یەکەمین گرووپی ئاریایی لەهەزارەی دوەمی پێش مەسیحدا لەم بارودۆخەدا جێیان هەڵبژاردووە وتیا جێگیربوون. ئەم گرۆهە لەزەمەندەکانی تورکستانەوە هاتوونەتە شوێنە بەرزەکانی ئێران. پێویستە ئەوەش وەیاد بهێنرێتەوە کە (کاسی)یانی ناوبراو دەوڵەتی (کاسی)یان لە بابل دامەزراندووە. دامەزراندنی حکوومەتی کاسی‌یەکان لەوێدا سەدەی هەژدەهەمی پێش زایین، لەدەوروبەری ١٧٠٠ ساڵ پێش لەدایکبوونی مەسیح بوەو درێژەی فەرمانڕەوایی ئەوان لە بابلدا نزیکەی پێنج سەدە، واتە لە(١٧٠٠-١٢٠٠پ.ز) بووە. وەلە باکووری (میسۆپۆتامیا)

ئیمپەراتۆرییەتی میتانی لەسەدەی شانزەهەمی پێش زایین(نزیکی ١٥٠٠ ساڵ پ.ز) بوەو درێژەی حکوومەتی ئەوان لەباکووری نێوان دوو روبـاردا نزیکەی دوو سەدە واتە لە(١٥٠٠-١٣٠٠ پ.ز)ە. ئاشکرایە دوای ئەو دوو فەرمانڕەواییەی باسکران واتە کاسییانی بـابل و میتـانی، چـەند دەوڵـەتێ لـەباکووری میزۆپۆتامیـا دروسـت بـوون. ئـەم دەوڵەتانـە لەکـەلتووری دەوڵەتانی پێش خۆیان(دەوڵـەتی خۆماڵی ئەم دەڤەرانە) بـەپێی پێویسـت بەهرەمەندبوون- نـاوی کەسـەکان بـەزمانی هینـدی و ئـێرانی و ناونیشـان و نازنـاوو نـاوی گیانلەبەران و کەرەسەی جەنگ و راوو پێداویسـتەکانی ژیـان وەك بوونـی ئەسـپ و بوونـی عەرەبانـە کەنیشـانەی شارسـتانین لــە تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی ئارییانی هیندی و ئێرانین. هـەر دوو توخمەکە پەیوەندییان بەتوێژی رابەر یا فـەرمانڕەواوە بوەو لەهاوبەشبوونیاندا هیچ گومان نییە. ئەوبەشە لەئارییەکان کە لەئێراندا شوێنێکیان دەستنەکەوت بۆ مانـەوە، لـەڕێگای خۆرهـەڵاتی زەوییـە بـەرزەکانی ئێرانـەوە، ڕێڕەوەکـانی ئەفغانسـتان و بلۆجسـتانیان بەجێهێشـت و گەیشـتنە دەڤـەرەکانی روبـاری سند.

هەروەها ئەوان لەشارستانییەتیدا پێش ئارییەکان کەوتن و شارستانێتی ئارییـــەکانی هیندییـــان درێـــژە پێـــداو کۆمـــەڵگاو شارســـتانێتی و نیشتمانپەروەری هیند، بەهۆی ئەوانەوە بەرجەستەبوون. گەیشتنی تیرەیەك لەئارییەکان کە لەپێشـا چووبوونـە زەویـە بـەرزەکانی ئـێران بـۆ رۆژئـاوای ئێران، کەمێژوو ئەوان بە ئارییە تـازە نیشـتەجێبوەکان لـەرۆژئاوای ئێراندا ناودەبـا، دەبـێ لـەماوەی چواریـەکی یەکـەمی هـەزارەی یەکـەمینی پێش لەدایکبوونی مەسیح روویدابێ. ئەمانە ئەو کەسانەن کە لەکۆتـایی هـەزارەی یەکەمی پێش زایین، دوای یـەکگرتن، دەوڵـەتی مادیـان دروسـت کـرد. لـەم

روەوە لەباسی مێژووی ماددا قسەی لێدەکرێ. ئەوان لەدوای فەرمانڕەوایی سەدەو نیوێ لەلایەن بەشێکی دیکەوە لەئارییەکان کە چووبوونە باکووری شوێنە بەرزەکانی ئێرانەوەو لەسەرزەمینی پارس دا بەناوی پارسەکانەوە جێگیربووبوون لەناوچوون و کوروش لەناوبەری دەسەڵاتی ماد دوای ماوەیەکی کەم دەوڵەتی لیدی بە رابەری کرزوس) Kroisos لەساڵی(٥٤٦ پ.ز)دا رمان و چەند ساڵێ دوای ئەوە لەساڵی ٤٣٩ پ.ز ئیمپەراتۆری بابلی سەرنگوون کرد. لەم روەوە لەباسی هەخامەنشی‌یەکاندا بەدرێژی قسەی لەسەر دەکرێ، کە لەوانە کەمبوجیە بەگرتنی میسر ئیمپەراتۆرییەتی فراوانتر کرد. لەم روەوە لەباسی سیاسەتی سەربازی هەخامەنشیەکان لەشوێنێکی‌تردا بەدرێژی باسی دەکرێ. دوای ئەوە داریوش بەهۆی لەشکرکێشی خۆیەوە بەرەو خۆرئاوا وەك دەڤەرەکانی بالکان، و لەخۆرهەڵاتەوە بۆ هندستان بەفراوانکردنی دەوڵەتی پارسەکان یا ئیمپەراتۆریەتی هەخامەنشیان کۆمەکی کردوە. جەنگ دژی میللەتان و تیرەکانی باکووری ئێران وەك سکایان هەردەم بەشێ لەهێزەکانی سوپای هەخامەنشیانی خەریك کردوە.

ئەم دەوڵەتەلەکۆتاییدا لەساڵی ٣٣٠ پ.ز لەلایەن ئەسکەندەری مەقدۆنی‌یەوە کە بەئەسکەندەری گەورە ناسراوە سەرنگوون بوو. لەروانگەی نەتەوەناسانەوە، ئێرانی دێرین لەپێشدا بەمیللەتان و تیرەکانی خۆرئاوای ئێران وەك مادەکان لەخۆرئاواو باکوورو پارسەکان لەباشووری ئێراندا دابەش دەبێ. پێویستە وەبیر بهێنرێتەوە کە دەستنیشانکردنی میللەتانی ناوبراو لەلایەن جوگرافیازانانی وەك(سترابوون) لەسەر بنەمای شارەزایی مێژوویی و میللەتناسی یۆنانیانی دێرین پێکهاتوە. گەرچی دەربارەی میللەتانی مادوپارسی لەو باسانەدا پەیوەندی بەوانەوە هەیە لەشوێنی

خۆیدا لێی دەدوێین، وەلێ باسی ئەم خاڵە بەپێویست دەزانم کە جگە لەبەڵگەنامەی ئاشکرا لەمادەکان خۆیانەوە، بەپێی سەرچاوە مێژووییەکان و بەردە نووسراوەکانی سەردەمی هەخامەنشی، چەنجار ئەوە دووپات و پشتگیری لێکراوە کەمادو پاسەکان لەڕەگەزی ئاریان و مادەکان بەهەموو تیرەکانی باکوورو خۆرئاوای ئێرانەوە لە (رەگا) کەڕەنگە(رەی هەنووکە) بێ لەباکووری تاران، هەروەها ئەکباتانا (هەمەدانی ئەمڕۆ) جێگیربوون. لەپاڵ ئەم نەخشە جوگرافی و نەتەوە ناسییەوە، پارسەکان لەباکووری(پاسارگاد) تەختی جەمشیدی ئێستا لەنزیکی شیراز جێنیشتەبوون. خزم و کەس وکاری پارسەکان، دانیشتوانی سەرزەوی وەك کەرەمانا(کرمان)، ساگارتا هەروەها رەنگە (شاگرت= شاگرد، مەکا= مکیران لەباشوور کە ئەوانە لەبەردە نووسراوەکانی داریووشدا ناویان هاتوە.

دانیشتوانی خۆرهەڵاتی ئێران لەبەشی خۆرهەڵاتی سەرزەویی شۆرەزاری ناوەندی ئێران بریتین لە روخجیان، هەریویان یا ئاریویان، هەراتی یەکان، قەندەهارییەکان، ستگیدیان و باکتریان(بەڵخی یەکان). سکایان و سوغدیان(فەرغانە Sugdava)و خوارەزمیان (دانیشتوانی دەڤەری خیوە Hwaraz Miya)و دەهایان و ماساژتان (ماساگنایان) لەدەڤەری باشووری خۆرئاوای دەریاچەی ئاراڵ، هەروەها هیرکانیان (لەگورگانی ئەمڕۆ)، بەتایبەتی پارتەکان لەخۆراسان، ئێرانییەکانی باکوور پێکدێنن. سەرمەتیان و سکیتیان، ئالانەکان و ئیستەکان کە لەباکووری ناوچەی قەفقازو دەریای رەشەوە تا روباری دانووب لەگەڵ میللەتانی ئەڵمانی لەخۆرئاوا کە لەگەڵ باستانیان پەیوەندییان هەیە، لەراستیدا بەمیللەتانی ئێرانی دەژمێردرێن و تاسیتۆس ئەم زانیارییەی وەك سەرچاوەیەکی جوگرافی خستووەتە بەردەست مێژووناسان. لێرەدا باس

دەربارەی ئێرانی‌یە باکوورییەکانە. ئەم خاڵە هێشتا لەشوێنی خۆیدا شایستەی لێکۆڵینەوەیە کەبۆچی ئەم هەموو میللەتە ئێرانیانە کە لەناوابوون و بە بۆچوونی هەموان تێکرا ئاری‌بوون کەچی تەنها مادو پارسەکان دادەنرێن بە دروستکەری مێژووی رامیاری ئێران؟ هەروەها بۆچی و لەبەرچی ئەوانە یەکەمینی حکوومەتەکان یا باشتر بڵێین دەوڵەتەکانیان لە شوێنە بەرزەکانی ئێراندا دامەزراندوەو لەمێژوودا دەدرەوشێنەوە؟

دەبێ وەبیر بهێنرێتەوە کە هاوکات لەتەك دامەزراندنی دەوڵەتی ماددا بەناوی یەکەمین دیاردەی فەرمانڕەوایی ئارییەکان- هەروەك لەمەوپێش ئاماژەی بۆکرا، لەخۆرهەڵاتی ئێران واتە لەسنووری باشووری رووسیای ئەمڕۆو سەرتاسەری ئەفغانستانی ئەمڕۆ، خەڵکانێ دەژیان کە هەرچەندە خاوەنی سیستمی بەڕێوەبردنی تیرەکان بوون، نەدەوڵەتیان پێ‌دەوترێ و نەئێمەش بەدروستی ئاگامان لەبنەمای فەرمانڕەوایی ئەوانەو سیستمی بەرهەمهێنان و بەڕێوەبردنی کاروباری تیرەکان و تەنانەت پەروەردەکردنی گیانلەبەرانی بەکەڵك وەك ئەسپ لەنێوانیاندا رەواجی هەبوە، بەڵام هەرگیز نەیانتوانیوە دەوڵەتێکی هاوکات لەگەڵ مادەکانداو لەدواییدا لەگەڵ پارسەکاندا دابمەزرێنن. نموونەی بەرچاوی ئەوان سکانن کە لەپەروەردەکردنی ئەسپ و بەڕێوەبردنی تیرەکانی خۆیاندا بەشێوەیەکی رەق و سەرەرۆیانە شان بەشانی مادەکان و پارسەکان ناویان دەبرێ کە تەنانەت ئێمە لەمەولا ئاماژەیان بۆ دەکەین کەچۆن موغان(پێشەوایانی ئایینی زەردەشتی/ وەرگێڕ)بەکارهێنانی مادده بێهۆشکەرەکان لەکاروباری ئایینی و هەڵس‌وکەوتیاناو سوود وەرگرتن لەگەرماوی هەڵمیان لێوە فێربوون. دەبێ بشگوترێ کە لەمەودوا هاوکات لەگەڵ حکومەتی

ئەشکانیاندا دەوڵەتی کووشان Kušan دروست دەبێ کەڕۆڵی ئەوان شایستەی توێژینەوەو بایەخ پێدانێکی زۆرە. میللەتانی دانیشتووی ئەفغانستانی ئێستا وەك پەشتۆکان بەتایبەتی شایستەی باسن کە لەزۆربەی تێبینییە کەلتوورییەکاندا ریشەی هاوبەشیان لەگەڵ ئێرانییەکان و دانیشتوانی ناوەندو خۆرهەڵاتی دەشتەکانی ئێرانیان هەیە. لەسەرەتادا ناتوانرێ هیچ کات لەتوێژینەوەی مێژووی مادو هەخامەنشیدا لەژێر ناوی دوو دەوڵەتی ئاریایی باسێ دەربارەی خزمایەتی سکاکان یاکەمترین پەیوەندی نێوان مادەکان و پارسەکان لەگەڵ سکایان و سکیتەکان، بهێنرێتە ئاراوە. داریووشی یەکەم(٥٢٢-٤٨٨ پ.ن) لە نووسراوە بەردینەکانی خۆیاندا لەسکایانی تیزخود لەناو سوپای خۆیاندا وەك کەسانێ کە گوێڕایەڵ و سەرسپاردەی ئەون ناو دەبا. لەپێشتردا لەجەنگی نێوان مادو بابلییەکان لەلایەکەوە لەتەك ئاشوورییەکانداو لەلایەکیترەوە کە لەباسی مادەکاندا لەو رووەوە دەدوێین، دەبینین کە سکاکان بەشێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو، لەکاتێکدا کیاکسار پاشای لێهاتووی ماد لەبەرەی نەینەوادا خەریکی جەنگ بوو لەگەڵ ئاشوورییەکاندا دەچنە سنووری مادەکانەوەو روو بەپاشای ماد لەبەرەی جەنگ لەگەڵ ئاشوورییەکاندا وەردەگێڕن و لەکاروباری جەنگ لەگەڵ ئاشوورییەکاندا بەشێوەیەکی کاتی پشێوی دروست دەکەن.

ئەوی لێرەدا شایستەی باسە، جووڵانی وردە وردەی سکاکیان تا سەدەی دووەمی پێش زایین و پێشڕەوییان بەرەو باشوور تا دەڤەری دەریاچەی هاموون. ئەمە هەر ئەو دەڤەرەیە کەلەو سەردەمەدا(درانگیانا) یا(درانگیان) یان پێدەوت و بەکارهێنانی ئەو لەهەموون یا دەشتی هاموون یا دەوروبەری دەریاچەی دەشتی هاموون زیاترەو لەهەمان کاتدا چەمکی

سەرزەویی سکایانی هەبوە. ئەوەی پەیوەندی بەلقەکانی ئاریایی جێنیشتە لەباکووری خۆرهەڵاتەوە، هەبێ کەم تا زۆرێ جێگای لێکۆڵینەوەو دیاریکردنە، وەلێ یەکێ لەو چەند رووداوە کە نەزانراوە، کۆچی بلۆچەکانە لەزێدو نیشتمانی خۆیانەوە کە رەنگە قەفقازو ئازربایجان بێ بەرەو باشوور. بلۆچەکان دوای ئەم کۆچە کە خەملاندن و دیاریکردنی سەردەمی ئەو زۆر دژوارەو تاڕادەیەك ستەمە لەدەڤەرەکانی باشووری خۆرهەڵاتی ئێراندا لەچەند دەڤەرێکی وەك موکران و کرمان هەتا خۆراسان جێگیربوون.

هەندێ لەنەتەوە ناسان لەبەر ئەوە بلووچەکان بەتیرەیەك لەسکایان دادەنێن بۆ باشووری خۆرهەڵاتی ئێران کۆچیان کردوە کەبەوێ (زرنگیا Zrangia)شیان وتوەو هەر ئەوسیستانە(Siestan)یە. ئەم نەتوانینەی دیاریکردنی سەردەمی بلووچەکان بەهۆی نەبوونی نیشانەو ئاسەواری ئەم کۆچەوەیە کەئەوە لەکاتێکدایە کەکۆچی میللەتانی بێگانە یا نائارییەکان ئاسەوارو بەڵگەی بەهێزیان لەسەر زەوییەکانی دراوسێیانەوە بەجێهێشتووە. لەو جۆرە دەتوانرێ شەپۆلی کۆچە بەرفراوانەکانی ئاسیای ناوەندی ناو ببرێ کە دەرەنجامی ئەوە سکیتەکان کەوتنە ژێر گوشارەوەو ناچاربوون بە بەجێهێشتنی سەرزەوییەکانی خۆیان و هێرش بردن بۆ چەند ناوچەیەکی دیکە بۆ جێگیربوون تیایدا. بەروو وەرگێڕان لە سنوورەکانی قەفقاز کە شەپۆلەکانی کۆچی کیمری‌یەکان و سکایانی لەسەدەکانی حەوتەم و هەشتەمی پێش زاییندا بەخۆوە دیوە، بەڵگەنامەکانی ئەم جۆرە وانیشان دەدەن کەسەدەی هەشتەمی پێش زایین رووداني هێرشی خۆراسانی‌یەکانی کۆن بووە بۆ باکووری خۆرهەڵاتی ئێران و دامەزراندنی حکوومەتێکی خێڵەکی بەهێز دەبێ لەبەرچاو بگیرێ و کوروشی دووەم دامەزرێنەری دەوڵەتی هەخامەنشی لەساڵی (٥٢٩ پ.ن) هەر بەدەستی ئەوان

کوژراوە لەباسەکانی لەمەودوا بۆ ئەم مەبەستە ئاماژە دەکرێ کە لەسەدەی سێیەمەوەو بەدرێژایی سەدەی دوەم پێش زایین پارتەکان(ئەشکانی‌یەکان) دژی تیرەی سکیت(سکایی) خەباتیان کردوەو دوای ئەوە ساسانی‌یەکان کە لەساڵی ٢٢٦یا٢٢٥ی زاییندا بوون بەجێنشینی ئەوان، ئەو خەباتەیان بەشێوەیەکی فراوانتر دژی تیرەکانی سکیت درێژە پێداوە. ئەم کۆمەڵە لەتیرەکانی سکیت لەمێژوودا بە(هەفتالیان) یا بەوتەی توێژەرانی نوێ(ئەبدالیان) ناسراون و دوای ئەوە بە(هوونانی سپی) ناوبراون. لەئەفسانەکاندا بەسەر زەوی ئەوان توورانو بە خۆیان توورانیەکان ناوبراون.

لەسەردەمەکانی ئیسلامدا میللەتی تورك، خەڵکانی جێنیشتەی باکووری ئێران، کەلەو شوێنانە باکووری خۆرهەلاتی ئێرانە خستەژێر گوشارەوەو ئەوانیان لەدەڤەرەکانی باشوورو خۆرئاوادا ناچار بەتەنگترکردنی سنووری دەسەلاتیان دەکەن کەبێجگە لەوشەی (ناچار بە پاشەکشە) گوزارشتێکی زمانەوانی دیکە نەماوە، بۆ ئەو مەبەستە بەکار بهێنرێ(. هەندێ لەم میللەتی تورکە بە تاجیکەکان یا سرتەکان ناسراون. تورکمانەکانو تا تارەکان ئەوانیان خستۆتە ژێر گوشاوەوەو بەرەو خۆرهەلات راویان ناونو هەندێ باکووری خۆرئاوای ئێرانیان بەجێگای ئەو راوانراوانە دانـاوە. هەندێ لە سەرزەوی مادی کۆن واتە ئازربایجان، جگە لەهەندێ شوێنی کەمو بەرچاو، زمانو کەلتووری ئەوان سەرزەوی تورکی‌یە. ئەم خاڵە پێویستە رەچاو بکرێ کەهەندێ لەتوێژەران هەوڵیان نەداوە ئەم راستیە بەدەست بهێنن کەجێگا بەرزەکانی ئێران جێی‌پێشوازی بوە بۆ میللەتانو چەند تیرەیەکی جۆراوجۆر، کە ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە جێنیشتەبوونو مانەوەی ئەم تیرانە پەیوەندی بەخودی خۆیانەوە هەبوە، کە لەکاتێکدا

چوونە ناوەوەی ئەم میللەتانەو دەرچوونی ناچاری دانیشتوانی خۆماڵی خۆی لەدەڤەرەکانی ئێران بەو جۆرەی کە بەچەند نموونەیەك پێشتر ئاماژەی بۆکرا، ئەم دەرەنجامە رەت دەکاتەوە.

نموونەیەکی ئاشکراو پێزانراوی ئەوانەی لەیەکەم جاردا جێگیربووبوون دانیشتوانی سەرزەویی عیلامە لەباشووری خۆرئاوای ئێران کە زۆرتری رەنگە قولە رەشەکانی (کۆیلە) حەبەشی بووبێتن. بەشێوەیەکی گشتی و نەگۆڕی دێریننناسان و توێژەرانی مێژووی عیلام، رەشەکانی حەبەشی بە دانیشتوانی یەکەمجاری عیلام دەناسرێن کە هەموو لێوارەکانی دورگەی فارسی هەتا موکران و بلوجستانیان بەدەستەوەبوەو خۆیان خستۆتە ژێر رکێفی داگیرکەرانەوەو لەگەڵ ئەواندا تێکەڵ بوون و رەگەزێکی دوورەگ و ئاوێتەیان پێکهێناوە کە دانیشتوانی شووش و رەنگە بەشێ لەکوردستانیشی گرتبێتەوە. بەوتەیەکی دی بۆ پەیوەندیداران و توێژەرانی بابەتی نەژادی و نەژادناسی ئەم مەسەلە روون و نکوڵی لێنەکراوە. هەندێ لەمێژوونووسان ئەم تێکەڵبوونە بەم جۆرە باس دەکەن: دانیشتوانی یەکەمجاری عیلام خەڵکانێکی نیوەرەش بوون کەوادیارە دەچوونەوە سەر رەگەزی دراویدی و ئەم رەشپێستە کەللەسەر درێژانە بەهەوێنی رەگەزی میدترانەیی دەزانن. لەهەموو شوێنێکی ئێراندا تا خۆراسان و ئەفغانستان، توخمی ئێرانی لەئێراندا پەیدابووو ئەوەی لەئاسیای ناوەندیدا پەیوەندییان بەتورکەوە هەبووبێ بۆ مێژوونووسان هەمیشە گەر لیستێکی دیکەی نەتەوەی سامی بووبێ جێی سەرەنج راکێشان بوە. بوونی پێوەرەکانی فەرهەنگی سامی لەبواری هونەر، نووسین و زمان، بیناسازی و بیرو بڕواو چەند فاکتەرێکی دیکە، دەتوانرێ دابنرێ بەکاریگەریی شارستانێتی سۆمەر لەسەر عیلام وەك نموونەیەکی بەرجەستەو بەبەرچاوەوە.

بەوردبوونەوە لەهەموو گۆڕانکاریی و ئاڵوگۆڕێ کە ئێران تاقیکردۆتەوە، بنەماو پوختەی کەلتووری ئێرانی لەزۆر لەناوچەکانی وەك فارس، ناوچەکانی ناوەندی لە ئێراندا، خاکی کوردنشین و لورنشینی خۆرئاوای ئێران و لەباکوورو باکووری خۆرهەڵاتی ئێراندا، لەگەڵ ئەو هەموو گوشارو هەورازو نشێوەدا پارێزراوەو تورك و مەغۆڵ و عەرەب و پێشتریش یۆنانییەکان ئەوەیان بەدەست هێناوە. هەرچەندە چەند میللەتێك و چەند تیرەیەکی جۆراوجۆر لە ئێراندا هەبوون و ژیاون بەڵام لە ماوەی هەزارەها ساڵدا هەموو لەژێر ناوو قاڵبی ئێران و میللەتانی (ئێریا) و تیرە ئێرانییەکان لەمێژوودا ناسراوو چەسپاون.

ئەوەی کە کاریگەرە لەپاراستنی ئەم کەلتوورەدا هاوزمانییەکە بەدرێژایی مێژوو، ئێران ئامادە نەبوە کەزمانی خۆی بگۆڕێتەوە بە زمانێکی دیکە وەك یۆنانی، عەرەبی و تورکی و مەغۆلی- هتد. میللەتان و تیرەکانی ئێرانی بەهەرزمان و دیالێکتێ ئاخافتن بکەن و ئەمڕۆ لە نێوانیاندا باوبێ لەژێر ناوی زمانەکانی ئێرانیدا دەناسرێن.

وەك دیالێکتی کوردی، لوڕی، گیلکی (گیلانی) و چەند دیالێکتێکی دیکە. وەزمانێ کەئێرانی نییەو لەنێو ئێرانییەکاندا سوودی لێوەردەگیرێ و گفتوگۆی پێدەکرێ بەناوی خۆی و بەهەمان ناونیشان کەهەیەتی ناودەبرێ وەکو تورك و عەرەبی....هتد. لەمێژووی ئێراندا بەتایبەتی لەئەفسانە مێژووییەکانی ئێراندا باسی ئێران و غەیری ئێران یاروویەکی ناسراوی ئێرانی و نائێرانی زۆر بەجیاوازو هەستیارییەوە ناوبراون کە وادەردەکەوێ لەنێو باوو باپیری ئێمەدا رەواجێکی زۆری هەبوەو بە گرنگ دانراوە، بەتایبەتی لەسەردەمی پارتیان (ئەشکانیان) و ساسانییەکاندا ناوی ئێران و ئەنئێران بەواتای ئێران و ئەنیران یا نێو ئێران و دەرەوەی ئێران باوبوە.

هەروەها ئەم ناوونیشانانە دەربارەی زمانی ئێرانی لەبەراورددا لەگەڵ زمانە نائێرانییەکاندا بەکارهاتووە ئێرانییەکانی سەردەمی دێرین بۆ سەرزەمینی ئێران و ئێران نشین سنوورێکی تەواو دیاریان رەچاو کردبوو وهەرچی رووداوێ لەدەرەوەی ئەم سنوورەدا ببوایە بە ئەنیران ناویان دەبردو فەرهەنگ و شارستانیی ئێرانیان لەبەرتر دادەناو ئەم رێسایە لەلایەن تێکڕای مێژووناسان و زمانناسان و میللەت و رەگەز ناسانەوە پەسەند کراوە کەهەرچی خەڵکانێکی سەر بەرەگەزی ئاری چ لەئێران و چ لەهیند یا لەسەرزەوییەکانی دیکە لەیەك نزیك کردبێتەوە تەنها زمانە کەپەیوەندی نێوان ئەم میللەتانەی بەرجەستە کردوە. لەلاپەڕەکانی پێشوودا لەباسی زمانەکانی هیندو ئێرانی، هیندۆ ئەڵمانی، هیندۆ ئاریایی، یا هیندۆ ئەوروپایی بەپێی پێویست وتوێژی لەسەرکرا. لێرەدا لێك دابڕان و دووری جوگرافی یۆنانییەکان، رووسەکان، ئینگلیزەکان و ئەوانی دی کەبەیەك رەگەزەوە بەستراونەتەوە، دیارە بەسەرنجدان لەپەیوەندی راستەوخۆی زمان و رەگەز لەنێوانیاندا، زمانیان هەر لەیەك خانەوادەیە، وەك چۆن هەموو بەیەك رەگەزەوە بەستراونەتەوە.

هـ هاوبەشییە کەلتوورییەکانی دیکەی ئارییانی هیندۆ ئێرانی:

ئەو بەشە لەئارییەکان کە لەهەزارەی دوەمی پێش مەسیح لەئاسیای ناوەندییەوە کۆچیان کردبوو وهێشتا پێکەوەو بەشێوەیەکی چونیەك ژیانیان بەسەر دەبرد، لەمێژوودا بە(هیندۆ ئارییان) ناسراون.

ئەوانە وەك بۆماوەی باووباپیری خۆیان شتێکیان بەناوی جیهانی ئایین و بیرو بڕوای هیندۆ ئەڵمانییەکانیان برد بۆ ئەو سەرزەمینە نوێیەی کۆچیان بۆکرد. ئەم ئایین و باوەڕە ئەمرۆ ناونیشانی (پلەو جۆری ئاریایی) لەپەرستندا گرێداوە بەخۆیەوە. ئارییەکان دیارە لەدوای جێگیربوونیان و

ئاشنابوونیان بەوڵاتی نوێیانەوە لەتەك داب و نەریت و باوەڕی خەڵکانی خودی ئەو ناوچانەی پێوە پەیوەست بوون روو بەڕووبوونەوە. باوەڕو پێوەرە فەرهەنگی‌یە زۆر پێشکەوتوەکان لەچاو ئەو رۆژگارەدا لەهەزارەی دوەمی پێش زایین، بەڵکو پێش ئەوکاتەش واتە لەهەزارەی چوارەم و سێیەمی پێش مەسیح لەسەر بنچینەی هزری ئەم تازە هاتوانە کاریگەرییەکی بەرچاویان هەبوە، کە لەوانە شارستانێتی بۆ ماوەو ناسراو هەروەك چۆن وتمان لەرۆژئاوای ئێراندا وەك شارستانێتی‌ی میانەی دوو رووبار(میزۆپۆتامیا). ئەوە لەکاتێکدا کە ئەوبەشەی ئارییەکان کە لەئارییانی کۆچکردوو بۆ ئێران جیابوونەوەو بەرەو کەنارەکانی روباری سندوپەنجاب ملی رێیان گرتبوو ودانیشتوانی ئەو ناوچانەیان خستبوە ژێر فشاری خۆیانەوە، بەداب ونەریت و هەڵس وکەوتی باوی ئەوشوێنانە ملیان دابوو.

بۆ نموونە پەسەندکردنی داب و نەریتی(لینگا) و جۆری دیکە دەتوانرێ نموونەیەکی بەرجەستەبن بۆ فەرهەنگ و باوەڕو داب ونەریتی لەئارادابووی ئەو شوێنانە کە ئاریەکانی هیندی تیا جێنیشتەبوون. بەتێپەڕبوونی کات، مێژوو دان بەوەدا دەنێ کەخەبات و کێشمەکێشی راستی و بێ‌راوەستان- بێ‌ئەوەی پێشبینی کۆتایی بکرێ و نموونەشیان لەم سەردەمی ئێمەدا بەچاو دەبینرێ- لەنێوان ئەم کەلتوورو داب و نەریتانەی بەمیراتی ماونەتەوە لەگەڵ کەلتوورو داب ونەریتی ئاسیای پێشوو کەهەندێ بەدەمارگیری ئایینی و کەلتووریی‌ناودەبەن روویداوە. کارێکی ئاسایی‌یە کەئەم دەمارگیری بۆماوە(ویراسی) لەلایەن ئەو ئارییە هیندییانەوە کەملیان نابوو، زەمینەی دەرگیری و پێکدادانی فراوانی خۆش کردوە لەنێوان هندوان و هاوسێکانیاندا، تەنانەت لەو سەر زەوییانەشدا کەبوون بەجێگای

جێگیربوونی(هیندۆ ئاری). کاریگەریی پێکادانی دانیشتوانی میزۆپاتامیا و گواستنەوەی بەرچاوی کەلتوورو باوەڕی ئەوان بۆئەوپەڕی جیهان. بەشێکی بەرچاوی لەم رووبەڕووبوونەوەو پێکادانەی گرتۆتە ئەستۆی خۆی. ئەمەش بەڵگەی ئەو راستیەیە کە کۆمەڵانی ئاریای هیندی هەموو داب و نەریتێکی کەلتووری خەڵکانی خۆماڵی ئەو شوێنانەیان پێ هەرس نەکراوەو نەگونجانیان لەناخەوە لەپێکاداندا لەگەڵ ئەم بۆماوانەدا ڕۆڵێکی بنەڕەتی و بنیاتنەری بینیوە. دیاردە سروشتییەکان، ئاگرو چەند هۆکارێکی دی لەمێشکی هیندییەکاندا لەگەڵ دانیشتوانی خۆماڵی و ئاسیای پێشوو یا میزۆپۆتامیا چون یەك هەڵنەسەنگێندراون و جیاوازی زۆر لەنێوانیاندا بەدرێژایی مێژوو بەرچاو دەکەوێ. تەنانەت چەمکەکانی(خودا) و (خوای جۆرەکان) نێر یا مێ دەکەونە توێی ئەم ڕێسایە. ئەم هەموو نموونەو هۆکاری پەیدابوونی ئەوانە، ناتوانرێ لێکۆڵینەوەیان بەجودا لەیەك لەسەربکرێ، بەڵکو هەروەك وترا چەمکەکانی(دەیوا) لەسانسکریتداو (دەئووس) لەزمانی لاتینداو(زەئووس) لەزمانی یۆنانی و (دئوا) لەزمانی فارسی کۆنداو (دئیوا) لەزمانی ئاوێستاییداو (دیو) لەزمانی پەهلەوی و (دیو) لەزمانی فارسی ئەمڕۆداو(دیمون) لەزمانی ئەڵمانیدا چەند نموونەیەکی ئاشکران لەم بارەوە. دەبینین ئەو چەمکانەی باسکرا لەهەموو فەرهەنگێکدا جێگای تایبەتی خۆی هەیە.

بەزۆری ئەوەی لای هیندییەکان بە(خودا) ناودەبرێ لای ئێرانییەکان عیفریت و شەیتانە، بۆ نموونە وشەی(دەئیوا) لە سانسکریتدا کەجارجارە بەهەڵە بەدیوا daiva دەنووسری و ڕەچاو دەکرێ بەواتای(خودا)یە، خوای کەڵەکگرو بەدەستەڵات. وشەی(دئووس) لەزمانی لاتیندا تەنها واتای (خودا)ی هەیە. زئووس لەزمانی یۆنانیدا خوای گەورەیە کەخۆیشی وەچەی

خوایەکی گەورەیە بەناوی(کرونووس) یا بەیۆنانی خرونووس(Khronos)، کەخوایەکی بەتوانایەو منالّی دەبیّ و(هیراکلس) یەکێکە لەبەچکەکانی ئەو کە یۆنانییەکان خۆیان بەنەوەی ئەو دەزانن. زئووس خوایەکی چەسپاوو بەدەستەلاّتەو برایەکی بەناوی(هادس)ەوە هەیە کەهاوشێوەی ئەهریمەنی ئێرانییە. وشەی(دەیوا) لەزمانی فارسی کۆندا بەواتای بتە. دەئیوا لەئاڤێستاییدا بەواتای عیفریت و هێزی وێرانکەرو زیانبەخشە. (دەو) لەزمانی پەهلەویدا هەمان دێوو هێزی دروستکەری نەخۆشی و بەفیڕۆدانە، وشەی(دیموون) لەزمانی ئەلّمانیدا بەواتای شەیتانە. لەزمانی ئەلّمانیدا هەندیّجار هاوواتای دیموون لەرووی زمانەوانییەوە کە راڤەکردنی لەگەلّ وشەی (شیطۆن) ی سامی لەیەك دەچن، بەکار دەهێنریّ و هەمان وشەی زاتن Satan یا هەمان شەیتانی عەرەبییە. بەکارهێنانی ئەوانە بەشێوەی ئاوەلّناو(dămonisch) زۆر لەئارادایەو بێجگە لەشەیتان چەمك و واتایەکی دیکەی نییە. لەهەموو کەلتوورەکانی میللەتانی ئاریایی رەگەزدا جگە لەهەندیّ جیاوازی سەروبۆر ئەم رێسایە لەناودایە. دیارە چەمك و ناوی خودایان لەنێوان ئاریاکانی نیشتەجێی دەوروپشتی روبارەکانی سیندو پەنجاب، یا بەوتەیەکی دیکە ئارییە هیندییەکان جۆرە گۆڕانێکی بەخۆوە دیوە بەلاّم ئەوە بەو واتایە نییە کەلەنێو خودایان یا خودایانی جۆردا گۆڕانکاری روویدابیّ.تەنانەت گواستنەوەو کۆچی ئەوان لەگەلّ خواکانی خۆیاندا لەلای ئارییە هیندییەکان نەبوە بەهۆی گۆڕانکاری لە رەچەلّەك و رەفتاری تایبەت بەخۆیانەوە، وەك ئاسوورا(Asura) کە لەسەرەتادا بەخوایەکی گەورە ناودەبراو دروستکەرو بە دەسەلاّت بوو بەلاّم هێدی هێدی شوێنی خۆی لەدەست داو بوو بەدێویّ. ئەو جۆرە گۆڕانە لەجیهانی خوداکاندا لەئێران و میزۆپۆتامیاو میسرو شوێنەکانی دیکەشدا رووی داوە،

وەك ئاشـوور(١)(Asur) کـە لەپێشـدا خـوای جـەنگ و بەخشـش بـووە لای ئاشوورییەکان بەڵام لەدواییدا بوو بەخوای جۆر بۆ بەخشینی رۆزی و نازو خۆشی.

خودایـانی ئاریـایی پێـش جێهێشـتنی شـوێنی کۆنیـان، فرەبـوون وەك(میترا) کە لەکۆنەوەو بەدرێژایی مێژوو خەڵکێکی زۆر هەواداری بوون و لەگەڵ مەسیحیەتدا رکابەری دەکردو رێزو دەسەڵاتی میترا لەدیدو بۆچوونی ئایینەکانی دیکەی ئێرانی و غەیرە ئێرانیدا هەبووەو نکوولی لێنەکراوە. میترا لەزمانی ئاوێستاییدا (میـثرا)و لـەزمانی فارسـی کۆنـدا(میثـا)و لـە زمـانی پەهلـەویدا(میهر)یا(میثر)و لـەزمانی ئـەمڕۆدا(میـهر)ەو بـەواتای پەیمانـەو بوونی ئەولەناوخۆردا بەرجەستە دەبێ.

هـەروەها میـترا لـەنێوان ئاریـا هیندییـەکان و ئاریـا ئێرانییـەکاندا پایـەو پلەی خۆی هەبووەو پەرستوویانە کە ئەمە بەڵگەی ئێمەیە لەسـەر ئەوەی کە دەڵێین میـترا لـەخودایانی ئاریـایی بـووە لـەپێش کۆچیـاندا واتـە لـەپێش چوونیـاندا بـۆ هینـدۆ ئـێران. ئـەو لـەدواییدا بـوو بـەیاریدەدەری زورڤان(Zurvan)و ناوبژی نێوان ئاهورامزداو ئەهریمەنی گرتبوە ئەستۆی خۆی. دەربارەی زورڤان لە لاپەڕەکانی دواتردا باسی دەکەین.

ایندرا خوای جۆر(رب النوع)ی بەتوانا و پیرۆزی هیندییانە کە لەئێراندا پێشـوازی لێنـەکراو لەسـەرچاوە ئایینیـیـەکانی ئـێرانی دێرینـدا بـەناوی شـەیتان و عیفریتـەوە ناسـراوە. هـەندێ لەسـەرچاوە مێژووییـەکان لـەو باوەڕەدان کە(وەرونا)خوای دیکەی هندییان کە لـەئاییـنی(وداکاندا) جێـی پەرستن بوەو لەسـەرچاوەکانی دیکەدا بـەرچاو ناکـەوێ، لـەئێران دووبـارە پایەدار نەبوەو بەهاتنی ئاهورامزدا بۆ ناوگۆڕەپان بەتەواوی لەناوچوە. ئەمە ئەوە دەگرێتـەوە کەهـەل و مـەرجی کۆمەڵایـەتی و کـەلتووری و مەرجـەکانی

دیکەی کۆمەڵگای ئارییەکان بەجۆری بووە کەکاتێ لەسەر زەمینێکەوە بۆسەر زەمینێکی دیکە گوواستوویانەتەوە سەلامەتی خواکانیان دەستەبەر نەکردووە، هەرلەبەر ئەوەشە کە(ایندرا)و(ورونا) بەپێی ئەو هەل‌ومەرجەی کۆمەڵگای ئێرانی نەیانتوانیوە سەرنج بۆلای خۆیان رابکێشن‌و خۆیان خۆشەویست بکەن. هەندێ لە (خوایانی جۆر)ی ئاریایی کە لەهیندا پەیدابوون، هاورێ لەگەڵ دیاردە کەلتوورییەکانی دیکە بۆ ناوچەکانی ئاریانشین رۆیشتوون‌و هیچیان لەهیندا بۆ یادگار بەجێنەهێشتووەو هیندییەکان هیچ یادێکیان لەوبارەوە نیە. تەنها لەم دەستە، خوایانی جۆرەکان ناویان ماوەتەوە. خوای چەند جۆرێ کە لەپەیداکردن‌و بەهێزکردن‌و فراوانکردن‌و مانەوەی دیاردەکانی سروشت، ئاوەکان، روبارەکان، سەرچاوەکان‌و بەردارکردنی گیاو گیانلەبەران دەستیان هەبوە، چەند نموونەیەکن لەوانە. (ئاناهیتا) مێیەخوای بەرپێدان (بەری درەخت)و نازو باران کەلەکۆنەوە لەئێراندا پەرستراوە، سەرچاوەیەکی لەفەرهەنگی هیندیدا هەیەو لەوێوە بۆ ئێران هاتوە، وەلێ هیندییەکان خۆیان ئەویان فەرامۆش کردووە. ناوی یەکەمجاری ئەم مێخوای جۆرە(ئاریدویسورا ئاناهیتا) بوەو بەفارسی ئەمرۆ(ناهید)ەو هەسارەی ناهید(ڤینۆس) نیشانەی ئەوە. ئاناهیتا لەنێو هیندیاندا یا باشتر بڵێم لەزمان‌و فەرهەنگی ئەواندا(ئاناسیتا)یە بەواتای پاك، کچ، بێ‌لەکە، هاتووە. ئەوەی لەم توێژینەوەدا شاراوەو مەتەڵەو زیاتر مرۆڤ ناچار بەرۆچوون‌و بەدواداچوون دەکا، بەکارهێنانی وشەیەکە کەلەزمانی هیندۆ ئەڵمانیدا بۆ ئاگر رەچاوکراوەو لەهیندیشدا هەر ئەو وشە بۆ خوای جۆری ئاگر بەکار هێنراوە. ئەم وشە(ئاگنی) یەو لەگەڵ وشەیەك کە ئێرانییان بەناوی(ئەتار) یا(ئەتەرش) بەکار هێنراوە هیچ جۆرە گونجاندنێك‌و رووی هاوبەشی

لــەرووی لێوەرگرتــنو رەگو ریشــەوە نیــە. بــەڵام ئــەم وشــەی ئێرانییــە لەفەرهــەنگی ئـێرانیدا هــەرگیز بــەواتای (خــوای جــۆر) نــەبوەو ئــەمڕۆش وشــەكانی ئــادەرو (ئــازەر) بــەواتای ئــاگر بەشـێوەیەكی ئاســایی بــەكار دەهێنرێو بۆ هیچ فارسـی زمانێ وشـەی ئازەر بەواتای ئـاگر بێگانە نیـە. زمانناســان وشـەكانی ئەتەرشو ئازەر لەتەنیشت یەكــەوە بـەكار دەهێنـنو پێدەچێ (ئاتەش) یان لەوشەی ئەتەرش وەرگرتبێ كەزووتر باسمان كرد.

لەنێوان ئارییـەكانو زۆرتـر لەنێوان ئارییە ئێرانییـەكاندا خـۆر، مـانگو ئەسـتێرەكان بـەردەوام ئەپەرسـتران. هـێزە سروشــتییەكان كـە ئارییــەكان دەیانپەرسـتن وەك بـا (هـەواء) وزەوی(خـاك)و ئـاگرو ئـاو، بـەچوار توخـم ناسـرابوونو لـەبۆماوەكانی ئارییــەكانو ئێرانییــەكان ئــەم چـوار توخمـە بەپیرۆز دادەنێنو بۆ پاراستنو پتركردنو پاكڕاگرتنیان ئەوپەڕی كۆششیان بۆ بەخـەرج داوە. ئەم بۆمـاوە(میراتی)ی ئارییانـە لەبەر گرنگیو بایــەخیان لەبەرهەمــهێنانو ئــابووریدا، لــەنێو هــەموو كۆمــەڵگاكاندا، لەهــەموو هەلومـەرجێكی ناوچـەییدا، لەگـەڵ كـەمێ جیـاوازی لــەنێو ئێرانییــەكاندا لـەپێش ئیسـلام كـە پـەیڕەوییان لەهـەموو ئایینـێ یـا گرووپـی ئـایینزایێ یانویێو داهێنانـێ وەك(مانویت) كـردووە جێـی رێـزو تەنانــەت پەرسـتنیش بـووەو بـۆ زیادبوونیـان دەسـتی نزایـان بـۆ بەرزكردۆتـەوەو دابونــەریتو رێبـازی تایبــەتیان بـۆ بــەرپاكردووە. ئـەو جـۆرە نەریتانـە لای كلدانییــانی ئەستێرە پەرستو دانیشتوانی دیكەی میزۆپۆتامیا وەگەڕ خراون.

ئەگــەر لــەنێوان رێبــازو ئایینــەكانی ئــاریو ســامییاندا لەپەرســتنی دیاردەكانی سروشتدا جیاوازییـەك بەرچاوكەوتبێ بەهۆی كۆنیـی هەریەكە لەم كەلتوورانەوەیە. دیاردەكانی سروشت بەچاوی رێزەوە سۆمەرییەكان یا بابلیــەكاندا دیاردەكــانی سروشــت بــەچاوی رێــزەوە تەماشــا دەكــرانو

ئـەنجامدانی شـێوازی پەرسـتنیان لەگـەڵ دانیشـتوانی خۆرهـەڵاتی میزۆپۆتامیادا یا ئێرانی‌یەکاندا جیاوازی هەبوە، کە ئەو جیاوازییە لەوەوە پـەیدابووە کـە فەرهـەنگی سروشتپەرسـتی لای خـەڵکانی میزۆپۆتامیـا کۆنـتربووە. سـەرچاوە مێژووییـەکان بـاس لـەپێکادان لـەنێوان ئـایینی ئێرانییـەکان لەدەشـتەکانی ئـێرانداو هاوسـێکانی خۆرهـەڵاتییان لـەمیزۆپۆتامیادا، هـەروەها ناتـەبایی لەگـەڵ فەرهـەنگی ئـابووری ئاریـا هیندییەکاندا دەکەن.

لەهـەندێ سـەرچاوەدا ئەمـەکراوە بـە بەڵگـەی جیـاوازی لەجیـهانبینیدا لـەنێوان خۆرهـەڵات نشـینی دێریـن و ئارییـەکاندا، بەتایبـەتی ئارییـە هیندییەکان و ئـەو سەرچاوانە دەڵێن کـە ئایینـە دێرینـەکانی ئاریـایی لـەم پێکادانی کەلتوورییـەوە پەیدابوون و ئێمـەش لەم باسەماندا ئەوهـەی راڤـە دەکەین.

لەخۆرئاوای ئێراندا، بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامانـەی لەبەر دەستدایە وەك ژیاننامـەو یاداشـت و نامـەکانی پاشـایانی ئاشـوور کەدەسـتیان بەسـەر شـوێنێکدا گرتبـێ لەهـەزارەی یەکـەمی پێـش زایینـدا ئـەو فـەرمانڕەواو والییانـەی باجیـان داوە بەئاشـوور، ناویـان بـراوە. لـەو دەڤـەرەدا، واتـە لـەخۆرئاوای ئـێراندا بـەگوێرەی یاداشـتنامەکانی سەلمانسـەری سـێیەم دەربارەی داگیرکردنی وڵاتـان لەسەدەی نۆهـەمی پێـش زایینـدا(٨٣٨پ.ز) مادەکـان یـا بەوتـەی ئاشـوورییەکان سـەرزەمینی(ئامـادای)و لەباشـووری ئێراندا سەرزەمینی(پارسوماش) لەنێو بیست‌وحەوت سەرزەمینەدابوون کە باجیـان داوە بەسەلمانسـەری سـێیەمی پاشـای ئاشـوور. لەباسـی مـادو هەخامەنشیدا لەم رووەوە زیاتر دەدوێین.

موغـەکان(Magier) یـەکێبوون لەشـەش تـیرە یـا زیـاتر لەشەشـی مادەکـان و بەناونیشـانی رۆحـانی، جادووگـەران، پزیشـکان، لێکـدەرەوەی خەون، تەنانەت ئەستێرەناسان ناوبراون و سەرچاوە یۆنانییەکان بەتایبەتی هیرودۆت چەند لاپەڕەیەکیان بۆ باسی ئەم موغانە تەرخان نەکردووە.
کاتێ مرۆڤ تەماشای کاری موغەکان لەکۆمەڵگای خۆرئاوای ئێران دەکاو سـنوورو ئامـادەبوون و لێـهاتوویی و پسـپۆڕی پیـاوانی ئـایینیی پەرستگاکانی بابلی و ئاشووریی و سۆمەری دەگەڵ ئەواندا بەراورد دەکا بەم ئەنجامە دەگا کە ئەوانە زۆر لەیەك دەچن.
لەراسـتیدا مـوغ لەگـەڵ پیـاوی ئـایینی(کـاهین) ناوپەرسـتگادا هـاوجۆرو هاوکـاری یـەك بـوون و پـەیوەندی نێـوان موغـان و رۆحانی‌یـەکانی نێـو پەرستگاکان لەمیزۆپۆتامیادا چەندجار پشتگیریی و جەختی لەسـەرکراوە. ئەم پەیوەندییە تەنانـەت لـەبواری رامیـاریی و سـەربازی سـوود بەخشیشـدا هـەبوە. بـۆ نموونـە سـەرنجدان لـەپلاندانانی جـەنگ لـەنێوان مـادو ئاشوورییەکاندا لەم بارەوە پشتگیریی لەم بۆچوونە دەکا. ئەوانە موغـەکان بـوون کەبەتەنیشـت چـەند هۆکـارێکی دیکـەوە وەك بازرگانـان و پیـاوانی سیاسـی و پـەیکی دەربـارەی هـەردوولا، زەمینـەیان خۆشـکرد بـۆ رێکـەوتن و دۆسـتایەتی نێـوان کیاکسـاری(١) مـادو (نەبوپۆلاسـار)(٢) ی فـەرمانداری دەست نێژی ئاشوورییەکان.
هیرۆدۆت لەشێوەی ئەنجامدانی جادووگەری موغان و سوودوەرگرتنی ئەوان لەماددانەی مرۆڤ بێهۆش دەکەن تا بتوانن داب و نەریتی دانس و هەڵپەرکێ بەتـەواوی ئـەنجام بـدەن دەدوێ کـە ئـەوجۆرە نەریتـە لـەنێوان تیرەکـانی سکاییدا دووبارە باوبوەو موغەکانی ماد گەیاندوویانەتە نێو ئێران و لەلایەن

خەڵکی‌یەوە پێشوازی گەرمی لێکراوەو پایەداربوەو کاریگەریی بەرچاوی لەفەرهەنگی ئاینی ئێرانی کۆندا هەبوە.

دەربارەی چۆنیەتی چاولێکەریی موغان لەگەرماوی سکایی‌یەکان بۆ دروستکردنی هەڵم کەموغەکان لەبۆنکردنی ئەو هەڵمە نارەحەت دەبوون و بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو نارەحەتی‌یەدا دەستیان دەکرد بەدانس و هەڵپەرکێ، لەباسی ئایینی موغەکان یا ئایینی مادەکاندا بەدرێژی لەم بارەوە دەدوێین.

ئەو خاڵەی لێرەدا دڵگرانمان دەکا ئەوەیە کەسەرچاوە دێرینەکانی ئێرانی پێش ئیسلام کەمترین زانیارییەکمان لەم روەوە نادەنێ و تەنها مێژووی ئەو سەردەمە لەسەرچاوە یۆنانی‌یەکانەوە بەدەست توێژەران گەیشتوە.

بەشێوەیەکی گشتی وەهای بۆدەچن کەلەپێش پەیدابوونی ئایینی رەسمی لەئێراندا کەکاتی ئەمەش بەسەدەکانی حەوتەم و شەشەمی پێش زایین دادەنێن، ئایینی ئێرانی‌یەکان لەئایینی ئارییەکانی هیندو ئارییەکانی ئێران سەرچاوەی وەرگرتوەو وەك باسکرا بیروباوەڕی موغەکانی دانیشتووی خۆرئاوای ئێران کە بێگومان لەپێش دامەزراندنی دەوڵەتی ماددا لەکۆتایی سەدەی هەشتەمی پێش زاییندا بۆچوون و بیروباوەڕی خۆیان هەبوە، لەبیرو باوەڕی ئایینی میزۆپۆتامیا سوودی وەرگرتوە. بە هاتنەکایەی رەفتارێکی نوێ لەئاییندا پێدەچێ کە گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی بەسەر زۆر لەخوایانی جۆرو داب و نەریتی قوربانی کردن و رەفتارو هەڵس وکەوتی ئێرانی‌یەکاندا هێنابێ و هەندێ لەخودایانی جۆری لەبازنەی خودایان فڕێ دابێتە دەرەوە.

بەپشت بەستن بەسەرچاوە ئایینی‌یەکان ئەم ئایینە نوێیە لەخۆرهەڵاتی ئێرانەوە هاتوەو واپێدەچێ کە لەخۆرئاوای ئێراندا تواناو رێزگرتنێکی ئەوتۆی بەدەست نەهێناوە. تەنانەت بەگوێرەی بەڵگەنامە مێژووییەکان و بەردە نووسراوەکانی پاشایانی هەخامەنشی لەسەدەی پێنجەمی پێش

زاییندا ئەو خودایانەی کە لەچوارچێوەی خودایانی ئاریایی- ئێرانی خرابوونە لاوە وەك میتراو ئاناهیتا بەشێوەیەکی رەسمی و بەدڵگەرمی یەوە لەلایەن ئەردەشیری دوەم و ئەردەشیری سێیەمەوە پەرستراون.
بەوجۆرەی کە هیرودۆت بۆچوونی خۆی دەربارەی ئێرانی یەکان دەربڕیوە نەدەبوو چاوەڕێی ئەوە بکرایە کەپەیکەر یا پەرستگا بۆ خودایانی ئێرانی بەشێوەی رەسمی دروست بکرێ()، گەرچی پەرستگاکانی ئاناهیتا لەئێراندا پێشینەیەکیان لەسەردەمی هەخامەنشیدا بەتایبەتی ئەردەشیری دوەمی کوڕی داریووشی دوەم و پێش ئەویش هەبوە.
پەیوەندی و گرێدانی ئاریا ئێرانییەکان بە ئاریا هیندییەکانەوە کاریٚبووە روون و ئاشکراو نکوولی لێناکرێ و تەنانەت ئەم پەیوەندییە لەسەردەمەکانی دوای ئیسلامیشدا بەچەند شێوەیەکی جۆراوجۆر پارێزراوە. کۆچکردنی هەندێ لەئێرانی یەکان بۆ هیندو بەشێوەیەکی دیاریکراو لەسەرەتاوە بۆ دەڤەری (گەجەرات) لەهینندا بەشێوەیەك بووە کە هیندووس زەمینەی فێرکاری و پەروەردەو ژیانیان بۆ ئێرانییە کۆچکردوەکان ئامادەکردوەو توانای بەجێهێنانی رەفتارو داب و نەریتی ئایینی یان پێبەخشیون.
لەم دواییانەدا ئەم پەیوەندییانە لەچەند بوارێکی دیکەی فەرهەنگیدا بەرچاو کەوتوون کە ئێرانی یەکان بەهۆی کۆمەکی خۆرهەڵاتناسانی ئەوروپایی یەوە بەهۆی زمان و نووسینی سانسکریتی یەوە توانیویانە لەسەرچاوە ئایینی یەکانی خۆیان بکۆڵنەوەو لەو بوارەدا رێزمانی ئەو سەرچاوانە بە بەراوردکردن و کۆمەکی رێزمانی سانسکریت فێربوون چونکە چەند بەشێ لەم دەقی ئایینی ئێرانییانە یەکسەر دوای کۆچی ئەوان بۆ هیند وەرگێڕدران بۆ زمانی سانسکریت. ئەوی کە لەسنووری کەلتووری کۆمەڵایەتی و خێزان لەهینددا زۆر جێی تێڕامان بووە، هەروەها لەئێرانی

کۆندا، سووربوون لەسەری پەیوەندییەکانی مێردکردن بوە لەلای ئارییەکان کەدەبێ لەنێو خۆیاندابێ و بەس.
ئارییەکان دوای کۆچ بۆ هیند ئەم جۆرە هزرەیان وردترو بایەخدارتر پەیڕەوکردو بۆ پەیوەندی بەستنی مێردکردن لەگەڵ نائارییەکاندا دوورە پەرێزبوون وپێی قایل نەبوون. تەنها هاتوچۆی جارناجاری ئەوان بۆ ئەوروپاو سەرزەمینەکانی دیکە ئەم ڕێسایەی لەمێردکردندا گۆڕی و وای لێکردن کە لەگەڵ نائاریاکانیشدا ژن و ژنخوازییان هەبێ.
لەم ڕوەوە دووشت جێی سەرنج بوە، یەکێ ڕەگەزیی یا خوێن، ئەوی دی ئایینی کە بۆماوەی ئێرانییەکانە لەپێش ئیسلامدا. بەم جۆرە دێتە بەرچاو کە ئارییە هیندییەکان لەپاراستن و ئاکام و پەخشکردنی ڕەفتارو نەریتی ئارباییدا زۆر وردترو سەختگیرتر بوون و ئەو نەریتانەی ئێرانییەکان لەدوای کۆچ فەرامۆشیان کردبوو ئەمان سەرلەنوێ فێریان کردنەوە.

بەشی پێنجەم
هیندۆ ئەڵمانییەکان

پێویستە لەم روەوە ئاگاداربین کە تەنها ئەم دوو لکە ئارییە هەن کە کەلتووری تەسک و تایبەتمەندییە هاوبەشەکانیان هەبێ. بەشەلکەکانی دیکەی ئاریایی وەك هیندۆ ئەڵمانییەکان، یا بەوتەیەکی دی هیندۆ ئەوروپاییەکان چەند شتێکی هاوبەشیان لەسنوورێکی دیاریکراودا هەیە. لێرەدا دەربارەی زمان، زێد(نیشتمان)، رەگەز، ئایین و جیهانی خوایانی جۆری ئەوان و رۆحانییەت لای هیندۆ ئەڵمانییەکان دەدوێین. لەبنەرەتدا ناو یا وشەی (هیندۆ ئەڵمانییەکان) چەمکێکی ئاشکراو لەهەمان کاتدا فراوانی هەیەو نیشانەی خزمایەتی (کەسایەتی) نێوان ئەڵمانییەکان و هیندییەکانەو پەیوەندیی رەگەزیی ئەڵمانی و هیندییەکانە پێکەوە بەرەگەزی ئارییاییەوە. هەندێ لەتوێژەرانی مێژووی ئایینەکان لەوباوەڕەدان کە بەکارهێنانی ناوی هیندۆ ئەورووپایی لەتەنیشت(هیندۆ ئەڵمانی)دا کارێکی دروست و جوان نییە. زمانناسان لەسنووری بەرپرسیاری و لێکۆڵینەوەکانی خۆیاندا هەوڵ دەدەن کە بەلەتەنیشت یەکەوە دانانی ئەو دوو ناوەی سەرەوە پەیوەندی خەڵکان و چەند میللەتێکی زۆر بخەنەروو کە لەمێژدا بەیەك رەگەزی هاوبەشەوە پەیوەندییان هەبوەو تەنانەت بەیەك زمان گفتوگۆیان کردووە. ئەم ئاپۆرەی خەڵك و میللەتانە، لەسەر بنچینەی بۆچوونی زمانناسان، زمانەکانی هیندۆ ئەڵمانی(٢) بەدوو دەستە دابەشی دەکەن کەبەگرۆهی

خۆرهەلاتی یا(خاوەری)* وگرۆهی خۆرئاوایی یا(باختەری) ناودەبرێن. وەزمانەکانی ئەوان وەهەوەها زمانەکانی هیندۆ ئەڵمانی خۆرهەلاتی و هیندۆ ئەڵمانی خۆرئاواییان پێدەوترێ.

گرۆهی یەکەم بەزمانەکانی ئێرانی، هیندی، باڵتی (باڵکانی)و سلاوی (سلاڤی) دەوترێ. گرۆهی دووەم بریتییە لەزمانەکانی یۆنانی، ئیتالی و سەلتی(کەلتی)و ئەڵمانی. پایەو پێوەر بۆ ئەم دابەشکردنە لەبنەڕەتدا جوگرافی یا ناوچەیی‌یەو ئەوەی کەدانی پێدانراوە بوونی هاوبەشییەکی بەرچاوە لەنێوان زمانەکانی لکی خۆرهەلاتی هیندۆ ئەڵمانی و لکی خۆرئاوایی ئەوان، کە پەیوەندبوون و کەسایەتی خاوەنی ئەو زمانانە لەسەر بنەمایەکی هاوبەش و هاوڕەگەز دووپات دەکاتەوە.

مێژوو چەند رووداوێکی زۆری بۆ ناسینی نەژادو زمان و ئایین تاقی کردۆتەوە. لێرەدا ناشێ ئامارە بۆ سەرچاوەو بەڵگەنامەکان بکرێ، وەلێ چەند زۆرن ئەو جەنگانەی لەجیهاندا بەهۆی رەگەزەوە یا رەگەز پەرستیەوە روویانداوە!.

رەگەزی ئارییایش لەم هەراو هوریاو رووبەروو بونەوە بێبەش نەبوون. لەم دابەشبوونەدا چەند دابەشبوونێکی بچووکتر هەیەو هەریەکە لەم زمانانە لەگەڵ لکەزمانییە ناوبراوەکاندا لەناو خۆیاندا چەند زمانێکی بچووکتر یاچەند دیالیکتێکی زۆریان لەخۆگرتوە. بەتێپەڕبوونی رۆژگار زۆر لەم لەیەکچوون و هاوبەشی‌یانە لەهەریەك لەم لکە زمانییانەدا کاڵ بۆتەوەو تێکەڵبوونی خاوەنی ئەم زمانانە لەگەڵ خەڵکانێکی جیاواز لە زمان و

* خاوەری دوور یاخۆرهەلاتی سەروو بەشێ لە خۆرهەلاتی ئاسیایە کەبریتی‌یە لەچین و ژاپۆن و کۆریاو هیندو چین و ئەندەنووسیاو فلیپین. بەلام خاوەری ناوەند یا ئاسیای خۆرئاوایی بریتی‌یە لەئێران، عەرەبستان، عێراق، فەلەستین، ئەفغانستان، پاکستان،هندستان وەرگێر.

رەگەزو فەرهەنگی دیکەدا بووە بەهۆی وەرگرتن و تێکەڵکردنی وشەو دەستەواژە لە میللەتانی دیکەوە، تەنانەت چەند گۆڕانکارییەك لەسنووری رێزمانیشیاندا روویداوە. ئەوەی زمانناسان بە(دیالێکتی تەخاری) ناو دەبەن کە لەتورکستان گفتوگۆی پێدەکەن، لەسەردەمێکدا زمانێکی سەربەخۆ بووەو بەلکی خۆرئاوایی ئارییەوە پەیوەندە. دووبارە لەجێی خۆیدایە کەجەخت لەسەر ئەوە بکرێ کە زمانی هیندیو ئێرانی کە زۆر لەیەکەوە نزیك و پەیوەستن دەبێ بەناوی ئارياييەوە پێناسە بکرێن.

راستە کە بەکارهێنانی ناوی ئاریایی بۆ هەموو زمانەکان و دیالیکتەکان کە لەئێراندا بەکار دەهێنرێن دروست نییە . زمانناسان و زانستی زواںناسی هێدی هێدی بەلام بەوردی چەند رێسایەکیان بۆ دەنگ(فۆنۆتیك) ناسی و راڤەی دەنگەکان بەدەست هێناوە کە چۆنیەتی گۆڕانکارییەکان، راڤەی دەنگەکان بەدرێژایی هەزارەها ساڵی مێژووی زمان و فەرهەنگی ئارییەکان، هیندۆ ئەڵمانی و ئێرانییەکان بۆ توێژەران روون دەکەنەوە. بەکۆمەکی ئەم رێبازەو ئەم یاسایانە، توێژەران دەتوانن بەخەملاندنی رەگ و ریشەی وشەکان و کۆنترین شێوەی ئەوان و چۆنیەتی راڤەی ئەوان بەدرێژایی مێژوو پەی بەرن.

بەپشت بەستن بەهەمان رێباز زمانناسان و مێژووناسان لەنەخشەکانی خۆیاندا هەردەم دەگەڕێن بەشوێن بەدەستهێنانی شێوەی بنەڕەتی یا کۆنترین شێوەی ئەو وشانەی لەزمانی ئارییەکاندا هەن. ئەم جۆرە توێژینەوەو لێدوان لەسەر ناسینی پێشینەی ئارییەکان بەم ئاکامە گەیشتوە کە ئارییەکانی دێرین بەندبوون بەسەردەمی شارستانی چاخی بەردینی دوایییەوە، وەلێ فلز(کانزا)یان ناسیوە. ئەوی لەم لێکۆڵینەوانەدا دژوار دێتە بەرچاو دەستنیشانکردنی نیشتمان و شوێنی خۆماڵی ئارییەکانە. لەم

بارەوە تیۆری فرە جیاوازو زۆر لەیەکەوە دوور لەچاو یەکدا هێنراونەتە ئاراوە. پێشتر بۆچوون و باوەڕ لەسەر ئەوەبوە کە لەبەرئەوەی زمانی سانسکریت (زمانی هندوان و وداکان) کۆنترین زمانی ئارییەکانە، دەبێ زێدی ئەوان لەئاسیادا بووبێ. لەدواییدا ئەورووپا بەناوی زێدو نیشتمانی ئارییەکان لەپێشتر دانرا کە لەوێدا زۆرتر زەوییە زەبەن و پڕ لەگژوگیاکانی باشووری رووسیا جێی باسی توێژەران بوو. لەم پەیوەندیی و بۆچوونەدا ئەورووپای کۆن بەنیشتمانی ئارییەکان ناوی دەرکردوە، بەرزاییەکانی تورینگن تەنانەت ناوچەی ئەسکەندنافی باکووری ئەڵمان بەناوی نیشتمانی ئەوانەوە باسکراوە. لێکۆڵینەوەی زمانناسی باشترین راژەی لەم بارەوە پێشکەش کردووە نامەو ئاسەواری نووسراوو بۆماوەی هونەری و شێوەی ژیان و بژێوی بەدەستهێنان لەکەرەسەی سوودبەخش لەم روەوە لەئارادا هەبوون.

توێژەرێ بەناوی(پاول تیمە)وە بەلێکۆڵینەوەکانی خۆی کە هێشتا هەر پرسیارێکی وروژێنەرە، بەو ئاکامە گەیشتووە کەنیشتمانی ئەسڵی ئارییەکان لەدەوروبەری رووبارەکانی (لاکس) لە خۆرئاوای مەرزی((بووخن))و لەخۆرهەڵاتی رووباری (راین) هەتا درێژای دەریای خۆرهەڵات و دەریای باکوور، هەتا کەنارەکانی دەریای ئەلب، هەتا ناوچەی (وەزر) دەگرێتەوە. ئەوەی گرنگەو توێژەرانی ناچار کردوە بەبیرکردنەوە زمانی تایبەتی ئەم میللەتە خۆماڵی‌یەیە کەچۆن پەرەی سەندو لەپشتی رووبارو زەریا و دەشت و چیاکانەوە گەیشتۆتە سەرزەمینە جۆراوجۆرەکان.

لەسەرەتاوە باوەڕ لەسەر ئەوە چەسپابوو کە دابەشبوون و لێکپچڕانی میللەتی ئەسڵی یا دایك، بەتایبەتی لەئاکامی کۆچ و جێگیر بوونیاندا لەچەند دەڤەرێکی نێو روباری سندو زەریای ئەتلەس، زمانەکانی ئەم

كۆچكەرانە تا ماوەیەكی دوورو درێژ لەدوای كۆچكردن وەك ئەندامانی یەك خێزان، لەپاڵ یەكدا پارێزراون. زماننasان ناوی ئەم تێورەیان بەتێوری قەدوبالای درەختی ناوبردوە كە لقەكان و گەلاكانی سەر رووی خۆی دەپارێزێ.

(یۆهانس شمیدت)(١٢) دەربارەی تایبەتمەندی گۆڕانی زمانی ئارییەكان لەو بڕوایەدایە كە لەزۆر شوێن گۆڕانی لەڕووی دەنگەكان و دیارە وشەكانیشەوە روویداوە كە دەسپێكی ئەوانە لەچوارچێوەی گەورەو بچووكی ئارییەكاندا بووەو هێدی هێدی ئەم چوارچێوە بچووك و گەورەیە بۆچەند بازنەیەكی گەورەترو فراوانتر خۆی كوتاوە كە فراوانبوونی ئەم رووداوە بووە بەهۆی پەیدابوونی سنوور لەنێوان زمانەكانی هیندۆ ئارییەكان. ئەم كارە بوو بەهۆی پەیدابوونی كەم تا زۆرێ جیابوونەوەو لێكترازان لەنێوان زمانی ئارییەكانداو ئەمە هەمان سنووری زمانی یە كەتوێژەر بیری لێدەكاتەوە. ئەم تیۆرە وەك زاراوەی شەپۆلەكان سنوورێكی فراوان لەنێوان زمانە ئارییەكاندا دەگرێتەوەو بەوەوە گرێ دەدرێ كەهەردەم دوای گۆڕانكاری رەوانبێژی و وشەكان كەوتووە كە بەدوای یەكدا پەیدابوون. مێژووی زمانی ئارییەكان لەپاڵ ئەم گۆڕان و گۆڕانكارییەدا پەیدابوونی دیالێكتەكان و تەنانەت هاوئاهەنگی و هاوواتایی زمانیشی بەدوادا هێناوە.

ئەم باسە لەكاتێكدا دژوارتر دەردەكەوێ كە توێژەران لەسەر نەخشەی زمانی دانیشتوانی خۆماڵی ئەو دەڤەرانە دەدوێن كە ئارییەكان كۆچیان بۆ كردووەو زمانەكانی هیندۆ ئەڵمانی بەسەر ئەو دەڤەرانەدا زاڵ و فەرمانڕەوابوون. زمانی ئەسڵی(خۆماڵی) بەهۆی دەوڵەمەندی شێوەی خۆیەوە، چەند تایبەتمەندییەكیشی هەیە كە فێربوونی ئەو زمانە گرێدەدا

بەوانەوە. لەو روەوە دەبێ لەگۆڕانکاری کردارەکان و ئاوەڵناوەکان بیر بکرێتەوە کە بەتایبەتی لەباسی دەنگەکاندا لەرێزماندا بۆ دروستکردنی وشەکان نەخشەیەکی گرنگیان هەیە.

بەشی شەشەم
تایبەتمەندییەکانی رواڵەتی یا جەستەیی (فیزیکی) ئارییەکان لەدیدی رەگەزناسانەوە

بەوردبوونەوە لەهەموو ئەو باس و لێکۆڵینەوانەی تێپەڕین مرۆڤ دەگاتە ئاکامێ کەئەم زمانە یازمانی ئارییەکان زمانێ نیە کە لەلایەن خەڵکانێکەوە پەیدابووبێ و گەشەی کردبێ کە خاوەنی شێوە بیرکردنەوەو کەلتووری دەشتەکی بوو بێت و ئەمە تەنها توێژینەوەی زمانی ئەوانەو دەربارەی تایبەتمەندییەکانی دیکەی ئەوان شتێکمان نەوتوە. توێژەران هەمیشە لەیەك رەگەزو نەوەی باکووریی کۆڵیونەتەوە کە مووزەردو چاوشین و سەر درێژ یا کەللەسەر کشاون کە لەڕاستیدا میللەتان یا خەڵکانی میدیترانەیی (دەریای سپی) وەك یۆنانی و رۆمی یەکان ئەم تایبەتمەندییانە دەسەلمێنن و ئەگەر خەڵکانی خۆیی یا میللەتی کۆنی ئاریایی لەسنوورێکی فراواندا بڵاوەو کۆچیان کردبێ، ئەگەری تێکەڵبوونی نەتەوەیی و رەگەزییان لەگەڵ خەڵکانی دیکەدا هەیە. دیارە کەزمان لەو کەرەسانەیە کە بەئاسانی دەستەڵاتی خۆی بەسەر خەڵکان و میللەتانی جۆراوجۆردا دەچەسپێنێ. بۆ نموونە ئێرانی و هیندۆ ئەڵمانییە مووزەردەکان رەنگە زمانی خۆیان لەخەڵکانێکی تەواو نائارییاییەوە بەمیراتی وەرگرتبێ یا فێربووبێتن. تاکاتێ کە بەتەواوی روون نەبێتەوە کە وەڵامی ئەم پرسیارە چی یە کە لەپلەی یەکەمدا پەیوەندی هیندۆ ئەڵمانییەکان دەگەڵ میللەتانی سامی رەگەزدا لەلایەکەوەو ئاشنایەتی و خزمایەتییان لەگەڵ میللەتانی فنلەندی و

جەریدا لەلایەکی دیکەوە چۆن بوە، پێویستە ئەم توێژینەوە کەم تا زۆریّ بسەلمێنین و ئەم پرسیارە چۆن بووە هەروا بێ وەڵام و چارەسەرنەکراو یا وەك وەڵامێکی گومانلێکراو بمێنێتەوە. بەدەستهێنانی پەیوەندی نێوان هیندۆ ئەڵمانییەکانی پەیدابوو لەڕەگەزی ئاری لەگەڵ سامییانی جیهانی ئەو رۆژگارەدا یاخود بەتایبەتی لەهەزارەی سێیەمی پێش زایین لە(میزۆپۆتامیا)دا چەندجار لەلایەن توێژەرانەوە جەختی لەسەرکراوەو ئەریّ و نەرێی ئەو مەسەلە پێویستی بە بەڵگەی چەسپاوی کۆمەڵناسی، مرۆڤناسی، نەتەوەو رەگەزناسی و زمانناسی هەیە، یا ئەوەی کە توێژەران لەم روەوە بەدەستیان هێناوە، بۆشایی یەکی نەهێشتووەتەوە کەجێی گومان بێ لەم بارەوە، بەدرێژایی هەزارەی سێیەمی پێش زایین هیندۆ ئەڵمانییەکان لەزمانی سۆمەری و ئەکەدی چەند وشەیەکیان تێکەڵ بەزمانی خۆیان کردوەو ئەم کارە بەهۆی پەیوەندی(بازرگانی و فەرهەنگی– هتد) پەوەبووە. تێکەڵبوونی برێ وشەو تەنانەت نازناوو ناونیشان و ناوی شمەك و ناوی سوڵتانەکان و زنجیرەو شوێنە جوگرافییەکان و ناوی مرۆڤەکان لەزمانەکانی سامی پەیوەندیدار بەسۆمەری و ئەکەدییەکانەوە نیشانەی پەیوەندی نکوولی لێنەکراوی نێوان هیندۆ ئەڵمانییە لەگەڵ سۆمەری و ئەکەدییەکاندا لەسەردەمەکانی پێش مێژوودا.

ئەم جۆرە پەیوەندییە لەنێوان خاوەن شارستانییەکانی کۆنەوە بێگومان هەبوەو خەڵکانی کە لەخۆرهەلاتی دێریندا خاوەنی فەرهەنگ و ژیار، لەچەند پلەیەکی جیاوازدابوون، هەمیشە گەڕاون بەدوای پەیوەندی دروستکردن لەنێو یەکداو مێژوو بەئاسانی بەم راستی یە پەی بردوە. بۆیە دەبێ لەم مەسەلە بیربکرێتەوە.

بەشی حەوتەم

بیروباوەڕەی هیندۆ ئەڵمانییەکان

تیۆرو ئەنجامگیری دەربارەی ئایینی هیندۆ ئەڵمانییەکان لەماوەیەکی دوورودرێژی لێکۆڵینەوەدا بەتەواوی گۆڕانیان بەسەردا هاتوە. چەند سەرکەوتنێکی بەرچاو لەبەراوردکردنی زمانەکانی میللەتانی هیندۆ ئەڵمانی لەنێویەکدا لەسەدەی بیستەمی زاییندا کۆمەکێکی شایانی بە مەسەلەی پەی بردن بەخواکانیان کردوە. توێژەران لەم بارەوە سەرکەوتنیان بەدەست هێناوە کە بەیارمەتی لێکۆڵینەوەکانی زماننناسی بتوانن خودایانی لەیەکچوو لەنێو ئەم میللەتانەدا دەستنیشان بکەن. بەراوردکردنی ئەفسانەکانی میللەتانی هیندۆ ئەڵمانی لەگەڵ میللەتانی سامی رەگەزو مانەندی ئەوان، لەلایەن ئەفسانەناسانی وەك ئەدالبرت کووهن‌و شارەزایانی زمانی ئەڵمانی‌و زماننناسانی وەك ماکس مۆلێر لەم روەوە بەچەند ئەنجامێکی زۆر سەرنجڕاکێش گەیشتوون.

ماوەیەك ئەم هاوکێشەو لێکۆڵینەوانە نەیانتوانیوە بێ دەستکاری‌و گۆڕان بمێننەوە. چونکە تیۆرەکانی کارناسان بە بەدەستهێنانی بەڵگەنامەو دۆکیۆمێنتی تازەتر زۆر زوو گۆڕانیان بەسەردا دەهات. هەموو ئەو هاوکێشانەی سەبارەت بەخودایانی میللەتانی هیندۆ ئەڵمانی‌و پەرستنی ئەم خودایانەو چۆنیەتی رێبازەکانی قووربانیکردن بۆیان لەلایەن ئەم میللەتانەوە هەمیشە لەگۆڕان‌و چاکسازیدا بوون. گۆڕانکارییەکان سەبارەت بەتوێژینەوە مێژووییەکانی سەدەی بیستەم‌و پێشڕەوییە ئاشکراکان لەسنووری زماننناسیدا لە لاسەرووی ئەم گۆڕانکاری‌و چاکسازییانەدا بوون.

دووفاکتەری دوایی پشکێکی گرنگیان لەپەرستنی خودایانی بنەڕەتی میللەتانی هیندۆ ژەرمەنی و خودایانی پەیدابوو یا هێنراو لەوڵاتانی دیکەوە لەئەستۆدابوە. ئەنجامی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەسەریەك بنەما راوەستاوە کە یەك خودای هاوبەش لەنێو ئارییەکاندا، واتە(خودای ئاسمان) لەژێر ناوونیشانی خۆیدایە بەزمانی هیندی کۆن(دیۆس پیتەر) یا بەزمانی یۆنانی(زیووس پاتر) یا لەزمانی لاتیندا (ژووپیتەر) و بەزمانی ئەڵمانی کۆن(تیوان) وەك خۆی ماوەتەوە. بوونی ناوی تیواز کەخودای جۆرە لای ئەڵمان و زمانی ئەڵمانیش دەچێتەوە سەر زمانی هیندۆ ئەڵمانی ئەو گومانە پەیدا دەکا کەلەم بوارەدا دەتوانرێ رەخنە ئاراستەی زمانناسان بکرێ کە گوێیان نەداوە بەجیاوازی نێوان خەڵکی رەشۆکی و زمانی پەرستگاکان و رۆحانی یەکان کەزمانی ئەمان پەیوەندی بەخودایان و رۆحەوە هەیەو لەگەڵ زمانەکانی دیکەدا جیاوازییەکی زۆری هەیە. بەوتەیەکی دیکە زمانی تێکرای خەڵکی لەگەڵ زمانی خودایان و ئەرواحدا لەیەکەوە دوورن. توێژەران و زانایانی تیۆلۆژی (زانستە خوداییەکان) لەسەر ئەو باوەڕەن کە بۆ ئەم مەبەستە تێگەیشتنی چەند زمان چەند چەمکێکی تایبەت پێویستە.

لەدوای تێپەڕبوونی پەرستنی خودایانی جۆر، جۆرە پەرستنێکی رۆح لەجێداماوەو توێژەران بەشێلگیریەوە لەسەر ئەو باوەڕەن کە لەنێوان لکەکانی نەتەوەی دایکدا ئارییەکان ژیانیان لەسەر بنەمای ئایینداری(Religion) دەست پێکردوە.

ئەوەی کە سەرنجڕاکێش بێ و لەهزری ئەواندا چەسپابێ باسی خەون و خەیاڵ و رۆحی پێشینانی ئەوان بووە کە ئیدی هیچی دیکەیان نەناسیوەو ئەمە ئەوپەڕی پەرستنی ئەوان بووە هەڵەو دردۆنگییەك کە لە بەراوردکردنی ئەفسانەکانەوە هاتۆتە کایەوە ئەمە بووە کە خوداکانیان لەسەر شێوەی

خوایانی جۆری دروستکەر یا جۆری لەناو بەردەناسی. ئەم خوایانە دەستەڵاتە سروشتی‌یەکان بوون وەك خۆر، مانگ و ئەستێرەکان، یا لەسەر شێوەی هەورەگرمەو هەورە بروسکە، باران و باو لافاو. بۆ نموونە لەئایینی ئەڵمانییەکاندا (دۆنەر Donner) خوا جۆری (رب النوع) هەورەگرمەو هەورەبروسکەبوەو ئەمەشی دەگەیاند کە پەیوەندی راستەوخۆ لەنێوان خوایانی جۆرو رووداوە سروشتیەکاندا هەبوە. بیرکردنەوە سەرەکیەکانی ئەم سەدانەی دوایی بەتایبەت سەردەمی ئێستا سەرقاڵی ئەم جۆرە هزرەن کە پەیوەندی نێوان خوداکان تا چ رادەیەك بەسیستەمێکی رێك و وردا تێپەڕیوە.

(ژرژدومیزیل)(٤) توێژەری بەتوانای فەرەنسی بەهۆی لێکۆڵینەوەکانی خۆیەوە زەمینەی خۆشکردو لەسەر ئەو بنەمایە دەتوانرێ بە بۆچوونی جیاوازی خەڵکان لەپەرستنی خوایانی جۆردا لەئاپوراکانی ئەو رۆژگارەدا پەی ببرێ. ئەم بۆچوونە لەهەر ئاپورا(کۆبوونەوە)یەکدا بەسێ بەش یا گرۆوە دابەش دەبێ یا بەوتەیەکی دیکە لەسەر سێ پایە راوەستاوە: یەکەم پایەی فەرمانڕەوایی و دەستەڵاتی پاشا، دووەم پایگا یا پایەی جەنگاوەران، سی‌یەم پایەی گەورەپیاوان و خانەدانەکان و تێکڕای خەڵکی. لەلای هیندییەکان(میترا) و (ورووونا) ولای ئەڵمانی‌یەکان (تیواز) کەهەندێجار لەیەك دەچوون و لەیەکتر نزیك دەبوونەوەو گەلێ جاریش دوور لەیەکترو بەرامبەر یەکتر رادەوەستان. بۆ گەورەپیاوان خوای جۆری جەنگ بەناوی(ئیندرا) و(دونار Donar) زۆر خۆیان دەنواند. لەقۆناغی دواییدا چەند خوایەکی فرەی دی دەردەکەوتن کەزۆرتری بەسروشتەوە بەندبوون، هەندێکیان لەسەر شێوەی دوو برای دوانە یا جووتێ خوای هاوچەشن و یەکسان لەدەستەڵات و تواناداا. نموونەی بەرجەستەی ئەم دووبرا دوانە

یا پێكەوە لەدایك بوە (ئەسڤینا Astivins) یانی هیندییەكان و (دیوسكور)انی یۆنانییەكانن.

لەتەك ئەوانەدا خوادایانی مێچكە یا (مێخودای جۆر) دەبن. ئەم جۆرە سیستەمە لەكاروباری خوداكاندا لەمیانەی میللەتانی هیندۆ ئەڵمانیدا بێوێنەو رەسەنن.

لەكۆتاییدا بەم ئەنجامە دەگەین كە ئارییەكان تەنها بەهۆی زمانیانەوە نییە كە كەس وكاری یەكن و لەیەك رەگەزن، بەڵكو لەبواری سیستەمی خوداكان و ئاینیشدا لەیەكەوە نزیكن و دەبن بەكەسی یەكتر. ئارییە كۆنەكان بڕوایان بەئاگر هەبوەو بوونی جیهانیان لەژێر سایەی توانای لەرادەبەدەری ئەودا بەدی كردووە. ئارییەكان بۆ هەڵبژاردنی جێگای پیرۆز، بۆ خواپەرستی و رێزلێنان لەخوداكان چەند رێبازێكی جۆراوجۆریان هەبوەو شوێنی ئایبەتی خواپەرستییان لەشوێنە بەرزەكان یا لەسەركێوو كێڵگەكان یا لەناوچە تەختەكاندا هەڵدەبژارد.

شێوەی ئەنجامدانی قوربانی و خواپەرستی بەسەرپەرشتی پیاوانی ئایینی ئەنجام دەدرا ولای ئارییەكان كەمتر بەوانە دەوترا غەیب زان (كاهین)ی پەرستگاكان. لەنێو میللەتانی هیندۆ ئەڵمانیدا هەر میللەتەی بەجۆرێ لەلایەن رۆحانییەتەوە یا چینی رۆحانی یەوە پەروەردە دەكراو شارەزایی و زانستی ئایینیان پێ رادەگەیەنرا. بۆ نموونە(برەهمەنەكان) لەهیندۆ(فلامین) لەرۆم و(درويد)ەكان لەنزیكی (كلتیان) واتە سەڵتەكان ئەوە دەگەیەنن كە لەسەرەتادا چینێكی تایبەتی رۆحانی لەنێوانیاندا نەبوە باس و توێژینەوەی زۆر كۆنی یۆنانی و ژەرمەنەكان وەها دەگەیەنن كە رێبازو ئەنجامدانی كاروباری ئایینی زۆر سادە لەنێو ئەو میللەتانەدا هەبوە. ئەم رێبازو كاری ئایینی ئەنجامدانە بێ پەرستگاو بێ چینی روحانی لەنێوان

ئاریە زۆر کۆنەکاندا نەبوە، وەلێ زۆر لەرێ و رەوشتی هیندییان، یۆنانیان و رۆمانیەکان تاڕادەیەك خاوەنی سەرچاوەیەکی هاوبەش و هاوشێوەبوون و ئەم کارە لەسەردەمە دوورترەکاندا یا باشتر بڵێین لەسەردەمێکدا کە ئارییەکان خاوەنی زمانێکی هاوبەش بوون، زۆر لەیەکەوە نزیك بووەو ئەم کارە ئەوە دەردەخا کەچینی رۆحانی هەبوەو ئەم چینە زاناو بەدەستەڵاتیش بوون. ئەوانەی کە ئەم رێ و رەوشتەیان بۆ نەوەکانی دواتری ئەم میللەتانە گواستەوە، کەسانی ئاسایی کۆمەڵگا نەبوون، بەڵکو رۆحانی تێکۆشەرو بەئاگاو پەروەردەکەرانی کۆمەڵگابوون. تەنانەت ئەم رۆحانییەتە خاوەنی رابەری بەتوانابوە.

باسی راوبۆچوونەکانی خوایی و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا لەسەر بنچینەو بنەمای ژیریی و دادو ئاوڕدانەوە لەکاروباری ئایینی تەنها لەم پیاوە ئایینییانە وەردەگیراو رادەگەیەنرا بەکۆمەڵگا، لەبەرئەوە پێویستە ئەم راستییە بسەلمێنرێ کەچینی بەئاگاو بەدەستەڵات لەکۆمەڵگادا بووەو ئەمڕۆ ئێمە بەوانە دەڵێین(رۆحانی). تێکڕا پێویستە ئەم راستییە بسەلمێنرێ کە بەوردبوونەوە لەو بەڵگەنامەو باسانەی لەبەر دەستدایە، ئایینی میللەتانی هیندۆ ژەرمەنی و پێشینانی ئەوانیش واتە ئارییەکان ئایینێکی سادەو سەرەتایی نەبوەو خاوەنی رێساو یاسای وردو هەستیاربوەو توانیویەتی بەسەرەکیترین کاری خێزانی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی کۆمەڵگاوە خەریك ببێ. بەوردبوونەوە لەگەشەپێدانی ئایین لەنێوان میللەتانی ئاریایی، چ ئارییە ئێرانییەکان و چ ئەوانەی بۆ هیند کۆچیان کرد، ناوی ئاریا زەمینەی خۆشکرد بۆ بیرکردنەوە لەوە کەنەتەوەی ئاریایی و پەیوەندبوون بەم نەژادو توخمەوە بەگەورەیی و لە بەرتری (امتیاز) دەژمێردرێ. بۆ نموونە دەتوانرێ بۆیەکێ لەتیرە زۆرەکانی ماد بەناوی

ئاریزانتانەوە (ئاریزانتیان) ئاماژەبکرێ کە ئەندامانی ئەم تیرە خۆیان بەتوخم و بنەماڵەی ئارییەکان زانیوە. یا ئاماژە بکرێ بۆ (ئاریامین) کە یەکێبوو لەشاکانی هەخامەنشی لەپێش دامەزراندنی شاهەنشاهی پارسەکان لەلایەن کوروشی دووەمەوە لەساڵی (٥٥٩ پ.ن)دا. ئاریامین لەساڵەکانی (٦٤٠-٦١٥ پ.ن) فەرمانڕەوا (سوڵتان)بووە و کوڕی(چیش پیش)و نەوەی هەخامەنش بووە و لەوەوە لەوحەیەکی زێڕین لەهەمەدان بەدەست گەیشتوە کە ئەوی بەناوی شای گەورەو شای شاهان و شای پارس ناوبردوە. هەربەم جۆرە ناوی خودایانی هیندی وەك (ئیندرا) هاتووە کە گەورەترین خودای ودایی‌یەکان بووە، خودای بەدەستەلات و بەخشندەی بەرگرتنی درەخت و بارانی پیت بەخش بوە. گرنگی‌ی پیرۆزی ناوی ئیندرا کە زۆر لەمێژەوە هەبوە لەسەر روباری(سند) و ولاتی(هیندستان)دا بەرچاوکەوتوە. هەر بەوجۆرەی دەربارەی پەیدابوونی ئاریاکان و هاوبەشییان لەگەڵ یەکتریدا، لەسەردەمێکدا کەیەك میللەت بوون دواین، دیسان لێرەدا بۆئەم بنەما حاشا لێنەکراوە ئاماژە دەکەین کە رێبازی ئایینی ئارییە ئێرانییەکان و ئارییە هیندییەکان بۆماوەیەکی دوورو درێژ یەك بووە. چونکە ئەوان ماوەیەکی زۆر بەیەك زمان گفت و گۆیان کردوەو پێکەوە ژیانیان بەسەربردووە. هەل‌ومەرجی جوگرافی و باری ناوچەیی و سیستەمی بەرهەمهێنان و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی بژێوییان، کاریگەری سەرەکی بوون بۆسەر ئایینیان. دوای ئەوەی لکە جیاجیاکانی ئاریایی، لەنێوانیاندا لکی ئێرانی و لکی هیندی لەیەکتر جیابوونەوەو ئەم کارەش چەند سەدەیەك لەدوای پێکەوە ژیانی ئەوان روویداوە جیابوونەوەی ئایینیش لەنێوانیاندا روویدا. بەتەواوی بۆ ئەوسەردەمەی کە ئەم جیابوونەوە روویداوە بەهیچ

جۆرێ ناتوانرێ ئاماژە بکرێ، چونکە ئەم کارە پێویستی بە بەڵگەنامەو دۆکیۆمێنتی تەواو و ئاسەواری دێرین و ئەو جۆرەشتانە هەیە.

هەتا ناوەڕاستی سەدەی دەهەمی پێش زایین، پێدەچێ ئەم جیابوونەوە رووی نەدابێ. بەگوێرەی نووسراوی سەربەردێ کە لەکێوی بوغاز لەئاسیای ناوەڕاست دۆزراوەتەوەو بەرواری نووسینی ئەو دەتوانرێ بەلەدوای سالی ١٣٥٠ پ.ز بخەملێنرێ، وەها دێتەبەرچاو کەهێشتا لەو سەردەمەدا ئەم جیابوونەوە رووی نەداوە، چونکە لەسەر ئەم بەردە گەورە پیاوان و فەرمانڕەوایانی میتانی کەبنچینەیان ئارياييە بەخوا جۆرەکانی هیندی وەك ئیندرا، ورونا، ناستیاس سوێنیان خواردوە.

لەولایشەوە توێژەران دەربارەی سەردەمی نووسینی (ودا)کان یا پەڕاوی پیرۆزی هیندییەکان لەوگومانەدان کە لەنێوان سەدەکانی چواردەهەم و هەشتەمی پێش زایینددا بووە لەسەدەی هەشتەمی پێش زایین خوارتر نەبوە، بۆیە دەبێ سەردەمی جیابوونەوەی ئارییە ئێرانییەکان و هیندییەکان لەنێوان ئەم دووکاتەدا واتە لەنێوان ئەم شەش سەدەدا دابنرێ.

ئارییەکان دیارە وەك عیلامی‌یەکان و زۆربەی میللەتان و نەتەوە دێرینەکان بەگیان(رۆح)و هێزە زیانبەخش و سوودمەندەکان بڕوایان هەبوە. تەنانەت بڕوایان هەبوە کە گەنجینەو ئەنبارەکانی سروشت، نازو خۆشی، بەرهەمی کشت‌وکاڵی باش، تەندروستی و شادی و چیدی لەوبابەتەبێ لەلایەن هێزەکانی چاکەو خراپەوە پێشکەش بەمرۆڤ دەکرێ. لەنێو ئەم نازو گەنجینانەدا دەتوانرێ باران و رۆشنایی وەك نموونە ناوببرێن. ئارییەکان بڕوایان بەجەنگی نێوان هێزەکانی باشەو زیانبەخش هەبوە. ئەوان تاریکی شەو، زستانسەختی زستان)، وشکە ساڵی، گرانی، وشك بوونی گەلاوشینایی، نەخۆشی و دەردو وەیشومە، هەموو ئەوانەیان دەدایە

پـاڵ هـێزە زیانبەخشـەکان و گرانـی و وشکەسـاڵی، سـەرمای سـەخت و نەخۆشییان بەسـەرکەوتنی هـێزە زیانبەخشـەکان کەئەوانـە پـەیوەندییان بەجیهانی تاریکییەوە هەیە بەسەر هێزە سوودبەخشەکاندا کە پەیوەندییان بەجیـهانی ڕۆشـناییەوە هەیـە دەهاتـە بـەرچاو. ئـەوان دیـارە هـێزە سوودبەخشـەکانیان دەپەرسـت و شـەیدایان دەبـوون و لـەڕێی ئـەواندا قوربانییـان دەکـرد. بەرامبـەر بـەوە هـێزە زیانبەخشـەکانیان وەك دوژمـن تەماشا دەکرد و بۆ خۆپاراستن لەبەدکاری و شەڕی ئەوان پەنایان دەبرد بۆ نزاو جادووگەری کەئەو کـارە لـەدواییدا لەشێوەی سیحرو جادووگـەریدا بەرجەستەبوو.

پەرستنی(میترا)ی خوای خۆری سەردەمی کـۆن لەلایـەن ئارییەکانـەوە بێگومـان درەوشـاوەی خۆریـان بـەچاوی ئاسمـان دەزانـی و هەورەگرمـەو هەورەبروسکەیان بەقەلغانی ئەو دەهاتە بەرچاو.بەوتەیەکی دیکە دەتوانرێ لەم ماوەیەدا دووبارە ڕوویـەکی هاوبـەش لـەنێوان ئاریـانی ئێرانی و هینـدی بـەدی بکـرێ کـە ئـەویش ئەوەیـە کـە ئارییـە ئێرانییـەکان وەك ئارییـە هیندییەکان سەرقاڵی پەرستنی چەند توخمێ بوون کەژمارەیان بەدروستی نەزانراوەو لەدواییدا بەچوار توخم ناسران، ئەم توخمانە لـەدواییدا بەئاوو ئـاگرو بـاو خـاك ناسـراون. بەپێچەوانـەی بۆچوونـی هـەندێ لـە توێـژەران پێدەچێ کە ئارییەکان هەرگیز بەپەرستنی تەنها یەك خوا پەییان نـەبردبێ. تەنها خاڵێ کە لـەم ڕووەوە ئارییـەکانی ئـێران و هینـد لەیـەك جیادەکاتـەوە ئەوەتا کە سەردەمی کەم بوونـەوەی ژمـارەی خوایانی جۆری پەرستراو لای ئارییە ئێرانی‌یەکان زووتربوە تا لای ئارییە هیندی‌یەکان. هەروەها خاڵێکی دیکـە کـە پێویسـتە بـاس بکـرێ ئەوەیـە کـەوا دەردەکـەوێ کـە ئارییـە ئێرانی‌یـەکان کـەتازە گەیشـتبوونە دەشـتەکانی ئـێران و لـەڕووی

شارستانی‌یەوە لەپلەیەکی خوارترابوون لەبابلی و ئاشووری و سۆمەرییەکان چونکە ئەوان لەم بارەوە شارستانی و فەرهەنگێکی پێشکەوتووتریان هەبوە، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ئارییە ئێرانی‌یەکان زۆر رووی شارستانییەتی ئەم میللەتانەیان لەچاو خۆیاندا، بەشێوەیەکی پێشکەوتووتر لەوان وەرگرتوە. لەئەنجامدا بەپێی هەندێ لە توێژینەوەی نەتەوە ناسان و مێژوونووسان دەتوانرێ کە ئارییەکان لەگەڵ ئەو شارستانییەتە کەمەی خۆیاندا لەرووی رەفتارو هەڵس‌وکەوتەوە لەچاو بابلی و سۆمەری ئاشوورییەکاندا- هتد لەبەرتربوون لەوان.

خێزان، کۆمەڵگاو حکوومەتی ئارییەکان:

خێزان وەك گەورەترین پایەی کۆمەڵگا لەشێوەی باوك سالاریدا بووە. سەرۆك تایفەکانیش دووبارە وەك گەورەترین دەسەلاتدارانی نێو خێزانەکان لەنێو ئارییەکاندا باس کراون. ژن لەنێو ئارییەکاندا بەئەندامێکی زۆر بایەخدارو کاریگەر لەدوای مێرد ناوی هاتووەو رێزی لێگیراوە.

لەسەرچاوە ئایینی‌یەکانی ئێرانی کۆندا بە باوك یا گەورەی ماڵ و خێزان، وەك چۆن لەوەودواش لەکەلتووری ئاکاری ئارییەکاندا ماوەتەوە، (کەتەك خوتای) یا کەدخوا (کوێخا) واتە سەرۆکی ماڵیان وتوە. لەپاڵ ئەویشدا هاوسەری ئەویان بە(کەتەك بانووگ) یا کەدبانوو(کەیبانوو) واتە خانمی ماڵ ناوبردوە. پێوەرو دەسەلاتی کەیبانوو وەك لەهەندێ سەرچاوەدا هاتوە سنووردار نەبوە، وەلێ لەژێر فەرمانی مێردەکەیدا کە سەرۆکی ماڵ بووە کاری خۆی ئەنجام داوە.

ئەگەر بەهۆی چەند بەڵگەیەکەوە مێردەکەی هاوسەرێکی دیکەی لەپاڵ ئەودا هەڵبژاردایە ئەوە نەك تەنها لەدەستەلات و لەبەرتری ژنی یەکەم کەم نەدەکردەوەو بەس بەڵکو(پەتەخشاژن) یا(پاشاژن) بۆ ژنی یەکەم بەکار

دەهێنراو بەهاوسەری نوێیان دەوت(چەکەر زەن) یا(چاکەرزەن)- کارەکەر- کەدەبوو لەژێر فەرمانی کەیبانوو یا ژنی پێشوودا کاری ئەنجام بدایە. بەتێکڕایی کاتێ فەرهەنگ و یاساو ڕێسای خانەوادەی دەستەڵاتدار لەکۆمەڵگای ئارییەکاندا لەگەڵ خانەوادەکانی میللەت و نەتەوەکانی دیکەدا بەراورد دەکەین بەو ئەنجامە دەگەین کەرێ و جێی ژن لای ئارییە ئێرانییەکان پتر بایەخی پێدراوە تالای خەڵکانی دیکە.

مێژووی کۆیلایەتی ژنان لەنێو نەتەوەو میللەتانی دیکەدا بەئاشکرا پشتگیری لەم بۆچوونە دەکا. لەکۆمەڵگای ئاریایی ئێرانی، بۆ منداڵان باوک بەبێ هیچ مەرجێ دادەنرا بەفەرمانڕەوا. لەبەرئەوەی سەرۆکی خانەوادە باوک بوو جێی دادوەریان پێدابوو، لەناوماڵدا هەموو جۆرە نەریت و ئایینێ لەلایەن ئەوەوە پیادە دەکراو فێری منداڵەکانی دەکرا.

کاتێ کۆمەڵگای باوک سالاری لای ئارییە ئێرانییەکان و میللەتانی دیکە وەك میللەتی ئەتروسکی ڕۆمی بەراورد بکەین دەبینین کەچ دڵڕەقییەك لەنێوان ئەو کۆمەڵگایانەدا هەبووەو باوك لەنێوانیاندا چ دەستەڵاتێکی نامرۆڤانەی هەبوە، کە بۆ نموونە توانیویەتی ژن و منداڵەکانی خۆی بکوژێ یا بیانکا بەکۆیلە.

هەروەك لەسەرەوە ئاماژەی بۆکرا، لەبەرئەوەی ئایین لای ئارییەکان سادەبووە، لەنێوانیاندا لەلایەن باوکەوە کاروباری بڕوای ئایینی سەرپەرشتی دەکراو بەرپرسیاربوون لەپاراستنی دروشمە ئایینییەکان لەئەستۆی ئەودابوو، واتە لەبەرئەوەی بنەماکانی بیروباوەر سەرەتاییبوون باسی بوونی گرووپێ لەنێوان ئارییەکاندا کەچینێکی ڕۆحانی دروست بکەن لەئارادا نییە. یەکەم جار تیرەیەك بەناوی موغانەوە، وەك لەسەرچاوە یۆنانییەکاندا هاتوە کەپیشەیان جادووگەری و چاوبەست بووە بەناوی

یەکێ لە تیرە زۆرەکانی ناسراوە کەڕەنگە کاروباری ئەوانە بریتی بووبێ لەخۆ خەریك کردن بەپزیشکی یەوە، بەلێکدانەوەی خەون و پێشبینی کردن، بەوەلاخستنی ناکۆکی و هەراو هوریا بەگوێرەی پێوەرە ئایینی یەکان کەئەوانە لەو ڕێیەوە بژێویان بەدەست هێناوە... ئەگەر لەهەندێ سەرچاوەدا کە پەیوەندی بەکەلتووری کۆمەڵایەتی ئێرانی کۆنەوە هەبووبێ چینێ بەناوی ڕۆحانی یەوە باسکرابێ، ئەوە هەرگیز پەیوەندی بەکاتی کۆچکردنی ئارییەکانەوە بۆ بان ئێران و هەروەها ماوەیەکیش دوای ئەوە نەبوە.

باوك لەخێزاندا بێجگە لەکاروباری دابینکردنی ئارامی و بژێوی ئەندامانی خێزانەکە، پاراستنی ئاگریش کەتوخمێکی سوودبەخش و پێویست بووە لەنێومالّدا لەئەستۆی ئەوادبووە. ئەم ڕەفتارە لەفەرهەنگی نەتەوەو میللەتانی دیکەشدا هەبوە. یۆنانییە کۆنەکان میچکە خوایەکی جۆریان(ربة النوع) بەناوی (هیسیتا)وە هەبوە کەپارێزەری ئاگردان و کوانووی مالّ بوە.

هیندییە کۆنەکان خوایەکی جۆریان بەناوی(ئاگنی Agni)یەوە هەبوە کەبەخوای جۆری ئاگر دادەنرا. لەکۆمەڵگای ئارییاییدا باوکی خێزان بەرپرسیاری پاراستنی ئاگردان و هەڵگیرساندنی ئاگربووە. ئاگردانی ناومالّ لەشوێنێکی تایبەتدا دادەنراو پیرۆزییەکی تایبەتی هەبوەو جێی ڕێزو نەوازش بووە. لەسەر ئەوبنەما لەوەودواش ئاگر بەناوی یەکێ لەچوار توخمەکە لەتەنیشت ئاوو باو خاکدا بەپیرۆز دادەنراو بەڕێزەوە تەماشا دەکرا. وێڕای بەجێهێنانی کاروباری ئایینی کەسەرپەرشتی و پیادەکردنی بەشێوەیەکی ڕێك وپێك لەئەستۆی باوکدابووە دیارە سەرپەرشتیارانی خێزان شێوەی بەجێهێنانی قوربانی بۆ خوایانی جۆریشیان لەئەستۆدابووە.

چەمکی ئاگردان و ڕێزلێنان و فەرهەنگی ئایینی و کۆمەڵایەتی ئەو کەتائێستاش لەنێوان خەڵکانێکی زۆری جیهاندا بەردەوامە ریشەیەکی لەنێوان ئایینی ئارییە کۆنەکاندا هەیە. کوژانەوەی ئاگر لەماڵدا بەوەجاخ کوێریی[٦] دادەنراو وێڕای ئەوە بەو خێزانانە دەوترا کە لەمناڵبوون بێبەش بوون و مانەوەی نەوەو دیارە بەردەوامبوونی خێزان و تۆوو بنەماڵە ئەوان ناگرێتەوە.

بەسەرنجدان لەگرنگیی نەخشەی خانەوادە لەکۆمەڵگای ئارییاییدا، گومانی ئەوەی کە کۆمەڵگا بەشێوەی چەند کۆمەڵێ لەخانەوادەکان کە لەسەر بنەمای یاساکانی خێڵەکی و تیرەیی بەڕێوە دەچوون نەفامانەو لەخۆوە نەهاتووە. ئەوەی کە بەشێوەی بنیادنانی فەرمانڕەوایی لەسەردەمی مادەکان و هەخامەنشییەکان و زنجیرەکانی دیکە، هەروەها لەسەردەمە مێژووییەکانی دواییدا لەئێران و جیهان بەدی دەکرێ، سەبارەت بەئارییە تازە هاتووەکان ناتوانرێ چاوەڕێ بکرێ. زۆرتری دەبێ بەوشێوەی کەشایستەی ئەم جۆرە کۆمەڵگایانەیە بەجۆرێ لەفەرمانڕەوایی یا دەزگای یاساداری کۆمەڵایەتی بەشێوەی پاشایانی تایفەکان(ملوك الطوائف) بیر بکرێتەوەو بەم شێوەیەی کە بەدرێژایی کاتی ئەم توێژینەوەی کۆمەڵگا ناسانە کەم تازۆرێ هەبووبێ لەچەند خێزانێ تیرە دروست دەبوو کە بنکەی ئەوان(گوند)بووەو (ویس)یشیان پێ وتووە. لەچەند تیرەیەك عەشیرەت دروست بووە کە بنکەی ئەوانیان بە(گئوو Gau) ناوبردوە. لەکۆی چەند عەشیرەتێ میللەتێ یا خەڵکانێ پێکهاتوون. لەویلایەتێکدا کە(دهیو)ی پێوتراوە. شێوەی هەڵبژاردنی سەرۆکانی کارگێڕی ئەم دەستگایانە. یا

---

[٦] اجاق(وەجاخ): ئاگردان بەوانە وتراوە وەجاخکوێر کە مناڵیان نەبوە چونکە ئاگردانەکەیان بەهۆی بێ مناڵییەوە کوێربۆتەوە(کوژاوەتەوە)_ وەرگێڕ.

بەوتەیەکی دیکە یەکەکانی حکوومەتی پاشایانی هۆزەکان(ملوك الطوائف) بەم جۆرە بوە: سەرپەرشتیارانی خێزانەکان، سەرانی تیرەکان کە ئەمانیش سەرۆك عەشیرەتەکانیان هەڵبژارد. لەسەرەتای ئەم شێوە میرییەدا سەرۆکی میللەت یا ویلایەت لەرێگای هەڵبژاردنەوە دادەنرا، وەلێ وەك وتراوە بەهۆی لەئەستۆگرتنی فەرماندەیی هێزە بەرگرییەکان و سەربازییەکانەوەو بەهۆی پشێوی و نائارامی و جەنگەوە، لەم دواییانەدا سنووری دەستەلاتی ئەو فراوانترەبووە، بەلام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە فراوانبوونی دەستەلاتی ئەو دەستەلاتی سەرۆك خێزان و سەرانی تیرەکانی لەناو بردبێ بەسەرۆکی تیرە ویست پەیت و بەسەرۆکی خێل (دهویت)و بەسەرۆکی عەشیرەت(زەنتۆپەیت)یان وتوە. زەنتۆپەیت بەسەرۆك یا گەورەی عەشیرەتیشیان ناوبردوە. لەم کۆمەلە کاتێ گرووپێ لەخەلکی چەند ناوچەیەکی بەیەکەوە گرێدراو کە لەزۆرشتا هاوبەش بوون لەژێر فەرمانی یەك کەسدا کۆدەبوونەوە کەبەو فەرمانرەوایەیان دەوت(شا).

پێویستە وەبیر بهێنرێتەوە کە ئەم ئەدرەس و پۆستانە لەدواییدا شێوەیەکی دیکەی وەرگرت و شێوەی یەکەمجاری لەدەست دا. بۆ نموونە پۆستی دەهیووتی لەسەردەمی هەخامەنشیدا گۆرانی بەسەردا هات و روویەکی دیکەی جیاوازی لەسەردەمی ئاریایی بەخۆوە بینی. دەهیویت لەهەندێ جاردا بەپاشای ناوچەیەکیش وتراوە. ئەمرۆ(دهەد) لەپلەو پایەی (کەدخودا) دایە. کەدخودا(کوێخا) کەئەمرۆ لەپلەی سەرپەرشت و ناوبژیوانی گونددایە لەکۆندا بەسەرۆك یا سەرپەرشتی ماڵ دەوترا وەك چۆن لە لاپەرەکانی پێشوودا ئاماژەمان بۆکرد. دهێویتەکان میرانی ناوخۆ یا پاشایەکی بچووك بوون کە لەپاشای گەورەوە کە لەناوەندا فەرمانرەوایی دەکرد فەرمانیان وەردەگرت. وێدەچێ کە لەسەردەمی هەخامەنشیدا

د وونیشانی (شاهەنشاه) لەم هزرەوە سەرچاوەی وەرگرتبێ کە پاشایانی گەورە بەسەر پاشایانی بچووکدا فەرمانڕەوابوون بۆیە نازناوی شاهەنشاه(شای شایان) یان پێدراوە.

لەئەرکەکانی دیکەی ئەم پاشا بچووکانە لەبەرامبەر پاشا یا پاشایانی ناوەندیدا ناردنی باج یا خەراج بوە کە لەکاتێکی دیاریکراودا وەدەستیان دەهێنا. لەبەرئەوەی ئەم پاشایانەی کە دەستنیشان کرابوون، بەجۆرێ جێی پشت پێبەستنی پاشای ناوەندبوون هەڵدەسان بەکۆکردنەوەی پارە لەناوخۆداو کۆکردنەوەی هێز تا رەوانەی ناوچە جەنگی‌یەکان بکرێن. وەك لەسەرچاوەکاندا هاتوە ئەوانە لەهەندێ بۆنەدا دیارییان بۆ دەرباری پاشای فەرمانڕەوای خۆیان دەناردو لەکاتی رووداني جەنگدا سوپاکەیان بۆ ئامادە دەکرد. هەندێ حکوومەتی ئەشکانی‌یەکانیان دەگەڵ حکوومەت یا دەوڵەتی ئاریایی پێش مێژوویان بەراوردکردوەو چون یەکیان لەقەڵەم داون. بەگوێرەی هەمان سەرچاوە لێکۆڵینەوەی وردتر لە دروستبوونی حکوومەتی ئەشکانی‌یەکاندا، لێکۆڵینەوەی یاساکانی فەرهەنگی کۆمەڵگاو سیستەمی بەرهەمهێنان و تایبەتمەندییەکانی دیکەی ئەوان کۆمەك بەئێمە دەکا بۆ ناسینی بنەڕەتی حکوومەتانی ئارییەکان و لێدوان لەسەر مێژووی ئێران لەدوای ئارییەکان ئاسانتر دەکا.

مێژووی کولتوورو ژیانی ئارییە ئێرانی‌یەکان لەکۆتایی سەدەی هەشتەم یا نیوەی یەکەمی سەدەی حەوتەمی پێش زایین دەست پێدەکا. ئەوەی کە لەپێش ئەم سەردەمەدا پەیوەندی هەبێ بەئارییەکانەوە لەبواری شارستانی و فەرهەنگی ئەوانەوە تا رادەیەك لەئێمە ونە، یا لەپشتی پەردەیەکی تاریکەوە شاراوەیە. بەوتەیەکی دیکە ئەوەی کە لەدرێژای نزیکەی دوو هەزارو نیو یا لەهەزارو سێسەدەوە هەتا دووهەزارو پێنج سەد

ساڵ، واتە بەدرێژایی ئەو سەردەمەی کە لەجیابوونەوەی ئارییەکان لەخەڵکانی هیندۆ ئەوروپایی هەتا سەدەی حەوتەمی پێش زایین تێپەڕیوە، لێمان ونەو نازانین کەلەم ماوە تا رادەیەك درێژەدا ئارییەکان چییانکردوەو چ میراتییەکیان لە کارو کردەوەی خۆیان بۆ یادگار بەجێهێشتوە.

تەنها وەك دەگێڕنەوە لەئەفسانەو داستانەکانی سەردەمی کۆن کە کەم تا زۆرێ رەنگی مێژووییان بەخۆوە گرتوە، ئەوەندە دەزانین کە ئارییەکان هێدی هێدی رووبانکردۆتە گوندنشینی و شارۆچکەنشینی و لەدواییدا شارنشینی و ئەمجا بنچینەی حکوومەتیان داناوە یا بەوتەیەکی دیکە چەند دەوڵەتێکی بچووك و سەرەتاییبان دروست کردوە کە لەم دەزگا حکوومی و دەوڵەتە بچووك و سەرەتاییانە بەتەواوی ئاگادارنین. هەندێ لەمێژوونووسان برێ لەمێژووی ئەفسانەیی ئێرانی کۆنیان پەیوەست بەسەردەمی ئارییەکانەوە لەقەڵەم داوە. بەگوێرەی ئەم بۆچوونە ئارییەکان چوار دەوڵەتیان دامەزراندوە. یەکێ دەوڵەتی داستانی جەمشید، یەکێ‌دی دەوڵەتی داستانی فەرەیدوونە، دوو دەوڵەتی دیکە دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمی مەنووچە هروزاب. سەردەمی جەمشید زۆر کۆنەو بەئاسانی ناتوانرێ لەیەك برگەی مێژووییدا جێی بۆبکرێتەوە، هەر لەبەر ئەوەشە کە جەمشیدی پاشای داستانیی کۆن بەندە بە سەردەمێکەوە کە هێشتا میللەتانی هیندۆ ئەوروپایی پێکەوە ژیانیان بەسەربردوەو جیابوونەوە لەنێوانیاندا رووی نەداوە، وەلێ لەگەڵ ئەوەشدا هەمان بەڵگە ئەوە بەدوور نازانێ کە سەردەمی جەمشید بەسەردەمێکەوە گرێ درابێ کە ئارییە ئێرانی و هیندییەکان پێکەوە ژیانیان تیادا بەسەربردبێ. هەروەها دەوڵەتی فەرەیدوونیش دەبێ لەم ماوەدا بووبێ. وەلێ دەوڵەتەکانی مەنوچە هروزاب بەسەردەمێکەوە بەندن کە ئارییە ئێرانییەکان لەباکووری خۆرهەڵاتی بان

ئێراندا نیشتەجێ بوون و لەهەمان کاتدا کەوتبوونە ژێر گوشاری خەڵکانێکەوە کەلەلای باکوورەوە هەردەم هێرشیان دەکردە سەریان. ئاشکرایە کەئەو توێژەرانە دووبارە گومانی ئەوە دەبەن کە ئارییە جێگیربووەکان لەباکووری خۆرهەڵاتی ئێراندا کەوتبێتنە ژێر گوشاری سکایانەوەو مێژووی ئێرانی دێرین بەشێوەیەکی بەرچاو لەگەڵ ئەم نەتەوەدا سەروساختەی هەبوە. لەبەر ئەوەی لەباسەکانی مێژوویی ئێراندا دەستێوەردان و گۆڕانێکی زۆر روویداوەو ئەم باسە بەشێوەیەکی وەك خۆی نەگەیشتوە بەدەستی ئێمە، ناتوانرێ سەردەمی دروستبوونی حکوومەتەکانی جەمشید، فەرەیدوون، مەنۆچەهر، هرووزاب بەدروستی و بەدڵنیاییەوە لەخولی پێش مێژووی ئێراندا واتە پێش دامەزراندنی ماد لەکۆتایی ساڵەکانی سەدەی هەشتەمی پێش مەسیحدا بزانرێ.

هەروەها وادەردەکەوێ کە ئەم داستان و گێڕانەوەی پێشهاتانە لەیەك شوێن و لەیەك کاتدا بڵاونەکراونەتەوە. وێڕای ئەوە بەدرێژایی چەند خولێکی جیاجیاو چەند سەدەیەکی زۆر بەچەند بەڵگەیەکی جۆراوجۆرو هەندێجار نامۆ ئەم باسانە دەستکاری کراون یا هەندێجار ئاوەژووکراون و تاڕادەیەك ناهەمواری و شێواندن لەم داستان و گێڕانەوانەدا هەیە کە ناتوانرێ سەردەمی زۆر لە دلاوەران و پاڵەوانانی سەردەمی کۆن و زۆر لەپاشایانی ئێرانی کۆن لەو دەوڵەتەی خراوەتە پاڵ مەنۆچەهر دەستنیشان و دیاری بکرێ و جێی بڕوابێ. هەربەم جۆرە زۆر لە رووداوە گرنگە مێژوویییەکان بەم چارەنووسە گرفتاربوون و هەندێ لەرووداوە زۆر گرنگەکانی ئێرانی کۆن کەوتوونەتە ناو تاریکی ئەفسانە کۆنەکانەوەو بوونەتە جێگای دردۆنگی و سەرسامی. ئەم بارودۆخە زۆر لەمێژوونووسانی کە مێژوونووسانی عەرەبیش لەوانەن- تووشی سەرسووڕمان کردوەو

مێژووی ماد، هەخامەنشی، ئەشکانی و ساسانی‌یان تێکەڵ بە ڕووداوەکانی چاخە ئەفسانەییەکانی مێژووی ئێران واتە سەردەمی پێشدادیان و کەیانیەکان کردوە.

چەند کەسایەتی سیاسی و پیاوانی سەربازی ناوداری سەردەمی پارتییەکانیان (ئەشکانی) بەهی سەردەمی کەیانی و ناو بەناونیش بەهی سەردەمی هاخامەنشییەکان زانیوەو هەندێ لەڕووداوە گرنگەکانی مێژووی سەردەمی ساسانی خراونەتە پاڵ سەردەمی کەیانی. لەسەر ئەم بنەمایە هیچ گرانتییەك نیە کەهەندێ لە ڕووداوەکانی مادو هەخامەنشی بەڕووداوی سەردەمی مەنۆچەهرییەکان دانەنرابن. لەلایەکی دیکەوە چەند گۆشەیەکی مێژووی ئێرانی کۆتایی سەردەمی هەخامەنشی و یۆنانییان ئاوێتەی یەکتر کردوەو ڕەسەنایەتی ئێرانیان داوە بەئەسکەندەری مەقدوونی.

لەکاتێکدا گەڕاندنەوەی ئەم داستانانە بۆ شێوە ئەسڵی و سەرەتایی‌یەکانی خۆیان کارێکی دژوارە کەئەمەش بەهۆی ئەوەوەیە کە بەڵگەو دۆکیۆمێنتەکانی ئەوان پەیوەندییان بەسەدەکانی سەرەتای ئیسلامەوە هەیە، لەبەرئەوە پەیبردن بەراست و دروستی باسی پێشهاتەکانی ئێران و بەراوردکردنیان لەگەڵ ڕووداوە مێژووییە ڕاستەکاندا کارێکی ئاسان نییە. پێدەچێ کەکاری مێژوونووسین لەئێرانی کۆندا بەپێچەوانەی بۆچوونی هەندێ لەمێژوونووسان- بەهیچ جۆرێ ڕانەوەستابێ و ڕووداوەکانی هەر سەردەمێك و سەردەمی پێش ئەویش بەشێوەیەکی بەردەوام نووسرابێتنەوە، وەلێ ئەم یاداشت و نووسراوو کرۆنۆلۆژییانە ڕیزبەندی ڕووداوەکان چییان بەسەرهاتوە کەس لێی ئاگادار نییە. تەنها نووسراوە بەردینەکانی سەردەمی هەخامەنشی گوڵەگەنمێکە لەم خەرمانە کەئەویش بڕگەبڕگە بەئێمە ڕاگەیەنراوە. لێرەدا پێویستە بڵێین کە لەسەر

بەرد نووسینی سەردەمی داریووشی یەکەم(٥٢٢-٤٦٨ پ.ن) دەبێ بەجۆرێ لە مێژوونووسین لەقەڵەم بدرێ، چونکە لەم نووسینە بەردینانەدا چەند رووداوێکی بەربلاوو فراوان نووسراون. ئەگەرچی لەنووسراوەی (خوداینامە)و وەرگێرانە سەرەتاییەکانی ئەو بۆ زمانی عەرەبی و هەندێ زمانی دیکە، وەك وەرگێرانی(ئیبنو لموقەففەع)، هیچ شتێ لەبەردەستدا نییە وەلێ لەمەڕ لەبەردەست نەبوونی خودانامەدا، دەتوانرێ دوو بەڵگەنامە بەناوی خودانامەوە ناو ببرێن: یەکێ ئەسڵی خودانامەو یەکێدی خودانامەیەك کە بەدرێژای مێژوو، وەك سەردەمی ساسانی دەستکارییەکی زۆر کراوە. وادیارە بوونی خودانامەیەکی دیکە بۆ مەبەستی ئێمە بەس نییە، چونکە وەك وتمان ئەم نووسراوە لەدەستکاری ساسانییەکان نەپارێزدراوە، وەلێ دەشیتوانی لەمەڕ ناسینی گەلێ شتی شاراوەی مێژوویی سەردەمی کۆن یارمەتییمان بدا.

بەچاوپۆشی لەوەی کە مێژووی سەر زەمینی ئێران لەگەوهەری بنەڕەتی و کۆنی خۆیدا چ نەخش و نیگارێ بەدەستەوە دەداو چ چەمك و بڕگەیەك دەگرێتەوەو چە فەرهەنگێکی پێ ناساندووین و لەکاتی گواستنەوەی سەردەمێك بۆ سەردەمێکی دیکە چ چارەنووسێکی تاقیکردۆتەوە هێشتا ئەم باسە کەمە دەیتوانی کەرەسەیەکی بەکەڵك بێ بەدەست توێژەرانەوە تێکەڵکردنی ئەفسانەو داستان لەگەڵ مێژوودا، لەمێژوونووسینی ئێرانییەکان، توێژەرانی ناچار بەیەك راستی کردوە کە ناتوانن لێی دوورە پەرێزبن، بەواتای ئەوەی ئەگەر کەسێ پەیوەند بێ بەتوێژینەوەو پێداچوونەوەی تەواوی مێژووی ئێرانی کۆن و بیەوێ سنووری نێوان داستانەکان و مێژووی راست و دروست بدۆزێتەوە، دەبێ هەرچی هەیە لەنووسراوو ئاسەوارو پەڕاوو بەڵگەنامەو یاداشتی هۆنراوەو

پەخشان کەدەربارەی داستانەکان نووسرابن، لەبەر دەستیدا بێو پێیدا بچێتەوە کەبێگومان ژمارەی ئەم نووسراوو بەڵگەنامانە یەکجار زۆرن، بڕێ لەمێژوونووسانی عەرەب وەك عەلی کوڕی حەسەنی مەسعوودی لەبەرهەمە بەنرخەکانی خۆیدا کە(مروج الذهب) یەکێکە لەوان، هەوڵی داوە کەپەردە لەسەر ئەم سەر لێشێوانە لاببا و توێژەرانی دوای خۆی ڕێنمایی بکا بۆ بەدەستهێنانو پاراستنی سنووری نێوان داستانو ڕاستییەکانی مێژوو، بەتایبەتی لەو جێگایەدا کەمێژووی هەخامەنشییانو ئەشکانییەکانیان لەگەڵ مێژووی سەردەمی ئەفسانەیی کەیانی یان تێکەڵ بەیەك کردووە تا هەنووکە ئێمە ناتوانین لەباسی ئارییەکاندا لەم گرفتە بدوێین، ئومێدوایە لەبەشێکی دیکەدا باسێکی زیاتر لەوڕووەوە بدرێتە بەرتیشکی لێکۆڵینەوەو ئەنجامگیرییەوە. ئەو ڕۆکەو لەپەیوەندی لەگەڵ کۆچی ئارییەکان بۆ بان ئێران لەسەر بنەمای سەرچاوە مێژووییەکان دەتوانرێ دابەشکردن یا کردنی ئەو ئارییانەی چوونەتە بان ئێران بەچەند لکێوە بخرێتە ژێر تیشکی توێژینەوە کە لەچوونی ئەوان یاکۆچی ئەوانە بەلای کەمەوە نیوەی هەزارەیەك لەیەکەم هەزارەی پێش زایین تێدەپەڕێو بەو جۆرەی هەموان لەسەری ڕێکەوتوون کە دەتوانرێ ئەم سەردەمە بە دەوروبەری سەدەی نۆهەمی پێش زایین یا تا کۆتایی سەدەی هەشتەمی پێش زایین دەستنیشان بکرێ. سێ میللەت لە ڕەگەزی ئاریایی، لە گۆشەو کەناری بان ئێراندا چەند ناوچەیەکیان خستۆتە ژێر دەستی خۆیانو هەڵیان بژاردوە بۆ نیشتەجێبوونو مێژووی ئەم ناوچانانەیان بەناوی خۆیانەوە ناو ناوە. هەرسێ یا چوارسەدەی سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایین، واتە لەدەستپێکی هەزارەی یەکەم یا سەدەی (پێنجەمی پ.ز) لەمەڕ دروستبوونی دەزگا حکوومییەکان لەلایەن میللەتانی ئاریایی ڕەگەزەوە

جێی بایەخ پێدانە. دەستگاکانی حکوومەتی ئەم سێ میللەتە کە هەنووکە بە ناساندنیانەوە خەریك دەبین بەشێوەی وردە دەوڵەت یا پاشایانی خێڵەکان باس کراون و لەمەڕ هیچ یەك لەوانە دەنگوباسێك دەربارەی حکوومەتێکی ناوەندی و بەهێز لەسەرەتای دەستەڵاتییانەوە نییە.

دەتوانرێ لەخۆرهەڵات یا باکووری خۆرهەڵاتی ئێران باکتەرییەکان (باختەری و بەڵخییەکان) ناوبرێن کە لەسەرەتای هەزارەی یەکەم یا بەدرێژای سەدەی دەهەم(پ.ز) حکوومەتێکیان بۆ خۆیان دروست کردبێ. دەتوانرێ باختەرییەکان لەبەشی ئەفسانەیی مێژووی ئێران و لەگەڵ زنجیرەی کەیانی دەستنیشان بکرێن. زنجیرەی کەیان زنجیرەیەکە کەتا کۆتایی سەدەی شەشەم(پ.ز) بەشێوەیەکی رەسمی ناوی هەبوەو پشتاسب کە لەسەرچاوە یۆنانییەکاندا بە(هیچتاپسی) ناسراوە، بەناونیشانی والی(باکتەر) ناوی دەرچوە کە فەرمانهەڵگری شایانی پێشووی هەخامەنشی واتە کوروشی دوەم(٥٥٩-٥٢٩ پ.ز)و کەمبووجیەی دوەم کوڕو جینشینی کوروش (٥٢٩-٥٢٢ پ.ز) بوەو کوڕی داریووشی یەکەم(٥٢٢-٤٨٦ پ.ز)ەو لە بەردەنووسراوەکانی خۆیدا نیشانەو بەڵگەی تەواوی لەسەر ئەم راستییە هەیە. میللەتێکی دیکە مادەکانن کە لەخۆرئاوای ئێراندا لەکۆتایی سەدەی هەشتەمی پێش زاییندا دەوڵەتی مادەکان دەخرێتە پاڵ ئەوان. ئەوانە زۆرتری بەشێوەی خێڵەکی ژیانیان بەسەر بردوەو سیستەمی باوی بەڕێوەبردنی فەرمانڕەوایی لەنێو عەشرەتەکاندا لای ئەوان کاری پێکراوە. میللەتی سێیەم دەتوانرێ لەباشووری ئێران وەك نیشتەجێی ئەوێ ناوبرێن کە لەسەر بنچینەی بەردەنووسراوەکانی ئاشووری و بەجۆرێ کەهێمای بۆکراوە، لەپێشدا لەباکووری دەریاچەی ئورووميە جێنیشتەبوون و لەژێر

گوشاری جۆراجۆردا وردەوردە بۆ باشووری ئێران و سەرزەمینی پارس چوون.

ئەوەی ئاشوورییەکان بەناوی دەڤەری پارسوماش یا پارسواش بەناوی باجدەرانی خۆیانەوە باسی دەکەن لەسەرەتادا دەبێ لەباشووری دەریاچەی ورمێدا بدۆزینەوە. پارسەکان لەناوەڕاستی سەدەی شەشەم (پ.ز) دەوڵەتی هەخامەنشییانیان بنیاد ناوەو پێش دروستکردنی حکوومەتی خۆیان لەلایەن کورووشی دوەمەوە لەژێر دەستەلاتی مادەکاندابوون و بە لەناوبردنی حکوومەتی مادو وەرگرتنی دەستەلات لە ئاستیاگ(دوا شای مادەکان) ئیمپەراتۆریەتێکی بەهێزیان دروست کرد کەهەمیشە سنوورەکەی فراوانتر دەبووو لەسەردەمێکدا ئەم سنوورە لەکەنارەکانی روباری دانووبەوە لەئەورووپا تا حەبەشەی لە ئەفەریقادا دەگرتەوە.

سەردەمی مێژوویی ئاریایی کۆن بەم جۆرە لەکۆتایی سەدەی هەشتەمی (پ.ز) دەست پێدەکاو نیوەی دوەمی سەدەی حەوتەمی(پ.ز)ە کە بزاڤەکانی داواکردنی سەربەخۆیی لەسەرانسەری خۆرهەلات و خۆرئاواو باشووری بان ئێراندا سەریان هەڵدا. لەم باسەوە ئەو ئەنجامە بەدەست دێ کەسەردەمی مادەکان یا دروستبوونی دەوڵەتی ماد لەکۆتایی سەدەی هەشتەمی (پ.ز)دا سەردەمی دەستەلاتی ئارییە ئێرانییەکانە لەخۆرهەلاتی کۆنداو بەدوای ئەودا سەردەمی پارسەکان یا هەخامەنشی یا سەردەمی دەست بەسەراگرتنی ئارییە ئێرانییەکان بووە بەسەر خۆرهەلاتی کۆندا. ئەم دوو سەردەمە بەدوادا هاتووو تەواوکەری یەکترن. لەدوای سەردەمی هەخامەنشی سەردەمی سلووکی یا دەستەلاتی مەقدۆنییەکان رەچاو دەکەین کە سەردەمی پێشەوەچوونی توخمی فەرهەنگی و بەزمانی رامیاریی، یۆنانی و مەقدونی‌یە لەئێران و خۆرهەلاتی کۆندا. دوای ئەوە

سەردەمی پارتییان یا ئەشکانی یەکانە کە ئەمانەیش بەپێچەوانەی لافی ساسانی یەکانەوە ئاریایی رەگەزبوون و دوای ئەوان سەردەمی حکوومەتی ساسانییانە کە بەرمانی دەوڵەتی ساسانی و دەرکەوتنی ئیسلام حکوومەتی ئارییەکان یا ئێرانی یەکان کۆتایی دێ.

بەشی هەشتەم
لکەکانی ئێرانی و نائێرانی ئارییەکان- هۆکان و شێوازی کۆچی ئەوان:

بۆ پەیبردن بەریشەی ئارییەکان و ئەنجامەکانی کۆچکردنی میللەتانی ئاریایی لەهەزارەی چوارەم تا دوەم(پ.ز) یا بلێین تا هەزارەی یەکەمی پێش زایین پێویستی تەواومان بەدوو بنەما هەیە، یەکێ زانستی مێژووی راستەقینەو دروستی ئێرانی کۆن دەگەڵ هەموو پەیوەندییەکان و وردەکارییەکانی ئەو. دووەم ئاگاداری لەبن و بێخ و ناوەڕۆکی داستانە پەیوەندیدارەکان بەچاخەکانی ئێرانییەوە لەگەڵ گێڕانەوەی جۆراوجۆری ئەوانە کە لەسەرچاوەو نووسراوە جۆربەجۆرەکانەوە، بەچەند زمانێکی جیاجیا کەم تازۆرێ پێمان گەیشتوەو لەبۆچووندا نەگونجاون.

ئاوێتە بوونی ئەفسانەو داستانەکانی ئێرانی دێرین لەگەڵ مێژووی راستەقینەی ئەم سنوورو سەرزەمینەدا پێداچوونەوەو توێژینەوەی زۆر سەخت و دژوارکردوە. نموونەیەکی بەرجەستەی ئەم جۆرە بێگومان(خودانامە)یە کە لەزمانی پەهلەویدا خودای نامەك یا خوتای نامەك(Khwatay Namag)ی پێوتراوە- هەروەها داستانسەرای مەزنی شانامەی فیردەوسی‌یە. شانامە بەتەنهاو تەنانەت چەند نووسراوێکی دیکەش لەوبابەتە ناتوانن بۆ چارەکردنی ئەم گرفتە کارسازبن.

پەیبردن بەزمان و چۆنیەتی بزاڤی ئارییەکان کە ئێمە لەم جۆرە بەڵگەنامانەدا بەداویدا دەگەڕێین، بەبۆچوونی هەندێ لەمێژوونووسان و

دێریینناسان بەشێوەیەکی گشتی و لەبنەڕەتدا ئارییەکانی هیندۆ ئەورووپایی لەدوو کورتە سەردەم یا بەوتەیەکی دیکە لەدوو قۆناغدا کەتا رادەیەك ناوبڕەیان کەوتوە، دەستیان بەکۆچ کردوەو لەکاتی ئەنجامدانی ئەم کۆچەدا بەچەند لکێ یا بەلای کەمەوە بەدوولك دابەش بوون یەکێ لکی خۆرئاوایی کە بەدەوری دەریای رەشدا سووڕی خواردوەو دوای ئەوەی لەتەنگی بسفۆرو داردانیل تێپەڕیون چوونەتە ئاسیای بچووکەوە.

گریشمن بەتەواوی دانی ناوە بەتێکەڵبوونی ئەم بەشە لەگەڵ میللەتانی(ئاسیانی)و عیلامی‌یەکانیش بەهەمان رەگەزی ئاسیانی دادەنێ و دوای ئەم تێکەڵبوونە یەکیەتی (هیتی‌یەکان) بەو هۆیەوە پەیدابوەو ئەوانی بەناوی توخمێکی بەهێزو دەستەڵاتدار لەم یەکیەتییەدا ناوبردوەو بەهۆی ئەم تواناو دەسەڵاتەیانەوە بوە کە توانیویانە بابلی، حووری و میتانی‌یەکان لەناو ببەن. لکێکی دیکە لەم کۆچکردوانە لکی خۆرهەڵاتی هیندۆ ئەورووپاییەکانە کەلەلای خۆرهەڵاتی مازندەرانەوە جووڵاون و گرووپێکی دی لەوانە لەکێوەکانی قەفقاز تێپەڕیون و تا سنووری روباری دجلەو فورات پێشڕەوییان کردوە. ئەمانە لەگەڵ میللەتانی(حوورییانی ئاسیانی) تێکەڵبوون و میللەتی(میتانی)یان دروست کردوە. هەمان میللەت لەوەودوا بەهۆی هیتی‌یەکانەوە شکستیان هێناوە. لەوبڕگە کاتی‌یەدا یا بەوتەیەکی دیکە لەقۆناغی دوەم و سنووری کۆتایی هەزارەی دوەمی(پ.ز) هەتا نزیکەی ١٢٠٠ ساڵ پێش زایین دووبارە میللەتانی هیندۆ ئەورووپایی لەهەمان راڕەوی پێشووەوە دەستیان بەکۆچ کردوە. لێرەدا ئەم تێکەڵبوونە دەبێ بەهۆی تێکەڵبوونی رەگەزی لەگەڵ میللەتانی دیکەدا.

بەبۆچوونی گیرشمن قەبیلەکانی(تراکوفیرژی)– تراکیەکان و فریگییەکان کە لەلایەن(ئیلیریان)ەوە راوانرابوون و(فریژیان، ئەرمەنییەکان، تراکیان،

میسیان و میللەتانی ساکی لەنیوە دورگەی بالکانی گرتۆتەوە)، پاشایی یا فەرمانڕەوایی هیتییەکانیان لەناو بردوەو لکێ لەوان بەناوی فەلەستینییەکانەوە هاتونەتە کەناری خۆرهەلاتی دەریای میدبترانە(دەریای سپی)و لکێکی دیکە بەناوی (دووری)یەکانەوە لەرێی وشکانییەوە گەیشتوونەتە دەریاو دەگەڵ میسرییەکاندا کەوتوونەتە جەنگەوەو دوای ئەوە بۆ سەرزەمینی یۆنانی ئێستا پاشەکشەیان کردوەو لەدواییدا دووشارستانی دێرینی یۆنان، واتە شارستانی(کرت)و شارستانی(میس)یان لەناوبردوە.

(دووری)یەکان خۆیان خاوەن شارستانیبوون و دارشتنی هونەریی، بیناسازی و گەچکاری و لەلایەنە فەرهەنگییەکانی دیکەی ئەوان لەمێژوودا ناسراوەو لەهەموو شوێنێ بەناوی دارشتنی دووری یا (دووریک) ناویان هێنراوە. بەبۆچوونێکی دیکە لەمەڕ کۆچی میللەتانی هیندۆ ئەوروپاییەوە وا دەردەکەوێ کە ئەوان بوون بەدوو دەستەوە، گرووپێکیان لەرێی یۆنان، تسالی، تراکیەوە درێژەیان بەپێشڕەوی خۆیان داوەو گرووپێکی دی لەدوو رێڕەوەوە هاتوونەتە ئاسیا. دەستەیەکیان لەرێگای دەریای ئەژە(دەریای رەش)و مەڕمەڕە (دەریای سوور) بەرەو دورگەکانی میدیترانەیی خۆرهەلات و سەرزەمینیئاناتۆلی(تورکیای ئەورۆ) رۆیشتوونو یۆنانییەکان لەبەڵگەنامەو ئاسەواری خۆیاندا ئەوانیان بە فریزییەکان(فریگییان) ناوبردوە.

کاتی ئەم کۆچەیان بە لەنێوان کۆتایی هەزارەی چوارەم تا ناوەڕاستی هەزارەی سێیەمی(پ.ز)- ۳۰۰۰-۲۵۰۰پ.ز- باسکردوە.

گرووپەکانیتر یا دەستەی دوەم بە میللەتانی باکووری دەریای رەش، قەفقازو خۆرهەلاتی دەریای خەزەر ناسراون کە لەلایەن ئیلیرییەکان و

میللەتانی دانیشتووی جەزائیرو دەڤەرەکانی بالکان هێرشیان براوەتەسەر وەهەندێ لەوەدا کە پەیوەندی بەم بۆچوونەوە هەبێ لەو باوەڕەدان کە هیندۆ ئەوروپاییەکان لەڕێگای تورکستانەوە درێژەیان بە بزاڤی خۆیان داوەو بۆ ئێران و هندستان ڕۆیشتوون و ئەم ڕەوەندانە بەم شێوە باپیرانی مادەکان، پارسەکان، سەغدییان، هیندییان، میتانییان، سیت وسامارتەکانن کە گۆتی و کاسی‌یەکان کە دانیشتووی خۆماڵی ئەم ناوچانە نەبوون بەهۆی گوشاری ئەم تازە هاتوانەوە هەڵاتوون. بۆچوونێکی دیکە لەوە دەدوێ کە هیندو ئەوروپاییەکان لەنێوان کێوەکانی قەفقازو خەزەر تێپەڕیون و لەشێوی خوارووی ئەرس و دەشتی موغان کە بەئێرانویچ ناسراوە جێنیشتەبوونیان هەڵبژاردوە. بۆچوونێکی دیکە گەیشتنی ئارییە ئێرانییەکان بۆ ئێران لەڕێگای تەنگەکانی داردانل و بۆسفۆرەوە دادەنێ.

وەهاوڕێ لەگەڵ هەندێ لەمیللەتانی قەفقاز بەرەو دیجلەو فورات و ناوچەکانی ئەناتۆلی ملیان ناوەو لەمێژوودا بەهیتی و میتانی‌یەکان ناسراون.لە هەڵسەنگاندنێکی دیکەدا ئەنجامگیری‌یەکی دیکە بەدەست دێ کە بەشێوەیەکی گشتی هندۆ ئەوروپاییەکان کە هەزارەی سێیەمی پێش زایین هەرەتی سەردەمی کۆچی ئەوان بوە بۆ هەموو سووچ و کەنارێکی جیهان، بەدوو دەستە یالك دابەشبوون. یەکەمین دەستە یالکێ ئەوانەن کە بۆ کیشوەری ئەوروپا کۆچیان کردوە، دوەمین ئەوانەن کە بۆ کیشوەری ئاسیا کۆچیان کردوە.

هیندۆ ئەوروپایی کە بۆ ئەوروپا کۆچیان کردوە یا بەوتەیەکی دیکە کۆچکەرانی ئەوروپا بەچوار گرووپ دابەشدەبن. یەکەم: گرووپی سەڵتەکان، ئێرلەندییەکان، گوڵنەکان. دووەم: گلۆینەکان، ئیسکۆتلەندییەکان، بیرتنەکان، کەبەرەو خۆرئاواو باکوورو باشووری ئەوروپا ڕۆیشتوون.

هەروەها سلاڤییەکان کە رووسەکان و بولگارییەکان و لەهەستانی‌یەکان(پۆڵندە) دەگرێتەوە کە رێگای باکووری ئەوروپایان گرتۆتەبەر. سێیەم: لقی لاتینی یا لاتینییەکان کە لەلێواری دەریای میدیترانە لەولاتی یۆنان و سەرزەمینی رۆمی کۆن نیشتەجێبوون. چوارەم: ژەرمەنەکانن (ئەڵمانی) کەلەلای راستی روباری (راین)ەوە تا نیوە دورگەی ئەسکەندناڤیایان بڕیوە. دانیمارکییەکان، نەرویژییەکان، ئەڵمانی و گۆتیکەکان لەم دەستەن و بەلقی خۆرئاوای ژەرمەنەکان ناسراون و لەتەنیشتی ئەوانەوە لیتوانی و ئستوونی‌یەکان بەلکی خۆرهەلاتی ژەرمەن دەژمێردرێن. هەروەها هەندێ لەرەگەز ناسان لهستانی‌یەکان بەبەشێ لەم لقە دادەنێن.

هیندۆ ئەوروپایی کەبۆ ئەوروپا کۆچیان کردوە یا بەوتەیەکی دیکە کۆچکەرانی ئەوروپا بەچوار گرووپ دابەشدەبن. یەکەم: گرووپی سەڵتەکان، ئێرلەندییەکان، گوڵنەکان. دوەم: گلۆنیەکان، ئیسکۆتلەندییەکان، بیرتنەکان، کەبەرەو خۆرئاواو باکوورو باشووری ئەوروپا رۆیشتوون. هەروەها سلاڤییەکان کە رووسەکان و بولگارییەکان و لەهستانی‌یەکان(پۆڵندە) دەگرێتەوە کەرێگای باکووری ئەوروپایان گرتۆتەبەر. سێیەم: لقی لاتینی یا لاتینییەکان کە لێواری دەریای میدیترانە لەولاتی یۆنان و سەرزەمینی رۆمی کۆن نیشتەجێبوون. چوارەم: ژەرمەنەکانن(ئەڵمانی)کەلەلای راستی روباری(راین)ەوە تانیوە دورگەی ئەسکەندەناڤیایان بڕیوە. دانیمارکییەکان، نەرویژییەکان، ئەڵمانی و گۆتیکەکان لەم دەستەن و بەلقی خۆرئاوای ژەرمەنەکان ناسراون و لەتەنیشتی ئەوانەوە لیتوانی و ئستوونی‌یەکان بەلکی خۆرهەلاتی ژرەرمەن

دەژمێردرێن. هەروەها هەندێ لەڕەگەزناسان لهستانی‌یەکان بە بەشێ لەم لقە دادەنێن.

ڕەوەندە ئاسیایی‌یەکانیش دووبارە بەچەند دەستەیەك دابەش دەبن کە سەرەکییەکانیان هیندییەکان و سکایان و هیتی و میتانی‌یەکانن. بەپێی چەند توێژینەوەیەکی دیکە لەم ڕووەوە لکی ئاسیایی هیندۆ ئەوروپایی‌یەکان کیمیریان و کیلیکیان و ئەشکانیان، مووسیان، لوکیان، فەلەستینی‌یەکان، میتانی‌یەکان، هیتی‌یەکان، ئورارتووئی‌یەکان، سکوتییان(سکایان)، فریژی‌یەکان(فریگیان) دەگرێتەوە. بەگوێرەی هەمان هەڵسەنگاندن میتانی‌یەکان بەدێرینترین میللەتی هیندۆ ئەوروپایی ناسراون و دیارە کەئاریایی ڕەگەزن و لەسەر ئایین و بیروباوەڕە هاوبەشەکانیان لەگەڵ ئارییەکاندا جەخت کراوە. هەروەها بۆچوونی زمانناسان لەم ڕووەوە سەرنج ڕادەکێشێ.

ویل دورانت لەو باوەڕەدایە کە جێگۆڕکێی خودایانی هیندۆ ئەوروپایی وەك میتراو ڕوناو ئیندرا هێڵی هاتوچۆو کۆچی هیندۆ ئەوروپاییەکان نیشانی ئێمە دەدا ئەو بڕوای بەهاوبەشییەکی بەرچاو لەنێوان زمانی میتانی و یۆنانی‌یەکاندا هەیەو لەلایەن میتانی‌یەکانەوە لەپەیمانە سەربازی، ڕامیاری‌یەکانی خۆیاندا بەخودایانی هیندۆ ئەوروپایی وەك میترا... هتد سوێندیان خواردوە.

ویل دورانت لەدەم هیرۆدیتەوە دەگێڕێتەوە کە بەوتەی زانایان و گەورەپیاوانی فینیقی، باووباپیرانیان لەدانیشتوانی کەنداوی فارس بوون. بەپێی ئەم بەڵگەیە گرووپێ لەفینیقی‌یەکان بەئاریایی و دەستەیەکیان بەئارامی و سامی ڕەگەز دادەنرێن. هەمان توێژەر هیتی‌یەکان، کاسی و سەغدییەکان باکترییەکان (باختەری)، مادەکان، پارسەکان

(هەخامەنشییان)و هێرشبەرانی ئاریایی هیند لەلكێكی جیاواز لەرەگەزدا لەگەڵ هیندۆ ئەوروپاییەكان دەزانیێ كە لە لێوارەكانی دەریای خەزەرەوە رۆیشتوون و لەهەموو سووچ و گۆشەیەكدا بڵاوەیان كردوە. هەندێ لەدێرینناسان كە بەخاوەن شیكردنەوەو لێكۆڵینەوەی بۆچوونە مێژووییەكان ناوبراون و خۆشییان بۆچوونی تایبەتی خۆیان هەیە، هەوڵیان داوە كە لەنێوان ئەو دەستەی لەهیندۆ ئەوروپاییەكان كە بۆئاسیا كۆچیان كردوەو لەئاسیای بچووك و بان ئێراندا جێگیربوون، لەگەڵ ئەو دەستە هیندۆ ئەوروپاییانەی بۆ ئەوروپا وەك ئەوروپای باكووریی، رۆژئاوایی، باشووریی رۆیشتوون، سنوورێكی جیاكەرەوە دیاری بكەن. دێرییناسی كۆچكردوو (رۆمان گیرشمن) لەوباوەڕەدایە كەبەوردبوونەوە لەوبنەمایانەی لەلایەن زماننناسانەوە خراونەتەروو پەیوەندی نێوان زمان و دیالێكتەكانی ئیتالیایی، سەلتی، هیندی و ئێرانی ئاشكرایە، كە دەتوانرێ لەو رێگایەوە باسی هاوبەشییە رەگەزییەكان و نزیكی و كەسایەتی ئەو خەڵكانە بكرێ.

هەروەها شێوازی ژیانی ئەم میللەتانە لەیەك چوە. واتە دەشتەكییەكانی ئەوروپایی وەك ئێرانییەكان(ئاریای كۆن) بەپیشەی شوانكاری و ئاژەڵدارییەوە سەرقاڵبوون و هەموان پەروەردەكردنی ئەسپیان زانیوە. لەهونەرە جەنگییەكان و شێوازەكانی شەڕدا هاوبەشییەكی فرەیان هەبوەو لەنێوانیاندا وەك سكایان و ئەشكانییان(پارتیان) سوارەی سەربازی هەبوەو بەتەواوی گۆڕستانە دۆزراوەكانی ئەوروپا كە پەیوەندییان بەئەوروپاییەكانی كۆنەوە هەیە هەروەك گۆڕستانە كۆنەكانی ئێران دێنەبەرچاو. تێكڕا ئەم دێریننناسە لەو باوەڕەدایە كەئەمانە خاوەنی یەك سەرچاوە یا بەوتەیەكی دیكە یەك نیشتمانی هاوبەش بوون و زۆر

لەتایبەتمەندییەکانی رەنگ و ژیان و فەرهەنگیی باویان پاراستوەو بۆ ئەوانەی دوای خۆشییان جێهێشوە.

هۆکانی کۆچی ئارییەکان:

نەتەوەناسان و دێرینناسان چەند مەبەست و هۆیەکی جیاجیا و زۆر بۆ کۆچی ئارییەکان لەنیشتمانی خۆیانەوە بۆ شوێنەجۆراوجۆرەکان باس دەکەن. بەشێوەیەکی گشتی دەبێ ئەم خاڵە رەچاوبکرێ کە کۆچی میللەتانی هیندۆ ئەورووپایی بەپلەی یەکەم هۆی ئابووری یابەوتەیەکی دیکە بژێویی هەبوە. سەرهەڵدانی جارناجاری گرانی کەزۆری بەهۆی وشکساڵییەوە بووەو هەردەم پێکەوە هاوکات و هاورێبوون، یەکێ بووە لەهۆکانی هێرشبردنی ئەم خەڵکانە بۆسەرزەوییە دراوسێکان یا دوورە دەستەکان. بەتوێژینەوەی مێژووی جیهان، بەتایبەتی سەردەمە دێرینەکان دەتوانرێ سەرزەمینێکی زۆر دەست نیشان بکەن کەخاوەنی شارستانیی پێشکەوتوو وبنچینەی ئابووری بەرچاوبوون و کەوتوونەتەبەر پەلاماری میللەتانی بیابانگەرو وێرانکار. نموونەی ئەوانە میسرە لەکۆتایی سەردەمی ناوەراستدا کەلەرووی ئابووری و شارستانییەوە لەپلەیەکی باش پێشکەوتن و بایەخداردا بوە کە لەگەڵ شارستانییە پێشکەوتوەکانی بین النهرین (میزۆپۆتامیا) و یۆنانی کۆن رکابەری دەکرد.

سەرزەمینی میسر لەلایەن میللەتی هیکسۆسەوە هێرشی برایەسەر، کەرەنگە بیابانگەرانی ئاسیای سەنتەری بووبن و بەلایەنی کەمەوە یەکسەد ساڵ لەمیسردا باڵادەست بوون و وێرانیان کردوە. حکوومەتی هیکسۆسەکان لەمێژووی میسردا بەدەسەڵاتی شوانان ناسراوە. میسرییەکانی خاوەن ژیار بەهۆی هێرشی ئەم هێرشبەرانەوە دیاردەیەکی زۆری شارستانی پێشکەوتووی میسریان بەوانە سپاردو ئەوانیش

شوێنەوارو دیاردە بەرچاوەکانی ئەم ژیارە کۆنەیان لەناوبردو هیچ دیارییەکیان بێجگە لەتالآنی و وێرانکردن بۆسەرزەمینی نیل پێنەبوو.

هۆیەکی دیکە لەهۆ گرنگەکانی کۆچی میللەتانی هیندۆ ئەوروپایی دەتوانرێ بەبێتوانایی ئەوان لەبەرامبەر هێرش و دەستدرێژی میللەتانی جێنیشتەبووی ئیلیری و نیوە دورگەی باڵکان دابنرێ، کە بەدرێژای نزیکەی سی‌هەزار ساڵی پێش لەدایکبوونی مەسیح ئەم هێرش و گوشارە، بەشێوەی بچڕبچڕ لەسەرەتاداو بەردەوام لەکۆتاییدا دەرکەوتوەو لەئەنجامی ئەم هێرش و گوشارانەدا میللەتانی ئیلیری و دانیشتوانی ناوچەی بالکان بەئەنجامی خۆیان گەیشتوون و لەباکووری خۆرهەڵاتی دەریای ئادریاتیك نیشتەجێ‌بوون و لەئەنجامدا هیندۆ ئەوروپاییەکان ناچاربوون بەجێهێشتنی ڕێ‌وجێی خۆیان و ملنان بۆچەند ناوچەیەکی دیکە. ئاشکرایە کەهەل‌ومەرجی ناهەمواری ناوچەیی و نالەباری ئاوو هەوا، وەك زیادبوونی ڕۆژانەی سەرماو بەدوای ئەودا بەستەڵەکی درێژخایەن لەهۆکانی دیکەی کۆچکردنی هیندۆ ئەوروپاییەکان دەژمێردرێن. خاڵێ کەلێرەدا پێویستە بایەخی پێبدرێ پەیبردنە بەسەردەمی پەروەردەکردنی چوارپێی درشت ئەندام لەتەك ئاژەڵی بچووکدا لەلایەن هیندۆ ئەوروپاییەکانەوە کە زەمینناسان و دێریننناسان بەم خاڵە بایەخێکی زۆریان داوەو ئەنجامی پێویستیان لە لێکۆڵینەوەکانی خۆیان بەدەستهێناوە. ئەسپ یەکێکە لەو گیان لەبەرانەی کەبێ گومان ئارییە ئێرانییەکان لەگەڵ خۆیاندا هێناویانە بۆ بان ئێران.

چونکە بەپاڵپشتی هەمان سەرچاوەو بەڵگەنامە، عەرەبانەی ئارییەکان بەهۆی ئەسپەوە ڕاکێشراوەو هەر بەوجۆرەش هەڵگرتنی ئازووخەو کەل‌وپەلی جەنگ بەهۆی ئەسپەوە ئەنجام دراوە. ماڵیکردنی ئەسپ لەلایەن

هیندۆ ئەوروپاییەکانەوە لەوانەیە لەسەرەتاکانی هەزارەی دووەمی پێش زایین واتە نزیکەی ١٨٠٠ ساڵ پێش لەدایکبوونی مەسیحدا بووبێ.

هیندۆئەوروپییان بەپێی بۆچوون و ئەنجامگیری(ئارنولد توین بی) لەم ماوە دیاریکراوەدا دەستیان کردووە بەپەروەردەکردنی ئەسپ وەك گیانلەبەرێکی ماڵی کە لەچارەسەرکردنی ئابووری بەرگری و دیارە بۆ بژێویی بەدەستهێنانیش زۆر کاریگەرو سوودمەندبووەو بۆ ئەوکارە هەلومەرجی جوگرافی و بارودۆخی ناوچەیی لەگەڵ کەشی لەباریان بۆ بەخێوکردنی ئەم گیانلەبەرە هەبوە. لەم سەردەمەدا دەبێ ژیانی هیندۆ ئەوروپاییەکان شێوەی عێل یا عەشیرەتی هەبووبێ. ئەوەی ئەم بەڵگە هێنانەوە دووپات دەکاتەوە دۆزراوەکانی دیریننناسی پەیوەست بە ١٨٠٠ ساڵ پێش زایینە کە لەقووڵترین توێژاڵە قوڕی تروای پێنجەم ئێسکی ئەسپ بەدەست هێنراوە کە ئەوکارە دەخەنە پاڵ هیندۆ ئەوروپییەکان. میللەتانی هیندۆ ئەوروپی لەهەزارەی سێیەم و دووەمی پێش زایین کەڕەنگە بەرامبەر بەسەردەمی کۆچی گەورەی ئەوان بووبێ، خاوەنی شارستانیبوون. لەسەرزەمینی یۆنانی کۆن لەنێوان ساڵانی ٢١٤٠و ١٧٣٠ پێش زایین چەند نیشانەیەك لەسەر شارستانییەتیان هەبوە کە لەئەنجامی چەند هۆکارێکی جۆراوجۆرەوە ئەم شارستانییەتە لەناوچووە لەوانەیە لەناوچوونی ئەم شارستانییەتە بەهۆی چەند میللەتێکی دووریەوە ئەنجام درابێ. ئەم میللەتانە بێگومان بەزمانی هیندۆ ئەوروپایی وتووێژیان کردوە. توێژینەوەی دێریننناسی لەلایەن ئارتور ئوانس و هنری شلیمن و بەپێی ناوەڕۆکی پەراوی(کۆشکی کنوسوس) ئەوە دەردەخەن کەکۆشکی مینوس پاشای کەرت لەدەوروبەری ساڵی ١٧٥٠ پ.ز دا وێران بووەو سەردەمەکەی بەسەردەمی هێرشی کاسییەکان بۆسەر بابل و هکسۆسەکان بۆسەر میسر

بووە. دیارە نابێ وەهابزانرێ کە کۆشکی مینوس لەلایەن ئەوانەوە وێران بووە چونکە بەپێی سەرچاوە یۆنانی‌یەکان حکوومەتی مینوس لەلایەن کچەکەیەوە ئارین‌و زاواکەیەوە(تیزە) لەناوچووەو جارێکی دیکەش بەو ئەنجامە دەگەین کەکۆچی میللەتانی هیندۆ ئەورووپایی، بەوپێیەی زۆربەی توێژەران دانیان پێداناوە لەدەوروبەری نێوان هەزارەی سێیەم‌و هەزارەی یەکەمی پێش زاییندابووە ئەم کۆچە لەیەك کاتدا یالەیەك بڕگەی کاتیدا رووی‌نەداوە بەڵکو بەشێوەیەکی بچڕبچڕو هەندێ جاریش بەشێوەیەکی بەردەوام‌و بەربڵاویی جوگرافی روویداوە.(ئومستد) رۆژهەڵاتناسی ناودار لەوباوەڕەدایە کەمیللەتانی هیندۆ ئەورووپایی بەسێ گرووپ یالکی لەیەکتر جیاواز بڵاوەیان لێکردوە. یەکەم لکێ کەبۆ باشوور واتە سەرزەمینی. یۆنانی هەنووکە رۆیشتوون، کەئەوانە ئاکسی‌یەکان بوون. ئاکسی‌یەکان خۆیان بەوەچەی هیلن(هیلنا)- خوای گەورەی یۆنانیانی کۆن دەزانی. هیلن دوو کوڕی هەبوە بەناوی دوروس‌و ئیولوس. دووری‌یەکان دەچنەوەسەر دوروس‌و ئیولی‌یەکان دەچنەوەسەر ئیولوس لەنەوەی(هیلن)ن.

هیلن جگە لەم دوومناڵە دوونەوەی دیکەی‌بوە کە(ئەیوون)و(ئاکسووس)یان ناوبوە. ئەیوونی‌یەکان یا یۆنانی‌یەکان لەنەوەی ئەیون‌و ئاکسی‌یەکان(ئاخسی) لەنەوەو وەچەی ئاکسوس(ئاخنوس)ن. دەبێ ئەوەشمان لەیاد نەچێ کەناوی سەرزەمینی یۆنان یایونە لەم خوای جۆرەی ئەیون وەرگیراوە. ئەیون بەگەورە خودای سەردەمی یۆنانی‌یەکان ناسراوەو لەئەفسانەو نووسراوە ئایینی‌یە ئەدەبی‌یەکانی یۆنانیدا کرونوس(خرونوس) خودای سەردەمی ئەوبووە کرونوس دوو مناڵی هەبوە زئوس‌و هادس. هەروەها کرونوس کچێکی هەبوە بەناوی(هیرا)وە کە لەدواییدا شووی کردوە بەزئوسی برای.

دووەمین لك یاگرووپ لەمیللەتانی هیندۆ ئەوروپایی لکی خۆرهەلاتی یا خاوەرین کە بەکۆچکەرانی ئاسیایی ناسراون و بریتین لەهیتی یەکان، میتانیەکان، هیندۆ ئێرانیەکان، کاسیەکان، هیکسۆسەکان، فریژی و هیندۆ ئەوروپی سوریاو کەنعان. لەوەودواش چەند نیشانەیەك لەسەر تێکەڵبوونی رەگەز لەگەڵ ئارامی و سامی یەکاندا دەرکەوتووە کەتەنها لەرووی زمان و ئاداب و نەریتەوە دەتوانرێ سنوورێکیان بۆ دابنرێ بۆ جیابوونەوەیان.

لك یاگرووپی سێیەم کۆچکردوانی خۆرئاوایی یا باختەرین کەلەرێی ئەوروپای نێوەندی و باشوورییەوە پێشڕەوییان کردوەو لەسەر بنچینەی هەندێ لێکۆڵینەوە درێژەیان بەم پێشڕەوییە داوە. ئەم لکە دووری یەکان و ئەیونی یەکان دەگرێتەوە. دوورییەکان هێرشیان بردۆتەسەر یۆنان و ئاکسی یەکانیان لەوناوە وەدەرناوە. ئاکسی یەکان دوای هەلاتن لەدەست دوورییەکان بەرەو قبرس و کەنارەکانی دەریای رەش و دەوروبەری ئاسیای بچووك ملیان ناوە. ئەو پێشڕەوییەی ئەوان بوە بەهۆی پێکادانی ئەوان لەگەڵ هیندۆ ئەوروپاییەکانی سووریاو کەنعان و لێرەدا چەند نیشانەیەکی تێکەڵبوونی رەگەزی نێوان ئاری سامی و ئارامییەکان دەبینرێ. هەندێ پشتگیریان لەم پێکدادانی هیندۆ ئەوروپییانە لەگەڵ فریژییەکانی جێنیشتەی ئاسیای بچووك و هیتی یەکان کردوە. رووداني جەنگی تروا بەدوای ئەم پێکادانانەدا هاتووە. ئەم جەنگە لەنێوان ئاگامیمنون پاشای میسن و(پریام) پاشای تروا روویداو بەسەرکەوتنی یۆنانییەکان یا میسنیەکان کۆتایی هات.

دوای ئەم کۆچانە قۆناغێکی نوێ یا سێیەمین قۆناغ لەکۆچی هیندۆ ئەوروپییەکان بۆ یۆنان بەهۆی ئەیونییەکانەوە هاتۆتە ئاراوە. ئەم قۆناغە لەکۆچکردن دەبێ بەهۆی لەناوچوونی شارستانی هیتی یەکان. لێرەدا

ناتوانرێ لەمەڕ لەناوچوونی شارستانی هیتییەکان قسە بکرێ، بەڵکو زۆرتری بڕوا لەسەر ئەوەیە کەشارستانی هیتییەکان لەناو شارستانی میللەتانی دیکەدا کە لەنێوانیاندا میللەتە هێرشبەرەکانن تواوەتەوەو. هەندێ لەم هیندۆ ئەوروپییانە لەتەك مینوسییەکاندا یا خاوەنی شارستانیی(کرت) بۆ سووریاو میسر ملیان ناوە کەرەنگە ئەوان هەمان هیکسۆس بن کە لەکۆتایی سەردەمی ناوەڕاستی مێژووی میسردا هێرشیان بردووە بۆ ئەو زەوییە.

ئاکسییەکانیش بۆ سەرزەمینی ئەسڵی خۆیان قبرس و کیلیلیان و ساردنییەکان بۆ جەزائیری عەرەبی و ئەتروسکەکان بۆ ئیتالیاو فەلەستینییەکان بۆ فەلەستین گەڕاونەتەوە. لێرەدا بەڵگە لەسەر لێکنەترازانی رەگەزیی سامی_ ئارامی بەرچاو دەکەوێ و ئەم تێکەڵبوونی رەگەزییە تا ئێستاش بەردەوامی خۆی پاراستوە. ئەگەرێ لەئارادایە کە بەپێچەوانەی هەندێ لەمێژوونووسان و دێریننناسان لەمەڕ دانیشتوانی سەرەتایی سەرزەمینی عیلام کەپێیان دەوترا کۆیلەکانی حەبەشی، هەمان کۆچ و رەو رۆڵی خۆی بینیوە. چونکە مەبەست لەکۆیلەکانی یا رەشەکانی(قولەڕەشەکانی) حەبەشی رەنگە ئەوەبێ کە لەمیانەی ئەنجامدانی گواستنەوەو راگوێزو بازرگانی کۆیلە، گرووپێ لەباشووری خۆرئاوای ئێراندا جێگیربووبێتن و ژیانی ئابووری و لایەنی رامیاری و سەربازی و فەرهەنگییان پەیڕەو کردبێ.

دیاکۆنوف لەوباوەڕەدایە کە لەقەراغی کەنداوی فارس خەڵکانێکی رەشپێست ژیاون. بەگوێرەی ئەم جۆرە توێژینەوە یەکەمین دانیشتوانی عیلام بەسیاپێستی حەبەشی و رەگەزی عیلامیش کەهەرلەوانە خاوەنی بالای کورت، مووی لوول(ئالۆز)، چاوی بەقووڵاچوو، لێوی ئەستووربوون.

گریشمن ئەم بۆچوونە دەربارەی عیلامی یەکان ناسەلمێنێ و ئەوان بەرەگەزی ئاسیانی دەزانێ. لێرەدا پێویستە ئەم خاڵە وەبیر بهێنرێتەوە کە ئەگەر عیلامی یەکان بەرەگەزی حەبەشی یەکان دابنێین ئەوا ئەوانمان لەرەگەزی سامی و ئارامی یەکان نزیک کردۆتەوە.

بەشی نۆ
ڕێوشوێنی بان ئێران
لە پێش کۆچ و لەسەردەمی کۆچی ئارییەکان بۆ ئەم بانە

بەبۆچوونی هەندێ لەمێژووناسان و نەتەوە ناسان لەتوێژینەوەیەکی بەربڵاودا کە بەدرێژایی مێژووی ڕەگەزناسی، بەتایبەتی لەم سەدانەی دواییداو لەهەمووی لەبەرتر سەدەی ئەمێستاکە، لەگەڵ لێکۆڵینەوەی ئاسەوارە دۆزراوەکان لەگۆشەو کەناری بان ئێران و دەرهێنراوی گۆڕەکان و وردبوونەوە لەکەللەسەرو ئێسك و پروسکی بەدەست هاتووی مرۆڤ لەم گۆڕانە، بڕێ لەتوێژەران گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامە کەخەڵکیباکووری خۆرهەڵاتی ئێران لەدانیشتوانی دەڤەرەکانی پارت، خۆراسان، سەغد، مەرو، باکتریا، خوارزەم و هەرات-هتد بەرەگەزی میدیترانە لەقەڵەم دراون. تێکەڵبوونی ڕەگەزی ئارامی و سامی و ئێرانیش پێش هاتنی ئارییەکان لەوەدەچێ کە هەبووبێ. بەگوێرەی ئەم بۆچوونە هەندێلەجوولەکەکانی نیشتەجێی ئاسیای ناوەندی، هەندێ لەدانیشتوای باکووری ئێران و قەفقاز لەڕێی توێژینەوە لەسەر کەللە سەریان بەرەگەزێکی لێکچوو دادەنێن.

بەگوێرەی ئەو بەڵگەیە کاتی هاتنی ئێرانییەکان بەتەواوی بۆ ئێمە روون نەبۆتەوە. لەلای باکوورو کەنارەکانی دەریای خەزەر خەڵکانێ کە بەباکووریی ناوبراون، هەروەها لەخۆرئاوادا خەڵکانێ لەرەگەزی میدیترانەیی لەجینسی دانیشتوانی میزۆپۆتامیا هاتوونەتە ئەم

سەرزەوییەو لەهەمان کاتدا لە باشووری ئێران خەڵکانێ لەرەگەزی ڕەشپێست ژیاون.

کەللەسەرە دۆزراوەکان لەگۆڕەکانی دەڤەری(شاە تەپە)ئەوە نیشان دەدەن کە خەڵکی ئەو ناوە لەگەڵ خەڵکانێ کە لەدەوروبەری دەریای مازندەران ژیانیان بەسەربردوە هاورەگەزبوون و لەرەگەزی خەڵکانی هیندۆ ئەوروپایی‌بوون و ئەوانیان بەکەللەسەر درێژ یا(دولیکوسفال) ناوبردوە. کەللەسەرەکانی خەڵکی دەوروبەری(تەپە حەسار)یش لەجۆری دولیکوسفال و هاوڕەگەز لەگەڵ دانیشتوانی دەوروبەری دەریای خەزەر بەرەگەزی هیندۆ ئەوروپایی ناسراون. کەللەسەرانی دۆزراوە لە(شاە تەپە) پەیوەستە بەهەزارەی سێیەمی پێش زایین و(ئاورل شتین) ئەوانی لەجۆری دولیکوسفال دەستنیشان کردوە. گریشمن ئەو کەللەسەرانەی پەیوەندییان بەهەزارەی چوارەم و سێیەم و دوەمی پێش زایینەوە هەیە، بەلای زۆرەوە لەجۆری دولیکوسفال یا میدیترانەیی دەستنیشان کردوە. ئەو خەڵکانی میزۆپۆتامیا، شام، ئانوو، تورکستان، بلۆجستان و موهنجودارو بەهەمان نەژاد دەزانێ.

ئەو لەو باوەڕەدایە کە لەسەردەمی بەردو سەردەمی فلزی مس و برونز(مەفرەغ) رەگەزی میدیترانەیی لەنێوان دەڤەری میدیترانەو سنووری دەریای سند بلاوەیان لێکردوە بۆ ژیان. لەدواییدا خەڵکانی(ئاڵپی) رەگەز لەگەڵ ئەواندا تێکەل بوون و لەدەوروبەری هەزارەی یەکەمی پێش زایین رەگەزی(پراکی‌سفال) هاتوونەتە ئێرانەوە. گیرشمن لەهەڵسەنگاندنێکدا توێژەران بۆ بۆچوونێ رێنمایی دەکا– کەزۆر دڵنیاکەر نییە–کەبەم جۆرە نەژادی ئێرانییەکان بەپێی سەردەمەکان بخرێتەبەر تیشکی توێژینەوەو بەیەك جۆرە رەگەزەوە پەیوەند نەبی: واتە خەڵکانی دانیشتوو لەبان ئێراندا

تا هەزارەی دووەمی پێش زایین لەرەگەزی کەلەسەر درێژ یا(دولیکوسفال)ی میدیترانەیی یا ئاسیانی بوون و لەهەزارەی دووەمی پ ی زایین و ئەوەو دواش بەشێوەی (براکی‌سفال) یا کەللەسەرخڕ بوون. لەبەرئەوە پێویستە بان ئێران لەرووی جوگرافی و هەل‌ومەرجی ناوچەیی‌یەوە بەیەکێ لەناوچەکانی سەر رووی زەوی بژمێردرێ کە لەمێژەوە زۆر سەرنج راکێش و جێی هاتوچۆی زۆرو پێکادانی میللەتان و خەڵکانێ بوە لەچەند رەگەزو تیرەیەکی جۆراوجۆری مرۆڤ لەسەر رووی زەوی. ئەم کارە خۆی بووە بەهۆی گۆڕانکارییەکی بەرفراوان لەتێکەڵبوونی رەگەزی و ئاڵوگۆڕی فەرهەنگی و شارستانی لەنێوان ئەم نەتەوەو خەڵکە رەگەزوتیرە جیاجیایانەدا. هەربەپێی ئەم بەڵگەیەش لەمەڕ رەگەزی دانیشتوانی ئەم بانە لەپێش هاتنی ئارییەکاندا ناتوانرێ بەتەنها پشت ببەسترێ بەیەك رەگەزەوە ناوی ببرێ.

(پێکدادانی ئارییەکان لەگەڵ فەرهەنگ و هونەری میللەتانی ئەسڵی)

ناوچەی سیلك لەئێراندا بەدرێژایی مێژووی دێریننناسی بایەخێکی تایبەتی هەبوە. تەپۆڵکەکانی سیلك لەباشووری کاشاندا هەمیشە سەرنجی دێرینناسانی بەرەوخۆی راکێشاوە. میللەتانی دێرینی سیلك لەسەرەتاوە دەشتنشین و بیابانگەڕبوون و لەدواییدا گوندنشین و خانووسازییان دەستپێکردوە. پاش ماوەیەك خەڵکانێ لەناوچەکانی باکووری خۆرهەڵاتی ئێرانەوە روەو ئێران ملیان نا. هەروەها لەلای خۆرئاوای ئێرانەوە هێرش و دەستدرێژی لەلایەن دانیشتوانی میزۆپۆتامیاوە بۆهەندێ ناوچەی ئێران کرا، بەتایبەتی خۆرئاوای ئێران وەئەمە سەرەرای وێرانی و تالانی و کوشتار کە لەئەنجامی ئەم دەستدرێژی و هێرشانەدا روویاندا، پەیوەندی نەتەوایەتیش پەیدابوو. لەبنچینەدا جەنگەکان لەپاڵ ئاسەواری نێگەتیڤی خۆیاندا کەهەژاری و وێرانی و کوشتارو بەدکاری دەخەنە ناوەوە

کەلتووریش دووبارە ئاڵوگۆڕ دەکەن. لەلای باکووری خۆرئاوای بان ئێرانەوە دیسان خەڵکانێ هاتنە ناوەوە کە لەتێکەڵبوونی ئەوان لەگەڵ میللەتانی رەگەزێکی دیکەدا بەڵگەنامەی یەکلاکەرەوە لەبەردەستدا نییە. رەنگە مادەکان، پارس و پارتەکان دوامیللەتانێ بووبێتن هاورێ لەگەڵ خێڵەکانیاندا چووبێتنە بان ئێران.

بەگوێرەی هەمان توێژینەوەو تیۆری پێکهاتەی نەتەوایەتی ئێران بەدرێژایی دووهەزارە واتە لەهەزارەی سێیەمەوە هەتا سەرەتای یەکەمین هەزارەی پێش زایین رەنگە گۆڕانێکی زۆر کەمی تیارووداب‌ێ.

بەشێوەیەکی گشتی ئەم میللەتانەی خوارەوە دەتوانرێ بەدانیشتوانی ئەسڵی ئێران(بان ئێران) لەپێش چوونی ئارییەکان بژمێردرێن. گرۆهی یەکەم خەڵکانێکن کە لەناوچەکانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێوە تا ناوچەی سەرووی روباری دیالە ناسراون و بریتین لە گۆتییەکان کەزۆربەیان پەیوەندن بەناوچەکانی خۆرهەڵاتەوە. ئەمجا لۆلۆبیان کەسنووری ئەمان زۆرتری بەرەو خۆرئاوا درێژبۆتەوە.هەروەها(کاسییان) کە لەناوچەی باشووری خۆرئاوا واتە لەناوچەی سەرووی روبارەکانی دیالەو کەرخە جێنیشتەبوون.

گرۆهی دوەم دانیشتوانی کەنارەکانی دەریای مازندەرانن کە بەکاسپییان ناسراون و بەلای هەندێکەوە دەخرێنە پاڵ عیلامی و کاسی‌یەکان وەڵێ ئەم بۆچوونە لەلایەن هەموو کارناسانەوە پشتگیری لێنەکراوە. میللەتانی دیکەی دانیشتووی دەوروبەری دەریای خەزەر بریتین لە کادووسیان، گیلان، تەپورییان یا تەبەرستانیان و ماردان یا ئاماردیەکان کە لەناوچەکانی نێوان سەرزەمینەکانی ژێر دەستەڵاتی تەپورییان و کادوسیان جێنیشتەبوون.

گرۆهی سێیەم خەڵکانێکن کە لەکەنارەکانی ئاوی باشووری پشتەی ئێران واتە لە کەنارەکانی کەنداوی فارس جێگیر بووبوون. ئەوانە رەنگە خەڵکانی رەشپێست بووبێتن کەزووتریش ئاماژەمان بۆکردن. پتر لەمە حوورییان لە دۆڵەکانی خۆرئاوای چیاکانی زاگرۆس دەژیان.

لەنێوان ئەم میللەت و تیرانە کەناومان بردن کاسییان لەرووی پێشکەوتن و فەرهەنگی بژێوییەوە خاوەنی تایبەتمەندی و دەرکەوتوویییەك بوون کە نموونەیان دەتوانرێ لەئاسەواری بەدەستهاتووی ناوچەی لورستان بناسرێتەوە. کاسییەکان لەدروستکردنی برێ لەو شوێنەوارە ناوبراوانە بەبرۆنزی لورستان یا گەنجینەی لورستان زۆر سەرنجراکێش بوون.

جارناجارێ تێکەڵبوونی فراوان و قووڵ لەنێوان هونەری ئێرانییەکانی سەدەی هەشتەم و حەوتەمی پێش زایین لەگەڵ هونەری کاسییان، گۆتییان، سکایان، کیمیریان- هتد بەرچاو دەکەوێ.

لەتوێژینەوەی هونەری مادەکان لەگەنجی زێویە نزیکی سەقز دووبارە لەم پەیوەندیی و تێکەڵبوونە پشتگیری کراوە. تێکڕا دەبێ بەیەك توخمی مێژوویی لەئێراندا بیربکرێتەوە، کە لەدوای کۆچی ئارییەکان بۆ بان ئێران هێدی هێدی و بەپشتیوانی هونەرو فەرهەنگی خەڵکی ناوخۆیی بەدەست هاتوە. گریشمن لەوباوەڕەدایە کە هونەری گۆزەگەریی چ وەك بەرهەم و چ وەك نەقش و نیگاری گۆزە هەروەها هەوێن بۆ پاراستنی شلەمەنی بەڵکو پاراستنی تۆوی خەلەش لەلای باکووری خۆرهەلاتی ئێرانەوە چۆتە بان ئێران.

لەسەردەم یاچاخی مێژوویی ئێراندا(کە زۆرتری مەبەست لە سەرەتای چاخی مێژوویییە لە ئێراندا) زۆربەی لەخۆرئاواو باکووردا ئەم کارە لەزەمینەی هونەردا لەئارادابوە. ئەم چاخە بەلای هەندێکەوە بەسەردەمی

رووبەروو بوونەوەی شێوازی هونەرییەکان و لێکدانی کەلتوور یا بەوتەیەکی دیکە ناکۆکی نێوان دەشتەکی و نیمچە دەشتەکییەکانە. چونکە لەلایەکەوە دانیشتوانی سەرزەوی عیلام و کاسییان و لۆلۆیی و گۆتییەکان، لەلایەکی دیکەوە ئەو شارستانییەی لە میزۆپۆتامیادا هەبوە تەوەری بنەڕەتی ئەم بەیەکدا دانە یا ناکۆکییانە بوون.

لەم سەردەمە یالەم ماوەکەمەدا کە تاڕادەیەکیش درێژ خایەن بوە چەند نیشانەیەکی زۆر بەتایبەتی بەڵگەنامەو دۆکیۆمێنتی دێریننا‌سی و مێژوویی لەبەردەستدایە. داواکاری زۆرو پێویستی کەرەسەی کانزایی و بەرد بۆ بەکارهێنانیان لەپیشەسازی کارگەو بەرهەمهێنانی ئیشی دەستدا، ئێرانی وەك ناوچەیەکی بایەخدار دەستنیشان کردبوو، کە گرنگترین بازاڕی فرۆشتن و هاتوچۆو تێپەڕبوونی کاڵا یا بەوتەیەکی دیکە ترانزێتی گرتۆتە ئەستۆی خۆی و لەپەیوەندی لەگەڵ شارستانییە سەنتەری و خۆرهەڵاتییەکاندا دراوە بەسەرزەمینی ئێران، کە لەتوێژینەوەی ئاسەوارە هونەرییەکانی مادو سکایان و کیمیریان و ئاشوورییەکاندا ئەم رەنگڕێژییە پتر بەرجەستە دەبێ تێکڕا بۆچوونی هەندێ لەکارناسان لەسەر ئەوە چەسپاوە کەخەڵکی ئێران لەرووی شارستانییەوە زۆرتری لەگەل ئاسیای ناوەندی و لەرووی رەگەزی و تایبەتمەندییەکانی دیکەوە لەگەڵ خەڵکانی میدیترانەیی پەیوەندی هەبوە.

دیارە کە لەتوێژینەوەی مێژووی نەتەوەو میللەتە پێشوەکاندا دەبێ لەوە ئاگادارین کە پێکدادانی سەربازی و ناکۆکی نێوان ئەم میللەت و خێڵانە وەك چۆن زیان و وێرانکاری و لەناوچوونی مرۆڤ بەدوای خۆیدا دێنێ، لەهەمان کاتدا ئاڵوگۆڕی فەرهەنگیش وەگەڕ دەخا یا بەگوزارشتێکی دیکە دیاردەکانی فەرهەنگ لەلایەکەوە بۆلایەکی دیکە دەگوێزرێتەوە. گەلێ

نموونەی لەوبابەتە دەتوانریٚ لەشوێنەوارو بەڵگەنامەکانی میزۆپۆتامیادا بەدەست بهێنریٚ و بخرێتە بەرتیشکی توێژینەوە.

ئەو جەنگانەی لەچاخەکانی پێشوودا لەنێوان دەوڵەتانی میزۆپۆتامیادا روویداوە، تەنانەت بیروباوەڕی لەشوێنێکەوە لەم ناوچەدا بۆ شوێنێکی دیکە، بۆ نموونە لەباشوورەوە بۆ باکووری میزۆپۆتامیا گواستۆتەوە. لەمەڕ کاری هونەری و فەرهەنگی خەڵکانی ناوخۆی بان ئێران، پێش هاتنی ئارییەکان و چەسپاندنی سیستمی کۆمەڵایەتی و دەرخستنی فەرهەنگی تایبەتی خۆی لای مێژوو، دەتوانریٚ جارێکی دیکە سەرنج لەم خاڵە بدریٚ کە پێکهاتەی نەتەوایەتی بەرچاوی بەخۆیەوە نەدیوە. لەناوچەی نێوان دەریاچەی ورمیٚ تا ناوچەی سەرووی روبای دیالە گۆتییەکانی تیادا ژیاون کە بەناوچەی خۆرهەڵات زیاتر پەیوەست بوون.

ئەمجا لۆلۆییەکانیش زۆرتری بەرەو خۆرئاوا بڵاوەیان کردووە. کاسی‌یەکان لەدەڤەرەکانی باشوورو باشووری خۆرئاوا لە سنووری لاسەرووی رووباری دیالەو رووباری کەرخە جێنیشتەبوون. لەکەنارەکانی دەریای خەزەر میللەتانی کاسپی هەبوون کە بەکاسپییان ناسرابوون و ناوی ئەم دەریا(دەریای کاسپین) لەناوی ئەوانەوە وەرگیراوە. کاسپییەکان لەمێژووی ئێراندا رۆڵێکی گرنگیان هەبوەو لەباسی جوگرافیای مێژوویی ئێراندا ناوی کاسپیان لەتەك عیلامییان و دانیشتوانی ئۆراڵدا بەرچاو دەکەویٚ وەك عیلام و کاسپی کە لەرووی جوگرافییەوە زیاتر پشتگیری لێدەکریٚ هەتا عیلامییەکان کەزۆرتری سەرنجی توێژەران بۆ باشووری خۆرئاوای بان ئێران رادەکێشن.

بەشی دە

زمانی ئارییەکان و نووسینی ئێرانییەکان بەدرێژای مێژوو

لەپێشدا لەمەڕ پەیوەندی نەبچڕاوی زمان و ڕەگەز ئاخاوتنمان کرد، بەو واتایەی کەخەڵکانی سەرانسەری جیهان کە لەیەك ڕەگەزی هاوبەش بن زمانەکانیشیان دووبارە لەیەك خانەوادەن. ئارییەکان لەهەر سووچێکی ئەم جیهانەدا جێنیشتە بووبێتن خاوەنی زمانێکن لەیەك ڕەگ و ریشەی هاوبەش کە بەلێدوانی جۆراجۆر بەڵام لەبنەڕەتدا یەك، بەشێوەی هیندۆ ئەوروپایی، هیندۆ ئاریایی، هیندۆ ئەڵمانی بەدی دەکرێن. زۆر لەمێژوونووسان دەزانن کە ئارییەکان لەسەرەتاوە تائێستا دەستەڵاتی خۆیان یا مێژووی ئێرانیان بەگرنگ تەماشاکردوەو چەمکی ڕەگەزو زمانیان هەردەم پاراستووە بەدرێژای مێژووی ئێران زمانی ئێرانییەکان ڕێ‌وجێی خۆی بەهیچ زمانێکی دیکە نەداوە، وەلێ خانەخوێیەتی کردوەو ئاشنابوە بەزۆر وشە لە زمانەکانی بێگانە. بەڵام دەربارەی نووسین، بەدرێژای مێژووی ئێران کار بەپێچەوانەوەیە، واتە ئێرانییەکان بەدرێژای مێژوو هەرگیز داهێنەری نووسینێ نەبوون کەبتوانرێ بەنووسینی ئاریایی یا ئێرانی ناوببرێ. هەخامەنشییەکان نووسینی بزماری ناسراو بەنووسینی فارسی دێرینیان لەنووسینە بزمارییەکانی عیلامی، بابلی و ئەکادی(سۆمەری) وەرگرتووە. دوای رمانی دەوڵەتی هەخامەنشی نووسین بەشێوەی یۆنانی وەك دەوڵەت و ڕەسمی لەئێراندا باوبووە، وەلێ زمانی یۆنانی نەیتوانیوە لەنێوان کۆمەڵانی خەڵکی ئێراندا جێی خۆی بکاتەوەو لەجێگای زمانی فارسی بەکاربهێنرێ. ئەشکانییەکان بۆ رزگاربوون لەژێر باری فەرهەنگی هیلنی و هەروەها

نووسینی یۆنانی و دیاردەکانی دیکەی ئەم فەرهەنگە بەهرەیان لەئەلفبای ئارامی، سوریانی وەرگرتووەو نووسینی پەهلەوی ئەشکانی کە پەهلەوی باکووری، پارتی پەهلەویگیشیان پێ‌وتوە، بۆ خۆیان داهێناوە. ساسانی‌یەکان هەمان نووسینیان بەمیرات وەرگرتوەو ئەویان بەشێوەیەکی جوان و وەلامدەرەوەی پێداویستەکانی نووسینی نیوخۆیان خستۆتەگەڕ کە بەنووسینی پەهلەوی ساسانی یا پەهلەوی باشووری یا پارسیگ ناسراوە

دوای رمانی دەولەتی ساسانی نووسینی عەرەبی کە پەیوەندی بەمیللەتانی سامی و ئارامی‌یەوەیە جێی نووسینی پەهلەوی گرتەوە. کەوابوو ئەم ئەنجامە بەدەست دێ کەئێرانییەکان، هەموو نووسینەکانی خۆیان بەدرێژایی مێژوو لەمیللەتانی سامی و ئارامی رەگەز وەرگرتووە. زمانی هیندۆ ئەوروپایی لەسەرەتاوە، دوای جێگیربوونی میللەتانی ئاریایی لەبان ئێراندا، لەلایەن مادو پارس و میللەتە بچووك و گەورەکانی دیکەوە بەکارهێنراوەو بەرەچاوکردنی بارودۆخی جۆراوجۆری جوگرافی و هەل‌ومەرجی زۆرجیاوازی هەرێمی‌ی بان ئێران ئەم زمانە لەقالبی چەند دیالێکتی جیاوازدا لەلایەن میللەتانی ئاریایی رەگەزەوە بەکار دەهێنرا. لەسەرەتاوە تا ناوەڕاستی یەکەمین هەزارەی پێش زایین، لەبەشێکی زۆری ئێراندا، زمانە ئێرانییەکان، بەهۆی زۆربوونی ژمارەی خەلکانی ئاریایی رەگەزەوە کە زۆر لەمیللەتانی ناوخۆیی(ئەسلی) وەك زووتر ناوی خۆیان و فەرهەنگەکەیانمان برد، لەژێر گوشاری ئارییەکاندا وازیان لەخانەو کاشانەی خۆیان هێنابوو، لەلایەن میللەتانی ئێرانەوە ئەو زمانانە لەپێشتر بوونێکی بەرچاویان بەخۆیانەوە دی. وەدەستهێنانی ئەم لەپێشتربوو نەلەلایەن میللەتانی ئێرانە(ئاریاییە)وە کاریگەرییەکی بەرچاوی هەبوە بۆسەر فەرهەنگی دانیشتوانی ئەم مەرزوبوومەو دەستی بالای هەبوە.

ئاخافتن بەزمانی ئاریایی- ئێرانی بەخێرایی فەرهەنگ و هونەرو شارستانی خەڵکی خستەژێر رکێف و رۆشنایی خۆیەوە. دیاکۆنف لەوباوەڕەدایە کەهەمان بوون بەئاریایی و جەخت لەسەر ریشەی رەگەزیی زۆری لەمێژوونووسان ناچارکردووە کە مێژووی میللەتانی ئێرانی(ئاریایی) بەم جۆرە بۆچوونە بنووسن. ئەگەر بەیەکێ لەم کۆمەڵانی خەڵکە کەدەچنەوە سەر ئارییەکان دەست پێبکەین بابەتەکە ئاشکراتر دەبێ و ئێمە لەکاریگەریی چەمکی نەژادو زمانی ئاریایی نزیکتر دەکاتەوە. یەکەمین دەوڵەت کەبەشێوەیەکی رەسمی و بەپێی سەرچاوە مێژووییەکان لەقاڵبی حکوومەتێکی مێژوویدا، لەسەرچاوەو باسە مێژوووییەکانی یۆنانی و ئاشووری و هی دیکەش بەدڵنیایی‌یەوە ناوبراوە دەوڵەتی مادە.

مادەکان کەباسی ئەوان بەدرێژی دەکەین وەك هیرۆدۆت باسیان دەکا پێش یەکگرتن و دامەزراندنی دەوڵەت لە چەند تیرەیەکی زۆر دروست بووبوون کەبەشێوەیەکی پەرت و بڵاو دەژیان ئەم تیرانە بریتیبوون لە بووسیان(بووزەکان)، بوودی‌یەکان، ستروخاتیان، موغان، پارتاکنیان، ئاریزانتیان کە لەدوای یەکگرتن رابەرێکیان بۆخۆیان هەڵبژاردووەو دەوڵەتێکیان دروست کردووە. لەنێوان ئەم تیرانەدا تیرەی ئاریزانتیان لەدیدی زماننا سییەوە زۆر سەرنج رادەکێشێ و ئێمە لەپەیبردن بەنەخشەی ئارییەکان لەفەرهەنگی سەرەتایی و مێژوویی خەڵکی ئێران نزیکتر دەکاتەوە. تیرەی ئاریزانتی‌یەکان یەکێکن لەگرنگترین تیرە لەناو ماددا کە لەنەخشەسازیدا دەستیان هەبوە. وشەی(ئاریزانت) لەدووبەشی ئاریاو (زنتو) پێکهاتوە. بەشی یەکەم بەواتای ئاریایی و بەچەمکی(رەسەن)و(ئازاد)و(وەچاخزادە) (خانەدان) هاتووەو بەشی دوەم واتە(زنتو) بەواتای قەبیلە، توخم، بنەماڵەو خانەوادەیە.

تێکڕا وشەی ئاریزانت بەواتای(لەهۆزی ئارياييە). توخمی زمانی ئارییەکان بەهۆی ئەم بەڵگەوەیە کە بەرتری خۆی لەبەراورددا لەگەڵ ئەو زمانانەی کەباوبوون لەنێوان میللەتان و تیرەکانی دیکەی دانیشتووی بان ئێران بەدەست هێناوە. دوای ئەو(دوای ئاریزانت) دەتوانرێ هۆزێکی دیکە کە موغانن لەڕووی زماننا‌سییەوە باس بکرێ. وشەی ماگووس(ماغووس) لەیۆنانیدا کەزمانێکە لەبنەماڵەی زمانە ئێرانی‌یەکان لەگەڵ وشەی(موگو) واتە موغ یا پێشەوای ئایینی یەکن و خاوەنی رەگ و ریشەیەکی هاوبەشن. تیرەی موغان کە یۆنانییەکان کاری چاوبەست و جادووگەری دەخەنە پاڵیان دیارە پێشەوای ئایینی و لەڕیزی کاهینەکاندابوون لەسەرانسەری سنووری مادداو هێدی هێدی لەسەرانسەری ئێراندا پەرەیان سەندووە. موغان رێنمایی و زانستی خۆیان بەزمانی ئێرانی فێری خەڵکی دەکردو راگەیاندنی ئایدۆلۆژی ئەوان بەزمانی ئێرانی‌بووە. بەوتەی دیاکۆنف لەسەدەی حەوتەمی پێش زایین بەدواوە بەلای زۆرەوە ناوی کەسانی تیرەکانی مادو لەدواییدا شاکانی ماد کە سەرچاوە مێژووییەکان تا ئێستا بەئێمەیان راگەیاندوە بەئاشکرا ریشەیان لەزمانی ئێرانیدا هەیە. لەوانە(هووخشترە)یە سێیەمین شای ماد کەبەواتای فەرمانڕەوای باشە، ئەم ناوە لەلایەن یۆنانییەکانەوە بە کیاکسارس ناوبراوە.

زیاد لەتیرەی ئاریزانتیان تیرەکانی پارتاکنیان و ئستروخانیان دیسان لەڕووی زمانەوانییەوە ریشەی ئێرانییان هەیە. بەم شێوەیە دەتوانرێ زمانی مادەکان لەگرووپی زمانە ئێرانییە ئارییەکان بژمێردرێ کە بەبۆچوونی بڕێ لە رۆژهەڵاتناسان و توێژەرانی زانستی زمانناسی لەسنووری زمان و نووسراوە کۆنەکانی ئێرانیدا، زمانی رەسمی دەوڵەتی مادبووە. ئەم زمانە لەهەمان کاتدا زمانی هاوبەشی هەموو هۆزەکانی مادبووە زمانی

ئێرانییەکان لەسەردەمی هەخامەنشیدا بەزمانی فارسی کۆن ناسراوە کەبێگومان درێژەی هەمان زمانی باوە لەسەردەمی مادەکانداو ئەمە بۆچوونی هەموو کارناسانی مێژووی سەردەمی مادو هەخامەنشییەو هەندێ لەمەش پتر تێپەڕیون و وەك(تیودۆر نولدکە)، ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لەو بڕوایەدان کەنووسینی بزماری باو لەسەردەمی هەخامەنشییەکاندا میراتییەکە لەسەردەمی مادەکانەوە بەهەخامەنشییەکان گەیشتوە.

ئەو لەوباوەڕەدایە کە ئەگەر هەخامەنشییان ئەوەیان لەمادەکانەوە بۆ نەمابێتەوە خۆیان نەیاندەتوانی لەم ماوە کورتەدا خاوەنی نووسینێکی واپێشکەوتووبن.

کۆمەڵی دووەم

مادەکان

بەشی یەکەم: سەرچاوەکانی مێژووی مادەکان

ناوی مادەکان بەلای زۆرەوە پێش هیرودۆت(٤٨٥-٤٢٥پ.ز) لای یۆنانییەکان زانراوە. لای مێژوزانان ئاشکرایە کە هیرودۆت بۆئەوەی خۆی ئامادەی پێبکات لەئاسەواری نووسەران بەتایبەتی مێژوونووسانی یۆنانی و غەیری یۆنانی، پێش سەردەمی خۆی بەشێوەیەکی فراوان لەدانانی مێژوودا سوودی وەرگرتوە. یەکێ لەم کەسە ناسراوانە(هەکاتە)-Hecato-ی مێژوونووسی سەدەی شەشەمی پێش زایین ە کە لەسەرچاوە مێژووییەکاندا بەئەندازەی هیرۆت ناسراو خۆشەویست نییە، وەڵێ ئاسەواری(سنوورداری) ئەو جێگای سوود لێوەرگرتن بووە بۆ مێژوونووسانی دواتری یۆنان کە هیرودت یەکێکە لەوان. وادەردەکەوێ کە هیرودۆت ویستبێتی بەناونەبردنی سەرچاوە پێشووەکان و مێژوونووسانی یۆنانی پێش (سەدەی پێنجەمی پ.ز) پتر نرخ و بایەخ بدا بەنووسینەکانی خۆی لەپێش ئاسەواری یۆنانی لەئاسەوارە نووسراوەکانی میزۆپۆتامیا و لەیاداشت نامەکانی پاشایانی ئەو دەوروبەرە بەتایبەتی لەنێوان بیرەوەرییەکانی داگیرکەرانی ئاشووری لەگەڵ ناوی ماددا ئاشنا دەبین. سەلمانسەری سێیەم(شەلمەنصەری سێیەم) پاشای ئاشوور لەسەدەی نۆهەمی پێش زایین لەیادنامەیەکدا کەبەهی ساڵی(٨٣٧)ی پێش زایین زانراوە ئامازەی بەبیست و حەوت فەرمانڕەوا کردووە کەباجیان داوە بەو کە

لەنێوان ئەوانەدا مادو پارسیشی تێدابووە پاشای ئاشوور لەم یادنامەدا کەجۆرێ لە سەرکەوتننامەی ئەم ئیمپەراتۆرە بەهێزەی ئاشوورە بەباسی ناوە جوگرافییەکانی ئەو سەرزەمینانەی گوێڕایەڵی ئەوبوون تێنەپەڕیوە. ئەم شێوە لەنێوان پاشایان و داگیرکەرانی پێشوودا باوبووە کەژیاننامەو ناوی ئەوشوێنانەی دەستیان بەسەرداگرتووە بنووسن و وەك یادگارێ بیهێڵنەوە کەئەمە خۆی جۆرێکە لەمێژوونووسین.

لێرەدا پێویستە بوترێ کە لەئێرانی دێریندا، دووبارە بەتایبەتی بەهۆی هەندێ لەپاشایانی هەخامەنشییەوە وەك داریووشی یەکەم (٥٢٢-٤٦٨پ.ز) نووسینی ڕووداوەکان کە جۆرێکە لە مێژوونووسین بەهەمان شێوە باوبووە. سەلمانسەری سێیەم/ پاشای ئاشوور دوو شوێن بەناوی ئامادای و(پارسوماش)ناودەبا کە لەنێوان ئەوبیست و حەوت شوێنانەدا بوون کە فەرمانڕەواکانیان باجیان بەو داوە فەرمانەکانی ئەویان جێبەجێ کردووە. لەپێش سەلمانسەری سێیەمدا دووبارە فەرمانڕەوایانی ئاشوور لە سەرانسەری لای خۆرئاوای ئێراندا دەستیان ڕۆیشتووەو ئەوەیان لە ئاسەواری نووسراوی خۆیان و یاداشت نامەکانیاندا بەدرێژی باس کردووە هەروەها سەرانسەری(میزۆپۆتامیا)ش لەهێرشی پاشایانی ئاشوور بێبەش نەبوون.

لەناو لێکۆڵینەوەی سیاسەتی پەل‌وپۆهاویشتنی ئاشوورییەکاندا ئەم جۆرە بەیان و ڕاگەیاندنە لەلایەن فەرمانڕەوایانی ئاشوورییەوە چەندجار باس کراوە. سارگونی یەکەم کەنازناوی سارگونی گەورەی پێدراوە لەهەزارەی سێیەمی پ.ز(٢٥٨٤-٢٥٣٠پ.ز)دا بەوجۆرەی کە لەپاشماوەی ئاشوورییەکاندا دراوەتە پاڵ ئەو وتوویەتی: ((من نیازم هەیە کەسەرانسەری میزۆپۆتامیا بخەمە ژێر دەستەڵاتی خۆم و لەباکوورەوە بۆ

باشوور هەمووی بگرمو شمشێری خوێنینم لەئاوی کەنداوی فارسدا بشۆم)).

سارگۆنی گەورە لە بەدواداچوونی ئەم سیاسەتە بەتایبەتی لەسەرزەمینی دەوڵەمەندو پێشکەوتووی سۆمەردا، چاوی تێبڕیوەو بەدوژمنایەتی ئەو بەرامبەر بەسۆمەرییەکان لەئاسەواری سۆمەرییەکاندا ئاماژەکراوە. ئەو خستنە ژێر ركێفی سەرزەویی سۆمەرییەکانی لەریزی پێشەوەی بەرنامەی داگیرکردنەکانی خۆیدا باس کردوە.

بەوهۆیەوە کەخودی سارگونی گەورە لەناوچەی ئەکەدەوە راپەڕیوە ئەم ئامانجە ئاشکرا دێتە بەرچاو. سەرچاوەی دامەزراندنی دەوڵەتی ئاشوور دەبێ بەسەرزەمینی ئەکەد دابنرێ چونکە سارگونی یەکەم وەك مێژوو باسی دەکا، یەکەم جار حکوومەتی خۆی لەسەرزەمینی(ئاکادە Accad, Akkad)دامەزراندوە. ناوی یەکەمجارو کۆنی ئەکەد ئاگادە Agadaبووە-وەسەرزەمینی ئەکەدو سۆمەر بەپاڵ یەکەوە بوونو هەمیشە لەمێژوودا پێکەوە باسیان دەکرێ. لەدواییدا حکوومەتی ئاکادییەکان بۆ باکووری نێوان دووروبار(میزۆپۆتامیا) پەلی کوتاو دەوڵەتی ئاشووری هێنایە کایەوەو لەم روەوە توێژەرانی سەردەم دامەزراندنی دەوڵەتی ئاشوورییان لەمێژووی ئەکەددا گونجاندووەو هەزارەی سێیەمی پێش زایین بەبنچینەی دامەزراندنی ئەو دەزانن و بەهەمان بەڵگە سێخولی مێژووی ئاشوور لەلایەن هەندێ لەتوێژەرانەوە بەدروستی هەڵنەهێنجراوەو ئەم بابەتە لێرەدا شوێنی باسی ئێمە نییە.

بەشی دووەم

سەرزەمینی ماد

سەرزەمینی ماد کە لەبەردە نووسراوەکانی سەردەمی هەخامەنشی لەژێر ناوی ماداو لەئاسەواری مێژوونووسانی یۆنانیدا(مذیا) هاتووە، لەبەردەنوسی سەلمانسەری سێیەمدا کەهی سالّی ٨٣٥(پ.ز)ە بە(ئامادای) باسکراوە. دوای ئەوکاتە لەئاسەواری ئاشوورییەکان و نووسراوەکانی دواییدا کەپەیوەندی بە میزۆپۆتامیاوە هەیە بە(ماتای)و(مادای) ناوی هاتوە. رەنگە لەگوزارشتە فراوانترەکان و سەرچاوەی دیکەدا بە(ئۆمان ماندا) کە بۆ تێکڕای سەرزەوییەکانی باکووری خۆرئاوای ئێران بەکار دەهێنرا ناوبرابێ. (ئۆمان ماندا)یان بەشوێنی وتوەکە لەسەدەی هەشتەمی پێش زایندا کەسایەتی‌یەك بەناوی دیوکس هۆزە ئێرانییەکانی یەکخستوەو دەوڵەتێکی بەهۆی ئەم رێکخستنەوە دروست کردووە. بەڵام بەشێوەیەکی گشتی تاچ ئەندازەیەك و تاکوێ ئاشوورییەکان بەهۆی هێرشە سەربازییەکانی خۆیانەوە بۆ سەرزەمینی مادو بەرەو خۆرهەڵاتی میزۆپۆتامیا پێشڕەوییان کردووە؟ جێگای جیاوازی بۆچوونی‌مێژوونووسانە.

لەئەنجامی هێرشەکانی(سکیت)دا لەساڵی ٦٢٦ی پ.ز مادەکان لەئاشوورییەکان کەمتر زیانیان لێنەکەوتووە. لەساڵی (٦١٢پ.ز)دا مادەکان بەفەرمانڕەوایی کیاکسار یارمەتی بابلیەکان دەدەن کە لەژێر دەستەڵاتی حکوومەتی نیوپولاسارد دابوون بۆ وێرانکردنی نەینەوا. بەم شێوەیە ئیمپەرلتۆرییەتی ئاشوورییەکان بەتەواوی لەناودەچێ. بەهۆی ناتەواوی و

کەموکورتی هەواڵە جەنگییەکانی ئاشوورییان باسی ریزبەندی پاشایانی ماد بەتەواوی لەتوانادا نییەو ئەوەی ئەمڕۆ باسی دەکەن جێگای دڵنیایی نییە. بەگوێرەی بنەمای نەخشەی هیرۆدۆت ئەوان بریتین لە دیوکس، فرائورتس، کەیاکسارس، ئاستیاگس. ئەوەی بەتەواوی جیاوازە لەنەخشەی هیرۆدوت نەخشەی (کنسیاس)ە کە(دیودورسیسیلی)ش پەیڕەوی ئەوی کردووەو لەشوێنێکی دیکەدا باسی ئەم جیاوازییەیان دەکەین.

ئیمپەراتۆرییەتی ماد لەساڵی(٥٥٣پ.ز) بەهۆی هێرشی (کوروش)ەوە دەڕووخێ و بەتەواوی لەناودەچێ. دروستکردن و هەندێ جار چاککردنەوەی دیواری ماد کەبەهۆی نەبووکەدنەسرەوە (بخت النصر) دەست پێدەکا لەسەردەمی حکوومەنی جیهانی هەخامەنشیدا لەگەڵ مەترسی مادەکانیشدا تەواوبوو. پارسەکان وێڕای ئەوەو یەکسەر بەدوای ئەم سەرکەوتنەدا لەساڵی(٥٤٦پ.ز)دا شاری سارد پایتەختی لیدی و لەساڵی ٥٣٩پ.ز بابل داگیردەکەن. دەوڵەتی ماد وەك دەوڵەتی پارتەکان کە لەوەودوا لەسەرهەمان سەرزەمین دروست بووە یەك دەوڵەتی فدراتیڤ و فئوودال(دەرەبەگایەتی) بووەو بەتەواوی لەگەڵ دەوڵەتی داریوش دا جیاوازبووە کە حکوومەتێکی چەسپاوو دەمەزراوبووە بەپێی پلان و بڕیاردانی ناوەندی لەلایەن پاشایەکەوە بووە. دەوڵەتی ماد خاوەنی چەند پاشایەکی بچکولە بووە پێدەچێ کەسەرچاوە عەرەبییەکان چۆن(پاشایانی خێڵەکانیان) بۆ ئەشکانییەکان بەکارهێناوە، بۆ مادەکانیش ئەوە دەست بدا. دەربارەی بنەمای حکوومەت و دامەزراندنی دەوڵەتی مادو ڕێکخراوە پەیوەندیدارەکان بەو دەوڵەتەوە شارەزاییەکی ورد لەدەستدا نییە. چونکە بەڵگەنامەو دۆکیۆمێنتی پێویست و تەواو لەلای توێژەران دەست ناکەوێ و ئەمەش

زۆری بەهۆی نەبوونی بەڵگەنامەو نیشانەکانی دێرین ناسی پەیوەندیدار بەم سەردەمەوەیە.

سەنتەرەکانی حکوومەتی مادەکان وەك(ئەکباتان)و(ڕگا)یا(رەی) لەنزیکی تاران کەتا ئێستا ئاسەواریٚ لەوسەردەمە بەدەست نەهاتووە هەڵنەکەنراون. مادەکان کە هۆزەکانی ئەوان وەك هیرۆدۆت لە کتێبی یەکەمی خۆیدا باسیان دەکاو هۆزی موغان یەکێك بووە لەوهۆزانە، شکۆمەندیو تایبەتمەندییان لەپارسییەکان زیاتر هەبووە کە لەباشوورو باشووری خۆرهەڵاتی سەرزەمینی ماددا دەژیان.

پارسەکان لەهەموو نەتەوەو هۆزیٚ لەمادەکانەوە نزیکترن و بێگومان لەڕەگەزێکی هاوبەشن. ئەگەرچی لەمەودوا مادەکان لەدوای سەرکەوتنی پارسەکان بەسەریاندا لەحکوومەتی پارسەکاندا(هەخامەنشیان) لەرووی تایبەتمەندییە رامیاری و کۆمەلایەتی و دارایییەوە وەك پارسەکان سوودمەند نەبوون، بەلام لەدەولەتی هەخامەنشیاندا گرنگترین فەرمانبەرانی دەولەتی و خاوەنی پۆست و پایە لەنێوان مادەکاندا هەلبژێردرابوون. مادەکان لەنێو هێزەکانی پاراستنی گیانی دەربارەییانی هەخامەنشیدا بوون و هەروەها هەندیٚ لەئەندامانی سوپای دە هەزار کەسی نەمریان دامەزراندبوو.

سگۆتییان، سوبارییەکان، حوورییان، میتانییەکان،ماننەکان، ئۆراتووئییەکان دانیشتوانی پێش هاتنی ئارییەکان و دیارە پێش مادەکانیش لەبان ئێراندا بەتایبەتی لەلای خۆرئاواو باکووری خۆرئاوای ئەم بانەدا هەبوون. وەك هیرۆدۆت باسی دەکا مادەکان یەکەمین خەڵکانیٚ نەبوون کە لەئێراندا جێنیشەبووبێتن. هیرۆدۆت باسی دەکا کە ئەکباتان و سەرزەمینەکانی دیکەی مادەکان دە پارێزگایان دەگرتەخۆ.

دانیشتوانی ئەو شوێنانە پابەندبوون بەوەی کەساڵانە چوارسەدو پەنجا تالانی زیو بدەن (تالان: taleat کێشی‌بووە کە لەیۆنانی کۆندا نزیکەی ٢٦ کیلۆگرام بووەو تالانی زیو نزیکەی ٥٦٠٠ فرانك بوە/ وەرگێڕ).

جلی ئونیفورم(یەکجۆر)و شێوەی چەکدارییان بەجیاو بەوردی لەنەخشەکانی تەختی جەمشیددا وێنە کێشراوە. زمانی مادەکان لەزمانی گشتی ئێرانییەوە نزیکترە تا زمانی پارسەکان. لەمەڕ زمانی مادەکان‌و ئەگەری بوونی نووسین لەنێوانیاندا، راوبۆچوونی کارناسانی مێژووی ماد وەك(تیئودور نولدکە)و(جیمز دارمستتر) لەشوێنی خۆیدا باس دەکەین‌و ئەم بەڵگە کە ئیمپەراتۆری ماد توانیویەتی بەدەسنەلاتترین دەوڵەتی رووی زەوی، واتە دەوڵەتی ئاشوور لەکۆتایی سەدەی حەوتەمی پێش زایینـدا لەناوبەرێ، ئایا توانای نووسینی هەبوەو خاوەنی زمانێکی رەسمی‌بووە یا نەء؟ کاتێ سەرچاوە مێژووییەکان لەبەشەکانی شارستانی‌وفەرهەنگی مادەکان بەڵگەو شارەزابوون لێیان دەخاتە بەردەمی توێژەرانەوە، دیارە باوەڕی ئەم توێژەرانە لەبارەی ئەوەوە کە مادەکان توانای نووسینیان نەبووەو خاوەنی نووسین نەبوون بەتەواوی لاواز دەکا. هیرودۆت لەمەڕ فەرهەنگی مادەکان‌و چۆنیەتی وردەکاری ئەوان لەبەڕێوەبردنی کاروباری وڵات‌و باری کۆمەڵایەتی‌و تەنانەت جۆری جلوبەرگ‌و پۆشاکی مادەکان، بەتایبەتی کەرەسەی بەرگری‌و چەکی جەنگییان، بەجۆرێکی هەمەلایەنی ئەم کارە بەتوێژەران دەناسێنێ، کە بێگومان دەبێ بەشێکی بەرچاو لەشارستانی پارسەکان لەمادەکان وەرگیرابێ یا بەمیرات بۆیان مابێتەوە. بەو جۆرە کە هەنووکە ئاماژەی بۆکرا زمانی مادەکان لەبەراورد دا لەگەڵ زمانی ئێرانییەکانی سەردەمی هەخامەنشی لەزمانی میللەتانی ئێرانی رەگەزەوە نزیکترە.

بەوردبوونەوە لەلایەنەکانی ژێر دەستەڵاتی حکوومەت و جێگیربوونی مادەکان ناوی ناوچەو دەڤەرەکانی ماد بەپێچەوانەی ناوی دەڤەرەکانی ژێر دەستەڵاتی حکوومەتی پارسەکان، وردترو ئاسانتر دەتوانرێ دەستنیشان بکرێن، بەتایبەتی دەتوانرێ جەخت لەسەر ئەم بۆچوونە لەگوندەکان و ناوچە بچووك و گەورەکانی کرماشان، هەمەدان و ئەسفەهان بکرێ.

هەموو ناوچەی کوردستان بەباکووری لورستان و ئازربایجان و تاران و ئەسفەهانیشەوە مادبووە. شارێی(شەقامەرێی) ناسراو لە دەروازەی ئاسیا کە لەبابلەوە بۆ ئەکباتان(عێراق بۆ هەموان) دوو ناوچەی مادی لەیەك جوداکردۆتەوەو دیاری کردوون واتە مادی باکوورو مادی باشوور کەباشتروایە بوترێ مادی سەروو مادی خواروو.

سەرچاوە جوگرافییەکانی یۆنانی و رۆمی دێرین و تەنانەت سەرچاوەی سوریانیش، ناوچەی سەرپێڵیان بەجوداکەرەوەی دووبەشی سەروو وخوارووی ماد زانیوە.

دەڤەری ماد کە لەلێکۆڵینەوەی سنووری حکوومەتی پارتیان و ساسانییان لەلایەن مێژوونووسان و جوگرافیا زانانەوە ناوبراوە، لەسەر بنەمای باسکردنی جۆراوجۆرو بەیوشێوەی کە لەسەردەمی ئیسلامیدا باسکراوە، لەئەستۆیدابووە کە بەدانیشتوانی بەسرەو کووفە پارەی زەوی و پارەی سەرانە بدا. لەم دواییانەدا بۆ سەرزەمینی ماد ناوی ئالجیبال بەکارهێنراو ئەمە بەهۆی باری جوگرافی و هەلومەرجی ناوچەیی ئەم سەرزەمینەوەبوە کە کوێستانە. هەروەها ناوی(عێراقی عەجەم) لەلایەن مێژوونووسانەوە بەکارهێنراوە. ناولێنان و باسی ناوی دەریاچەکان و شوێنەکانی دیکەی پەیوەندیدار بەسەرزەمینی مادەوە بەپێی سەرچاوە ئایینیەکانی ئێرانی کۆن، لەهەموو چاخە جیاوازەکاندا، لەگەڵ چەند

جیاوازییەك لەبووچوونەکاندا، شایستەی باس و توێژینەوەن. نموونەی بەرجەستەی ئەم رایە دەتوانرێ لەباسی دەریاچەی (ورمێ) لە ئازربایجان بەدەست بهێنرێ. ئەم دەریاچە لەسەرچاوەکانی ئێرانی کۆندا بەدەریاچەی(چچست) ناوبراوەو دوای ئەوە بەدەریاچەی ئورومیەو رەزائیە ناوی گۆردرا. بەپێی سەرچاوە مێژوویییەکان گۆرانی ناوی دەریاچەی ئورمیە لە چچستەوە بۆ دەریاچەی ئورومیە لەسەردەمی ئەشکانییەکاندا بووە. برێ لەو ناوانەی لەلایەن هەخامەنشییەکانەوە بەکارهێنراوە پێشینەیەکی مادی هەیە کە یەکێ لەوانە ناوی(کۆرش)ە بەواتای کرێکار وکارگەرو تەنانەت کرێگرتە (بەکرێ گیراو) کە لەدواییدا دەگمەن و رەنگە لەئەنجامی وەرگێران و بۆچوونی هەڵەی هەندێ لەمێژوونووسانەوە وەك دیاکۆنف گۆردرابێ.

موغان کە لەزمانی فارسی دێریندا بەشێوەی تەنها(مەگووش)و لەزمانی یۆنانیدا(ماگووس)یا(ماغووس) هاتووە لەگەڵ فەرهەنگی کۆنی ئێراندا پەیوەندیی دێرینی هەیە. هیرۆدۆت موغان بەناوی یەکێ لەچەند هۆزێ دەناسێنێ. لەشوێنێکی دیکەدا بەپێناساندنی هۆزەکانی مادو نەخشەی ئەوان لە نەخشەدانان بۆ حکوومەتی مادەکان و مانەوەی ئەو دەوڵەتەو تەنانەت رمانیشی هەڵدەسین. وەك هیرۆدۆت باسی دەکا تیرەی موغان چینی رۆحانییان لە حکوومەتەکانی ئێراندا(مادەکان و پارسەکان) پێکهێناوەو. داب ونەریتێکیان پەیرەو کردووە کە لەوەودوا بەشێوەی پلەو رێبازی ئایینی لەرێ و رەسمی ئێرانییەکاندا باو بووەو کاری پێکراوە.

لەوانە شێوەی ناشتن و شاردنەوەی مردووان بەرێبازی پاکژکردن و شێوەکانی شتن، لەناوبردنی گیاندارانی زیانبەخش، پەرستن و رێزلێگرتنی سەگ، فامیل(خێزان) پێکەوەنان. هەرچەندە دژی موغان بزاوت و هزری

ئایینی و بیروبۆچوونی خێڵەکی لە خۆرهەڵاتی ئێرانداو دەستەڵاتی رامیاری لەباشووری خۆرئاوای ئێراندا لەئارادا بووە، کەچی موغان زۆر بەپەلە خۆیان تێکەڵی کاروباری سیاسی و ئایینی کردوەو بەشێوەیەکی خێرای گەشەسەندوو بوون بەخاوەنی دەستەڵاتی رامیاری. ئەمەش لەسەردەمی مادەکان و دوای ئەوان لەسەردەمی حکوومەتی ساسانییەکاندا بەئاشکرا دیارو بەرچاوبوو. بەرزبوونەوەی پلەی موغان لەدەوڵەتی ساسانیدا لە(٢٢٤-٦٥٢ز) بەشێوەیەك جێی سەرنج بووە کەبەلای زۆرەوە هەموو پایە حکومەتییەکان لەژێر چاودێری ئەم رۆحانییانە دابووە. موغان(ئایینی یەکان)ی سەردەمی ساسانییەکان ئەوەندە بەهێزبوون کەتاجیان دەنایەسەر شاو یابەدەرکەوتنی تاوانێکیەوە تاجیان لەسەری دادەگرت و دەستەڵاتیان لێدەسەندەوەو بە زۆرەملی پەلکێشیان دەکرد بۆ زیندان.

ئەم رۆحانییانە لەسەردەمی ساسانییەکاندا دژی هەموورێبازێکی تازەی کەسانی وەك(مانی)و(مەزدەك) راوەستان دەستەڵاتی ئەوان تەنها لەبواری کاروباری ئایینیدا نەبوەو بەس، بەڵکو دژایەتی مەسیحییەت و خەبات بۆ وەرگرتنی دەستەڵات و دەستێوەردانی کاروباری سیاسەتی ناوخۆو بگرە سیاسەتی دەرەوەو کاروباری ئابووری و دادوەری و سەربازی لەسنووری دەستەڵاتەکانی ئەواندا بوو. لەگەڵ ئەم درێژەپێدانەشدا سەرچاوەی دروستبوون و رێوجێ و کاروباری راستەقینەی موغەکان لەرابردوویەکی دووردا ناتوانرێ دیاری بکرێ و بناسرێ. لەرووی زمانەوانییەوە لە دەربرین و راقەی یۆنانییەکاندا موغ بەواتای جادووگەرو چاوبەستکارە لەسەرچاوەکانی ئێرانی سەردەمی هەخامەنشیدا(مەگووش) هەڵدەگرێ بەواتای گرووپ و باند بووبێ. موغان بەشێوەی چەند روویەکی خەباتگێڕ،

بەڕێوەبەرانی ڕێوڕەسمی ئایینی و قوربانی، پەیوەندیدارانی سەرسەخت بە(دوو خواییەوە) (ثەنەوییەتەوە)ناسراون.

ثەنەوییەت: ئەوانەن كە بڕوایان بەدوو پرنسیپ هەیە وەك بڕوا بەدووخوا یا بەپرنسیپی چاكەو پرنسیپی بەدكاری- وەرگێڕ وادیارە موغان هەڵگرانی هزری ئایینی و داب و ڕێبازی خۆرئاوای ئێرانن و بەهەمان بەڵگە هەندێ لەتوێژەران بێئەوەی هیچ بەڵگەنامەو دۆكیۆمێنت و بنەمای توێژینەوەیەكی ڕاست و دروستیان بەدەستەوەبێ، بێهوودە هەوڵ دەدەن موغان بەگرووپێ دابنێن كە لەمیزۆپۆتامیاوە هاتبێتن و ڕەگ و ڕیشەیان لەئەندێشەی كاهینانی پەرستگاكانی ئەو دەوروبەرەبێ دەبێ بگوترێ كەلەم ڕووەوە سەرچاوەكانی مێژووی یۆنانیش پشتیان پێنابەسترێ. هەروەك چۆن هیرۆدۆت لەم بارەوە باس و لێدوانی دژبەیەك و نەگونجاو دەخاتە بەردەستمان. هیرۆدۆت وەك باسمان كرد هەندێجار موغان بەفێركارو زۆرتر بەشاگردانی (قوتابیانی) پێشەوایانی ئلیینی ئێرانی سەردەمە كۆنەكان دەزانێ و هەندێ جاری دیكە ئەوان لە كاهینانی پەرستگاكانی بابل جیاناكاتەوەو كاری موغان و بەوشێوەی كەوترا هیرۆدوت هەم وەك ئەوانی دیكەی یۆنانی دەربارەی هەڵسەنگاندنی ڕێوجێ و پلەوپایەو كارو كردەوەی موغان ئەوانی وەك كلدانییان(كاهینانی پەرستگاكانی بابلی) بەناوی-ئەستێرەناسان، لێكدەرەوەی خەون و پێشبینیكارو جادووگەران ناو بردووە.

هەندێ لەتوێژەران ئەم بۆچوونەی هیرۆدۆتیان بەڕاست و دروست وەرنەگرتووەو لەوباوەڕەدان كەئەم كارانە پێشینەی لەناو دەستەی موغاندانییەو موغانەكان لەبنچینەدا بەناوی ڕابەرانی كۆمەڵگاو كەسانی ژیرو ئەندێشەدار كەخەڵكییان بۆ وەرگرتنی ڕەوشتی جوان و ئایینی

خودایـان بـانگ کردبـێ ناسـیوە. ئـەم دەسـتە لـەتوێژەران موغانیـان بەبنیاتگوزاری هـزری ئاییـنی زانیـوە، گەرچی ئەم هزرانە لەسەرەتاوەو تـا سـەردەمێکی درەنـگ لـەدوای دروسـتبوونی ئەنجومـەنی موغـان لەگـەڵ ئەفسـانەگەری و تاڕادەیـەك جادووگـەری تێکـەڵبوون کـە لەلاپـەڕەکانی داهاتوودا لەو روەوە ئاخافتن دەکەین.

بەشی سێیەم

پاشایانی ماد

بەلای ڕۆژهەلاتناسانەوە دیاکۆ(٧٠١-٦٥٥پ.ز) کە لەمێژووی هیرۆدۆتدا ناوی(دیۆکس)ەو لەسەرچاوە مێژووییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و سەدەکانی دوایی بە(دیووك) ناوی هاتووە، یەکێ بووە کە پەیوەندی بەشەش تیرەکەی حکوومەتێکی ڕەها دەزانێ کە بەناوی پاشاوە سەرۆکایەتی کردووە. وەك هیرۆدۆت باسی دەکا ئەو بەچاولێکردن لە دەربارەی شاهانی ئاشوور بەرنامەکانی میوانداری و پێشوازیی سەڵتەنەتی بەشێوازی ئیمپەراتۆرانی ئاشوور بەجێهێناوە. بەگوێرەی ئەو باسە بەهۆی دڵسۆزی و دادو لێهاتووییەوە بۆتە جێگای سەرنجی ئەندامانی تیرەکانی مادو بەپادشای ئەوان هەڵبژێردراوە.

ئەو یەکەمین جار لەساڵی ٧٠٨پ.ز بەناوی ڕابەرو فەرمانڕەوا لەنێو هۆزەکانی ماددا هەڵبژێردراو بەچەند بەهانەیەك لەپاش حەوت ساڵ لەم پۆستە کەنارگری کردو لەدواییدا بەوەرگرتنی دەستەڵاتێکی فراوانەوە بەناوی پادشای بێڕکابەر لەساڵی ٧٠١ی پێش زایینندا وەکو سەرۆکی حکوومەتی ماد جێگیربوو. دەربارەی هەنگاوەکانی ئەو بۆ چەسپاندنی فەرمانڕەوایی خۆی و چۆنیەتی دروستکردنی کۆشکی سەڵتەنەتی شکۆدارو قایم لەئەکباتانا (هەمەدانی ئێستا)و بڕیاردانی یاساو پێشوازی شاهانەی جۆراوجۆر لەشوێنێکی دیکەدا باسی لێوە دەکرێ.

ئەو نزیکەی نیو سەدە جڵەوی سەڵتەنەتی بەدەست بووەو زۆرتری ئەم ماوەیەی بۆ یەکپێگرتنی تیرە پەرت و بڵاوەکانی ماد تەرخانکردووە.

سەرچاوە مێژووییەکانی یۆنان کارو ئەرکەکانی ئەویان زۆر بەسەختو دژوار باسکردووە، چونکە لەپاش یەکگرتنی ئەم تیرانە لەساڵی(٧٠٨)ی پێش زایندا زۆری پێنەچوو سەرلەنوێ ئاژاوەو پشێوی لەنێو مادەکاندا پەرەی سەندو دەستدرێژیو گوێنەدان بەیاسا، دزیو کوشتار باڵی کێشا بەسەر ناوچەکانی ئەم تیرانەدا. هەندێ لەسەرچاوە مێژووییەکان مێژووی چوونە سەر تەختی ئەویان لە سنووری(٧١٥پ.ز)دا لەقەڵەم داوەو لەهیرۆدۆتەوە دەگێڕنەوە کەئەو بەناوی دامەزرێنەری ئیمپەراتۆرییەتی ماد وەك دیلێکی جەنگیی لەلایەن ئاشوورییەکانەوە بۆ سووریا دوورخراوەتەوە. هۆی شکستو دەستگیرکردنی ئەو بە بەرگریکردن لەکیمیریان دەزانن کە لەگەڵ سارگۆنی دووەمدا لەجەنگدا بوون.

سارگۆنی دوەم لە ٧٢٢-٧٠٥ی پێش زایین پاشای ئاشوورییەکان بووەو هەموو تەمەنی فەرمانڕەوایی خۆی واتە ماوەی حەڤدەساڵ لەجەنگی ئەربیل(ئۆربیلۆ) لەگەڵ عیلامییەکاندابەسەربردووە. کیمریانو مادەکان بەو ئومێدەی کەسوپای ئاشوور ماندووو بێهێز بووەو هەلێکی باش رەخساوە بۆ رووبەڕوو بوونەوە لەگەڵیاندا لەگەڵ سوپای ئاشووردا کەوتنە جەنگەوە سارگۆنی دوەم دیسان ئەوانی تێشکاندو دیائاکۆ بۆشام دوورخرایەوە. ئەو سەردەمەیان لە سنووری(٧٢٠)ی پێش زایین داناوە.

ئەوچەند ساڵێکی وەك دەستگیرکراوێ لەلایەن سارگۆنی دووەمەوە لای ئاشوورییەکان بەسەربردوەو مادەکانیش وەك ژێردەستەو باجگوزاری ئاشوورییەکان دوچاری هەژاریو سەرلێشێوان بوون. ئاشوورییەکان دیائاکۆیان بەناوی ئەوەوە کە هەمیشە وەك گوێڕایەڵێکی ئاشوورییەکان بمێنێتەوەو باجی خۆی بەرێكو پێکی بگەیەنێتە دەرباری ئاشوورو لەهەموو سەربازی بۆ ئاشوورییەکان لەکاتی تووشبوونی جەنگدا بگرێتە

ئەستۆی خۆی، ئازاد کردو لەدواییدا ئەو بەناوی رابەری مادەکان و رەنگە پادشای مادەکانەوە هەڵبژێردرا. ناوی ئەو لەسەرچاوە ئاشوورییەکاندا هاتوەو شوێنی فەرمانڕەوایی ئەویان بەئەکباتان یاماڵی دیائاکو(خانووی دیائاکۆ) داناوە.

فرورتیش(٦٥٥-٦٣٣پ.ز) دووەم پاشای ماد کە لەمێژووی هیرودۆتدا بە(فرارتس)یا(خشسرتیه) بەگوێرەی سەرچاوە مێژووییەکان ناوی هاتوەو کوڕی دیائاکۆی دامەزرێنەری دەوڵەتی مادە. ئەو لەسەرەتاوە رێگای باوکی خۆی هەڵبژاردوەو بەبێ بەرنامە لەگەڵ ئاشوورییەکاندا کەوتە جەنگەوە. ئەو هەرچەندە ئاگاداری چارەنووسی ناخۆشی باوکی خۆی بووە کەلەلایەن ئاشوورییەکان کەوتە جەنگەوەو لەساڵی (٦٣٣پ.ز)دا بەدەستی ئاشوور بانیپاڵ کوژراوە. لەسەرەتای ساڵەکانی سەڵتەنەتی ئەودا سکیتەکان کەلقێکی هیندۆ ئەڵمانی بوون ولەناوچەیەك لەنێوان دەریای مازندەران و قەفقازی ئێستادا دەژیان لە رێڕەوی دەربەند قەفقازەوە بۆ سەرزەمینی ماد ملیان ناوەو چەند بەشێکیان لەزەوی و زاری مادەکان داگیرکردوە.

بەسەرنجدان لەساڵنامەو بەڵگەنامەی میزۆپۆتامیا، بەتایبەتی ئاشوورییەکان، سەرچاوە تازەکان، سەردەمی فەرمانڕەوایی فرورتیشیان لە دەوروبەری نێوان ساڵی ٦٧٥-٦٥٣پ.ز داناوە. بەگوێرەی ئەم بەڵگەنامانەو بەسەرنجدان لەبابەتەکانی سەرچاوە ئاشوورییەکان، لەدوای هاتنی سکیتەکان یاسکایان بۆ سەرزەمینی ماد، ئاسارهادوون کوڕی سەناخریب یا (سەنخەریب)و باوکی ئاشوور بانیپاڵ لەم هەلە سوود وەردەگرێ و بۆ بەرگرتن لە هێزی روو لەزیادەی مادەکان، کچی خۆی دەدا بە(بارتاتوا) ئەمیری سکایان(بەئاشووری)و پرۆتۆتیاس (بەیۆنانی) وەك لەهیرۆدۆتەوە دەگێڕنەوە تا بتوانێ سکیتەکان بکا بەهێزێکی بەتوانا بۆ رووبەرووبوونەوە

دەگەڵ ئەو مادانەدا کە رۆژانە بەهێزتر دەبوون. بەپێی ئەم هەواڵانە مادەکان ماوەی ٢٨ساڵ وەك باجگوزاری سکایان(سکیتەکان) واتە لەساڵی ٦٥٣-٦٢٥پ.ز) لەمێژوودا دانراون و لەم ماوەدا سکایان بەناوی هاوپەیمانانی ئاشوورو فەرمانڕەوایانی ئاسیای بچووك دەست بەکاربوون.

ئەو(فرورتس) هیچ کاتێ سازشی لەگەڵ ئاشوورییەکاندا نەکردووەو لەسەر داوای میللەتی ماد کەئەو فەرمانڕەوایان بوە جەنگی راگەیاند. وادیارە لەسەرەتای جەنگەوە تاڕادەیەك سەرکەوتنی بەسەر ئاشوورییەکاندا بەدەست هێنابێ، وەڵێ لەجەنگێکی دیکەدا دەکوژرێ. دەربارەی ئەو دەڵێن کە بۆ فراوانکردنی سەرزەوی ماد لەلای خۆرهەڵات و باشوورەوە هەوڵیداوە، کە بەشێ لەو سەرزەوییانەی خستوویەتی‌یە ژێر دەستەڵاتی خۆیەوە سەرزەوی پارس بووە کەلکێکی دیکەی میللەتانی ئاری تیا جێنیشتەبوون. بەبۆچوونی هەندێ لەمێژوونووسان، هەرچەندە فرورتریش لەجەنگدا لەگەڵ ئاشوورییەکاندا شکستی هێناو بەوبۆنەوە سەری تێداچوو بەڵام ئەو جەنگە زەمینەی خۆشکرد بۆ جەنگێ کە کوڕەکەی(کیاکسار) درێژەی پێدا تا رووخاندنی دەوڵەتی ئاشوور. هووخشترە (٦٣٣-٥٨٤پ.ز) کە(ئووخشترە)شیان پێدەوت و لەهەموو سەرچاوە یۆنانییەکاندا بە کیاکسارس ناسراوە، کوڕی فرورتیش و وەچەی دیائاکو بووە.

سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەویان بەنزیکی ساڵانی(٦٢٥-٥٨٥پ.ز)نووسیوە. ئەو بە بەدەستەڵاتترین و مەزنترین شای ماد ناسراوە. هیچکام لەپاشاکانی ماد تەگبیرو بیرتیژی ئەویان نەبووەو بۆ پاراستنی سەربەخۆیی مادو تێکشکاندنی ئیمپەراتۆرییە زەبەللاح و خوێنخۆرەکان، وەك ئەو ئامادەنەبوون بۆ خۆبەختکردن. ئەو سوپای مادی بەشێوەی مۆدێرن و پێشکەوتوو سازکردو توانای جەنگی ئەم سوپایەی بەشێوەیەك

پەرەپێدا کەبتوانێ لەگەڵ سوپای بەهێزی ئاشووردا بکەوێتە جەنگەوەو چۆکی پێدا بدا.

هەندێ لەسەرچاوە مێژوویییەکان لەو باوەڕەدان کەئەو سوپای مادی بەشێوەی سوپای ئاشوور ئاراستەو ئامادەکردوەو سووربووە لەسەر ئەوەی ئیمپەراتۆرییەتی بەهێزی ئاشوور لەناوبەرێ.

لەپێناوی جێبەجێکردنی ئەم ئامانجەدا بەراستی و شێلگیرانە تۆڵە سەندنەوەی باوك و باپیری خۆی لەدەوڵەتی ئاشوور بەشێوەیەك باس دەکرد کەجێی بڕوا نەبوو. مێژوونووسانیش لەگەڵ ئەودا وەك پاشاکانی دیکەی ماد تەنها بەهۆی سەرچاوە مێژوویییە یۆنانییەکانەوە ئاشنابوون. لەمێژووی سەردەمە دێرینەکاندا، کەمتر میللەتێ هەیە کە وەك مێژووی ماد بەهۆی نەبوونی هەواڵ و بەڵگەنامەو دۆکیۆمێنتەوە لەتاریکیدا مابێتەوە. هەر لەبەر ئەوەشە کە دادوەری لەمەڕ مێژووی مادو کاروکرداری پاشایانی ماد پڕە لە ئاڵۆزیی و ناسازی. هەندێ لەسەرچاوەکان ئامادەکردنی سوپای کیاکسار بەهۆی کاریگەریی سوپای سکایانەوە لەقەڵەم دەدەن.

تەنانەت تێشکانی ڕێکخستنی سوپای ماد لەسەردەمی پێشوودا، واتە لەسەردەمی باوك و باپیریدا کە لەژێر فەرمانڕەوایی ئاشووردابوون دەخەنە پاڵ ئەو مەسەلەیە. ئەو سوپایەکی نوێی ڕێکخست کە لەجیهانی ئەو سەردەمەدا بە بەهێزترین سوپا دەژمێردرا.

ناتوانرێ ئەو بەپارێزەری یەکگرتن لەگەڵ کیمیریان و پارسەکاندا دابنرێ کە لەسەردەمی فروتشی باوکیدا ئەو یەکگرتنە هەبوە، بەڵکو ئەو بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە سەربازییەکانی خۆی هاوپەیمانێکی نوێی دۆزیەوە کە ئەوەش بابلیەکان بوو ڕۆژگاری سەرکەوتنی ئەو بەسەر ئاشوورییەکانداو چۆنیەتی ئەو سەرکەوتنە لەشوێنێکی دیکەدا باس دەکەین. ئەو بەشێوەیەك

دڵنیاو سووربوو لەکارەکەیدا کەچاکی لێکرد بەلادا بۆ گرتنی چەند بەشێکی گرنگ لەئاسیای بچووك، بەتایبەتی سەرزەمینی لیدی(لودیا، لیدیە، لوودی، لیدیا) ئاخاوتن لەو روەوە لەمەودوا دێ. ئەو هەموودەڤەرەکانی باکووری نێوان دووروبار(میزۆپۆتامیا)ی لەدوای هەرەس پێهێنانی دەوڵەتی ئاشوور خستە ژێر دەستی خۆیەوە. ئەو دەڤەرەکانی خۆرهەلاتی روباری دیجلە، بەدوای ئەویشدا ئەرمەنستانی لکاند بە ئیمپەراتۆرییەتەکەی خۆیەوە. گرتنی ئەرمەنستان لەکاتێکدا روویدا کە لکەکانی دیکەی میللەتانی ئێرانی سەرزەمینی(ئورارتۆ)یان خستبوە ژێر رکێفی خۆیانەوەو زمانی خۆیان لەوێدا رەواج پێدابوو.

دواپاشای ماد لەلای رۆژهەلاتناسان و کارناسانی مێژووی ئێرانی کۆن، بەتایبەتی مێژووی ماد(ئاستیاگ)ە کە هیرۆدۆت بە(ئاستیاگس) ناوی بردووە. ئەو لەسەرچاوە بابلییەکاندا بە(ئیختۆویگۆ)ناوبراوە. هەندێ ئەو بە زەحاك(ئاژدیهاك)یا کەسایەتییەکی مێژووی ئێران دەزانن. ئەو کوڕی هوخشتەر(کیاکسار) سێیەمین شای مادە. ئەو لەگەڵ(ئارینیس) کچی(ئالباتیس)ی پاشای لیدی بوون بەهاوسەری یەك. ئەوەش لەبەر ئەوەبوو کە رێکەوتنی نێوان مادولیدی بەدوای یەك جەنگی بێهوودەدا کەبوو بەهۆی خۆرگیران (بەلای ئەوانەوە) بەهێز بکەن. سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەو کەلەمەودوا بەوردی لێی دەدوێین لە ٥٨٤-٥٥٤ی پێش زایین بووە هەندێ لەسەرچاوە مێژووییەکان سەڵتەنەتی ئاستیاگ بە ٥٨٥-٥٥٠پ.ز وهەندێکی دیکە بە٥٨٤-٥٥٩پ.ز دەزانن.

لەسەردەمی ئەودابوو کە سەرزەمینی ماد سەربەخۆیی خۆی لەدەست داو ئەوسەرزەمینە دەبێ بەپارێزگایەکی ژێردەستی پارسەکان(ویلایەتی پارسەکان) کەتازە دەستەلاتیان گرتبووە دەست.

بەشی چوارەم
پاشاکانی ماد بەگوێرەی باسکردنی هیرۆدۆت

١. دیوکس بەپێی بۆچوونی هیرۆدۆت یەکەمین پاشای مادە کەپاش یەکگرتنی شەش هۆزە گرنگەکەی ماد- کە لەشوێنێکی دیکەدا باسکرا- ماوەی پەنجاوسێ ساڵ بەناوی پادشای مادەوە فەرمانڕەوابووە. هیرۆدۆت ئەوی بەپیاوێکی خاوەن ویژدان، دادپەروەر، ئارام و دروستکار ناوبردووە ئەم رەفتارە جوان و بەرزەی ئەو بەئەندازەیەك جێی سەرنج و پشتگیری ئەندامانی هۆزەکانی مادبووە کە لەنێو خۆیاندا ئەو هۆزانەشییان پێناساند کە لەوەپێش نەیاندەناسی و ئەوانیان هان دەدا بۆ هەڵبژاردنی دیوکس وەك پاشای مادەکان. ئەو لەمەڕ لێکۆڵینەوەی سکاڵای خەڵکیدا هەرگیز فەرمانی ستەمکارانەی دەرنەکردوەو بۆ باڵادەستی یاساو داد، هەوڵێکی زۆری داوە. ئەو رابەری شەش هۆزی مادبووە وێرای ژمارەیەکی زۆری دیکە لەتیرەکانی دی.

ئەو هەموو خەڵکانی مادی گوێڕایەڵی خۆی کردو دەستەڵاتی بێ رکابەرو رەهای هەبوە. ئەو کوڕی(فرا ئورتس)ەو کوڕەکەی ئەویش کەدوەم شای مادو جێنشینی ئەوبووە بەهەمان ناو ناسراوە. لەهەمان کاتدا هەنگاوەکانی دوایی دیوکس کەزۆرتری لە دەستەڵاتی رەهای ئەو دەدوێ، لەپاش هەڵبژاردنی یەکجاری ئەو بەپاشای ماد دەستی پێکردوە. وادێتە بەرچاو کە رابەری مادەکان بەپشتبەستن بەو پلەوپایەی بەدەستی هێنابوو، دەبێ خۆی لەوانی دی جیابکاتەوە. بیرۆکەی ئەم خۆجیاکردنەوەو خۆلە بەرترازانبنە بەسەر خەڵکیدا ئەوی پاڵ پێوە ناوە کە فەرمان دەرکا کۆشکێکی بۆ دروست

بکەن، لەوێدا ژیان بەسەربەرێ و خۆی لەخەڵکی بشارێتەوە.(راڤەی ئەوە لەشوێنێکی دیکەدا هاتووە).

ئەو دوای ئەوەی جڵەوی دەستەڵاتی گرتەدەست، لەگەڵ ئەو هەموو ئازادی و دادپەروەرییەدا کەزووتر نیشانی دابوو نەیتوانیوە کۆمەڵگا وەك پێویست بەئازادی و ئاسایش بگەیەنێ.

ئەو تەنها دەستەڵاتی بەسەر مادەکاندا بەلاوە بەس نەبوو. وەك هیرۆدۆت باسی دەکا دیوکس دەستیکرد بەدامەزراندنی یەك سیستمی چاودێری کردنی خەڵکی کە وادیارە بەیارمەتی موغەکان ئەوەی بەدەست هێناوە. هەرچەندە ئەو ئەم شێوەکارەی دژ بەخەڵکی ماد لەدەربارو نەریتی فەرمانڕەوایی ئاشوورییەکانەوە فێر بووبوو، بەڵام بوو بەخشتی بینایەك کە لەوەودواش لەسەردەمەکانی دیکەی مێژووی ئێرانی کۆندا پایەدارو بەردەوام بێ. دانانی سیستمی سیخوڕی پادشا لەسەردەمی هەخامەنشییەکاندا، بەتایبەتی لەسەردەمی دەستەڵاتی داریوشی یەکەمدا(٥٢٢-٤٨٦پ.ز) کە لەجێگای چاوو گوێی پادشادابووە، بەکاریگەریی ئەم هەنگاوەی دیوکس بەزلتر لەخەڵکی دەزانی و بەو هۆیەوە نەیدەویست لەهەموو کاتێکداو بۆ هەموو کەسێ خۆی دەربخاو ببینرێ.

ئەم رەفتارە دەبێ بەداهێنان و هەنگاونانی خودی(دیوکس) بزانرێ، چونکە هیرۆدۆت ئەوەی بەوەرگرتن لەشوێنێکی دیکەوە باس نەکردوە.

٢. فەرائۆرتس: کوڕی دیوکس لەدوای مەرگی باوکی کە پەنجاوسێ ساڵ پاشای مادبووە دەستەڵاتی کەوتە دەست. ئەو لەدوای وەرگرتنی دەستەڵات تەنها بەفەرمانڕەوایی مادەکان قایل نەبوو، بۆیە هێرشی کردەسەر پارسەکان. بەو هێرشە سەرکەوتوەی خۆی پارسەکانی وەك یەکەمین میللەتی گوێڕایەڵی ماد لێکرد ئەمە یەکەمین بزاڤی سەربازیی ئەوو یەکەمین

هێرشی ئەوبووە بۆسەر میللەتێکی دیکە. هێنانە ژێر رکێفی پارسەکان بوو بەهۆی بەهێزکردنی پتری مادەکان و ئەو تواناو پڕکێشی‌یەی دا بەفەرارتس کە(ئاسیا)ش بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە. لەوەودوا ئەو یەك بەدوای‌یەکدا هێرشی دەبرد بۆسەر میللەتانی دیکەو گەلێ میللەتی دیکەی خستە ژێر رکێفی خۆیەوەو کردنی بەدۆستی مادەکان.

هەروەها زەمینەی خۆشکرد بۆ هێرش بردن بۆسەر حکوومەتە بەهێزەکان و سەرزەوییە دەوڵەمەندەکان کەیەکێ لەوانە سەرزەمینی ئاشوورو ئیمپەراتۆرییەتی بەتواناو فراوانی ئەوانە. ئەو هێرشی بردەسەر ئاشوورییەکان و رووی هێرشی کردە شاری نەینەوا کە پایتەختی ئاشوور بووو لەوێ دەژیان و ئەم ئاشوورییانە لەپێشتردا فەرمانڕەوای گەلێ لەمیللەتان بوون، وەلێ لەوکاتەدا کە فرارتس هێرشی برد بۆ سەر ئاشوور ئەوان تەنها کەوتبوون، چونکە هاوپەیمانەکانیان لێ جودا بووبووەوە هیرۆدۆت دەڵێ: هێرشی فرائەرتس بۆسەر ئاشوورییەکان سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا. ئەو دوەمین پاشای مادبوو، بیست‌ودوو ساڵ دەستەڵاتی بەدەستەوە بوو، بەشێکی زۆری سوپاکە لەم جەنگەدا لەناوچووو هەر بەوجۆرە کە لەسەرچاوەکانی میزۆپۆتامیاوە بەدەست دێ، ئەو بەدەستی ئاشوور بانیپاڵ کە ماوەیەکی کەم لەوەوپێش سەرزەمینی عیلامی گرتبووو پادشای ئەوان(خووم بان کالداش)ی دەستگیرکردبوو کوژرا.

هیرودوت دەربارەی چۆنیەتی مەرگی ئەو هیچ ناڵێ. کیاکسارس: لەدوای مەرگی فرارتس کیاکسارس بوو بەجێنشینی ئەو کوڕی فرارتس کوڕی دیوکس بوو. وادیارە ئەو زۆر جەنگاوەرتر بووە لەوانەی پێش خۆی. ئەو یەکەم کەس بووە کە خەڵکی لەئاسیادا بەگوێرەی ریزبەندییەکی تایبەت پۆلێن کرد. ئەو بۆ یەکەم جار فەرمانی‌دا کەهەموو جودا لەیەك بژین و

ئەرکەکانی خۆیان ئەنجام بدەن. رم بەدەستان، تیروکەوان داران، سوارەکان زۆرتر لەناو یەکدا تێکەڵبووبوون و لەیەك جیانەدەبوونەوە. ئەو ئەوکەسەبوو کە لەگەڵ لیدییەکاندا کەوتە جەنگەوە.

لەراستیدا لەهەمان جەنگدابوو کە رۆژی تیابوو بەشەو، ئەو سەرانسەری ئاسیای لەبەشی سەرەوەی هالیس(روباری هالیس قزل ئیرماقی ئێستایە)ی خستە ژێر دەستەلاتی خۆیەوەو دوای ئەوەی کە هەموو بوون بەژێردەستەی ئەو، کۆی کردنەوە، ئەمجا چاوی بڕیە گرتنی نەینەوا هێرشی بۆکرد. ئەو بەو بیانووەوە هێرشی برد بۆ نەینەوا کە تۆڵەی باوکی خۆی و خەڵکانی ماد لەئاشوورییەکان بسەنێتەوەو نەینەوا لەناوبەرێ. لەوکاتەدا کە ئەو زاڵبوو بەسەر ئاشوورییەکانداو شاری نەینەوای گرت، سوپایەکی گەورەی سکایان دژی ئەو کەوتنە جەنگەوەو لەشکرەکانی سکایی بۆ سەرزەمینی ماد ملیان نا.

فەرمانڕەوایی سوپای سکایان لەئەستۆی(مادیاس)ی پادشای سکاکاندابوو. ئەو کوڕی پرۆتوتیاس بوو. ئەوان هاتبوونە ئاسیا(ئاسیای بچووك)، دیارە ئەوەش دوای ئەوەبوو کە کیمرییەکانیان لەئەوروپا دوورخستەوەو لەبەرچاو نەمان و بەدوای هەلاتوەکانیاندا دەگەڕان. لەدواییدا ئەم سکایانە هاتنە سەرزەوی مادەکانەوە. ئەم سکایانە دوای هاتنە سەرزەوی مادەکان دەستیان کرد بە چەپاوڵ و ئاژاوەو پشیوی نانەوە. توانای رووبەروو بوونەوەو وەدەرنانی ئەوانیان نەبوو. بەپێی باسی هیرودۆت ئەو سکایانە بیست وهەشت ساڵ لەو رۆژگارەدا بەسەر ئاسیادا فەرمانڕەوابوون و بەهۆی توندوتیژی و دەستدرێژی ئەوانەوە وێران و چۆڵبوو. ئەم سکایانە لەهەموو میللەت و تیرەیەك بەجیا باجیان وەردەگرت. ئەو باجەی کەسکایان بۆ ئەوانیان دیاری دەکردو ناچاریان دەکردن

ئەنجامی بدەن. پتر لەم باج و خەراجەش تالانی سامان و پێداویستەکانی ژیانی ئەم میللەتانە لەرەفتارو کردەوەکانی ئەم سکایانەبوو.

پاشتر کیاکسارس و مادەکان ژمارەیەکی زۆری(زۆربەی) ئەم سکایانەیان کوشت و ئەم کوشتارە دوای ئەوە روویدا کە ئەوانە بۆ میوانی مادەکان بانگهێشت کرابوون و هەموویان(سکایان) مەست بوون و بەم جۆرە مادەکان خۆیان لەژێر دەستەلاتی ئەم سکایانە رزگار کردو بوون بەفەرمانڕەوایان، فەرمانڕەوای ئەوانەی کە رۆژێ پێشتر مادەکان ژێر دەستەیان بوون و باج و خەراجیان دەدانێ.

هیرودۆت دەڵێ: ((هەمان ماد نەینەوایان گرت))–چۆن ئەوان نەینەوایان گرت؟ لە داستانێکی دیکەدا باسی دەکەین–. ئەوان ئاشوورییەکانیان جگە لەوانەی لەبابلدابوون وابەستەی خۆیان کرد. لەدواییدا کە کیاکسارس چل ساڵ لەناو مادەکاندا فەرمانڕەوایی کرد کۆچی دوایی‌کرد. لەم چل ساڵەدا فەرمانڕەوایی سکایانیش لەسەرخاکی مادەکان رەچاوکراوە. ئەم کیاکسارسەی کە لەنەوەی دیوکس بووشان بەشانی مادەکان لەگەڵ (ئالیاتس)دا کەپاشای لیدیابووە جەنگی بەرپاکرد. حکوومەتی مادەکان لەسەردەمی کوڕی ئەودا(ئاستیاکس) لەلایەن (کوروش)ی کوڕی (کامبیزس)ەوە تێشکاو دوای ئەوە دەستەلاتی پارسەکان پەرەی سەند، کە(ویزووس) پادشای لیدی گومانی‌کرد کە دەتوانێ جڵەوی دەستەلاتی روو لەزیادبوونی پارسەکان بگرێ بەڵام سەرکەوتوو نەبوو کە بەسەرهاتی جەنگی کوروش و کورویزوس پاشای لیدی لە شوێنێکی دیکەو داستانێکی دیکەدا بەدرێژی باس دەکەین.

هیرۆدۆت دەربارەی کیاکسارس داستانێکی دیکە باس دەکاو دەڵێ: ئەوکاتەی کیاکسارس زاڵبوو بەسەر سکایاندا ئەوەی باش دەزانی کە ئەم

سکایانە لەهونەری جەنگی و ئەسپ سواری و راودا شارەزاییەکی فراوانیان هەیە، بۆیە بڕیاری‌دا کوڕەکانی خۆی بسپێرێ پێیان تا زمانی سکایان و هونەرە جەنگییەکانی ئەوان فێربن. هەروەها کیاکسارس شەیدای تیرهاویژی سکاکان بووبوو بۆیە کوڕەکانی خۆی پێسپاردن.

ئەم سکایانە هەرکاتێ بچوونایە بۆڕاو، گیانلەبەرێ یا چەند گیانلەبەرێکیان راودەکردو دەیانهێنایەوە بۆ ماڵەوە، بەڵام ئەمجارەیان بە دەستی خاڵی لەڕاو گەڕانەوەو هەر لەوکاتەشدابوو کە کیاکسارس گەیشتە لایان. ئەو بەتوندوتیژی لەگەڵ سکایاندا رووبەڕوو بوەوە. سکایان کە ئەمەیان بینی وەك ئەوکەسانەی کەبیانەوێ نیشانەی دڵگرانی خۆیان بەرامبەر بەوستەمەی کەشای ماد لێیکردوون نیشاندەن هەڵسان بەکوشتنی یەکێ لەکوڕە وردیلەکانی پاشای ماد کەپێی سپاردبوون، کردیان بە کەباب.

سکایان ئەم کوڕە بچکۆلەیان بەشێوەیەك کردبوو بە کەباب کە لەکاتی ئاساییدا چۆن نێچیرێ راوبکەن دەیبرژێنن، ئەویشیان هەر بەوجۆرەئامادەکردبوو کە گوایا گۆشتی نێچیر. سینییەکەبابی ئەو منداڵەیان لەبەردەمی کیاکسارسدا دانا. کیاکسارس و میوانەکانی بەپەلە لەوگۆشتەیان خوارد. ئەو سکایانەی ئەوکارەیان ئەنجام دابوو بەپەلە کەوتنەڕێ بۆلای لیدییەکان و لە ئالیاتس کوڕی(سادیاتس)داوای پەناهندییان کردبوو. کیاکسارس کاتێ بەوەی زانیبوو کە گۆشتی کوڕەکەی خۆیان دەرخواردی خۆی و میوانەکان داوە زۆر پەرێشان بووو لە ئالیاتسی پاشای لیدی داواکرد کە ئەو پێڕە لە سکایان بگەڕێنێتەوە. ئالیاتس بەوجۆرەی نەکردو بەبێ گوێدان بە دەرخواستی شای ماد ئەوانەی لەداڵدەی خۆیدا هێشتەوە کە ئەمە بەتەنها دەیتوانی زەمینە خۆش بکا بۆ رووداني جەنگ لەنێوان مادو لیدیاییەکاندا.

٤. ئاستیاکس: ئاستیاکس کوڕی کیاکسارس بوو بەجێنشینی باوکی و بەڕێوەبردنی کاروباری ئیمپەراتۆرییەتەکەی باوکی گرتە ئەستۆی خۆی. باوکی دوای چل ساڵ سەڵتەنەت کۆچی دوایی کرد. ئاستیاگس کچێکی هەبوو ناوی(ماندانە)بوو. ئاستیاگس خەوێکی دیبوو کە ئاودابووی بەسەر شارەکەی ئەوانداو لافاو هەموو ئاسیای داگیرکردووە. ئەوکاتە ئەو(ئاستیاگس) بڕوای بەخەون لێکدەرەوەکان قایم بووو خەونەکەی خۆی بۆ گێڕانەوە، بەڵام کەگوێی لەوەڵامی ئەوان بوو کەوتە ترس و لەرزەوەو بەتەواوی ترس باڵی کێشا بەسەریاو لەترسا ماندانەی کچی نەدابەشوو بەهیچ کەس لەمادەکان بەتایبەتی بەخزمانی خۆی.

ئاستیاگس کچەکەی خۆی دابەشوو بەیەك پارسی بەناوی(کامبیزس)ەوە. ئەو بەباشی ئەوەی دەزانی کەئەم کابیزسە لەخانەوادەیەکی باش هەڵکەوتوەو جێی بڕواو پشت پێبەستنەو خۆڕاگرو بەئارامە. ئەو تەماشای ئەم کەسایەتییەی وەك یەکێ لەمادەکان دەکرد کەناسراوو مام ناوەندی بێ. ئەوکاتەی کەماندانە شووی بەکامبیزس کردو بووبە هاوسەری لەهەمان ساڵدا ئاستیاگس خەوێکی دیکەی بینی.

ئەم خەونە بەم شێوەبوو کە لەناوسکی کچەکەیدا مێوێك خەریکە دەڕوێ و ئەم مێوە بەشێوەیەك لەگەشەکردندابوو کەوا دەردەکەوت هەموو ئاسیا بکا بەژێرەوە. کاتێ ئەو خەونەی دی و لای خەونلێکدەرەوەکان گێڕایەوەو لەئەنجامی خەونەکەی ئاگاداربوو فرمانیدا کچەکەی کە دووگیان(ئاوس)بوو لەسەر زەوی پارسەکانەوە بهێنرێتەوە بۆ پایتەختی ماد. کەهێنایان ئەم کچە دووگیانەی خۆی خستەژێر چاودێرییەوە تا ئەو منداڵەی لەدایك دەبێ یەکسەر بکوژرێ، چونکە خەونلێکدەرانی موغ وەها خەونەکەیان بۆ لێکدابوەوە کە ئەوکچەی منداڵێکی دەبێ لەجێی ئەودا دەبێ

بەپادشا. ئاستیاگس ئارەزوومەند نەبوو بەهیچ جۆرێ ئەمە رووبداو ئەم خەونە بێتە دی.

ئەو بەپەلە(هارپاگووس) کەیەکێبوو لەخزمەکانی خۆی و بەئەمەکترین کەسی ماد بوو وکاروباری تایبەتی ئەوی ئەنجام دەدا بانگهێشت کرد بۆلای خۆی و بەم جۆرە دەستی کرد بەئاخافتن لەگەڵیدا: ((هارپاگووس! کارێ من بەتۆی دەسپێرم بەکارێکی لاوەکی و بێبایەخ تەماشامەکەو بەکارێکی سادەو سانای تێمەگە. من بەرامبەر بەخۆت بەدبین مەکەو مەبە بەهۆی فەوتاندنی ئەگەر وەهابێ خەڵکانی دیکەش بەهەمان چارەنووسی خەفەتباری خۆت گرفتار دەکەیت و ئەوانیش لەناو دەبەیت. ئەو منداڵەی کەماندانە هێناویەتیە جیهانەوە هەڵبگرەو بیبەرەوە بۆ ماڵی خۆتان و بیکوژەو بیسپێرە بەخاك بەهەرشێوەیەك کەخۆت بەباشی دەزانی)).

هارپاگ وەڵامی پاشای دایەوە: ((پاشا! تاهەنووکە هیچ کاتێ لەلایەن منەوە کارێکت نەدیوە کە بەپێچەوانەی ئارەزووو خواستی بەرێزتان بووبێ من بۆ ئەمەو دواش هەروا دەمێنمەوەو نامەوێ بەهیچ جۆرێ هەڵەی وابکەم کە بەپێچەوانەی ئارەزووی تۆوەبێ. ئەگەر ئارەزووی تۆ وەهابێ و لەسەر ئەوە سووربیت کە ئەوکارە پێویستە بەوشێوە ئەنجام بدرێ دەبێ منیش بەئەمەك بەو بەتەواوی فەرمانی بەرێزتان جێبەجێ بکەم)).

لێرەدا پێویستە بۆساتێ گفتوگۆی نێوان ئاستیاگ و هارپاگ واز لێبهێنین و هەوڵ بدەین هارپارگ بناسین و بەرووبەروو بوونەوەی ئەو لەگەڵ دواپاشای ماددا ئاشنا بین، چونکە پەیوەندییەکانی ئەم دوانە لەگەڵ یەکدا بەتایبەتی رابردوویان پێکەوە زۆر چارەنووس سازو بەتایبەتی لەم بوارەدا کاریگەرییەکی گرنگی هەیەو چارەنووسی ئیمپەراتۆرییەتی ماد دیاری دەکا.

هارپارگ دوای ئەوەی وەڵامی پادشای بەوجۆرە دایەوەو پاش ئەوەی منداڵە لەدایکبووەکە کەبڕیاربوو بکوژێت ئامادەکرا بەدەم گریانەوە خۆی کرد بەماڵی خۆیاندا. دوای گەیشتنە ماڵەوە ئەو ئاخافتنەی لەنێوان ئەوو ئاستیاگدا روویدابوو بۆ هاوسەرەکەی خۆی گێڕایەوە. ژنەکەی دوای ئەوەی گوێی لەو ئاخاوتنەی ئەوبوو هاتە دەنگ و وتی: ((چۆن بیری لێدەکەیتەوە؟ وچۆنت بڕیارداوە؟ گەرەکتە چی بکەیت؟ ئەو لەوەڵامدا وتی: ((بەوشێوەنا ئاستیاگ فەرمانی داوە. نەخەیر ئەگەر بیرو ئەندێشەی لەوە بەدتریش لەمێشکیدا سووربخواو لەوەش توندڕەوتربێ کەخۆی باسی کرد، من بەخواست و ئارەزووی ئەو ناجووڵێمەوە دەستی یارمەتی بۆکەس درێژ ناکەم کە بیکوژێ. چونکە ئەم منالە لەسەرێکەوە خزمی منەو لەلایەکی دیکەوە ئاستیاگ پیرەو منداڵێکی نێرینەی نیە کەجێنیشینی ئەوبێ. بەم هەل ومەرجەی کەئەو کوڕی نییە ببێ بەجێنشینی و دوای ئەوەش کە کچەکەی بوو بەجێنشینی ئەوو جڵەوی دەستەڵاتی کەوتە دەست، ئەوکچەی کەهەنووکە کوڕەکەی بەیارمەتی من سەری تیابچێ، بێگومان ئەوە دەبێ بەگەورەترین مەترسی کەیەخەی من دەگرێ. باشە لای تۆش وەهانیە؟ دیارە بۆ سەلامەتی من دەبێ ئەم منداڵە بکوژرێ، بەڵام نەك بەهۆی منەوە بەڵکو بەهۆی یەکێ لەوانەی کە لەدەوروبەری ئاستیاگن یا خزمی خۆین کەدەبێ یەکێ لەوانە بەبکوژی ئەم منداڵەبێ.

نەك کەس وکاری من. هارپاگ لەئەندێشەی ئەوەدابوو کە ئەم کوشتنە بەهیچ جۆرێ پەیوەندی بەوەوە نەبێ و دەستی ئەو بەخوێنی منداڵی ماندانە سوورنەبێ. ئەو بیری لەتەگبیرێ کردەوە کەپێویستە یەکێکی لەبار بۆ ئەم کارە مەترسیدارە بدۆزرێتەوە. لەلایەکی دیکەوە، هارپاگ لەمەترسییەکی دیکە بیری دەکردەوە کەئەویش نەبوونی جێنشینێکی نێرینەبوو بۆ

ئاستیاگ. بەم جۆرە هیرۆدۆت لەزمانی هارپاگەوە دەگێڕێتەوە((کەئەو مەترسییەی لەوانەیە رووبەرووی ببێتەوە بەهۆی بەرپرسیاربوونیەتی لەو مەسەلە کە ئەگەر بێتوو ماندانەی کچی ئاستیاگ لەجێگای باوکیدا بچێتە سەر تەختی سەڵتەنەت، لەم بارودۆخەدا ماندانە کەسێ دەبێ کە منداڵەکەی بەهۆی منەوە یا بەکۆمەکی من(هارپاگ دەڵێ) لەناوچووبێ بێگومان ئەوکاتە گەورەترین مەترسی روودەکاتە من. دەیسا وانیە؟! ئاشکرایە پاشا ئەوکارەی بەراستی خستۆتە ئەستۆی من و هیچ رێبازێکیش بۆ دەربازبوون لەژێر ئەم بارە قورسە گومان نابەم. بۆ سەلامەتی خۆم دەبێ ئەم منداڵە بکوژرێ بەڵام نەك بەهۆی منەوە))..

ئەمە وتەی هارپارگ بوو دەگەڵ هاوسەرەکەیدا ئاوا بەترسەوەو بە پەرێشانی‌یەوە بۆی باس دەکرد. ئەو بۆیەکێ دەگەڕا کە بەهیچ جۆرێ لەوەوە نزیك نەبێ بەڵکو لەکەس‌وکارو خزمانی خانەدانی سەڵتەنەتی مادبێ.

هیرۆدۆت دەڵێ: ئاستیاگ چاوەڕوان بوو کە ئەم کارە بەدروستی و بەوردی لەلایەن هارپارگەوە ئەنجام بدرێ و هارپارگیش توانا و پڕکێشی سەرپێچی فەرمانی پادشای لەخۆیدا نەدەبینی و نەیشی دەویست بەهیچ جۆرێ ئەم کوشتنە بەهۆی ئەوەوە یا بەهۆی کەس‌وکاری ئەوەوە ئەنجام بدرێ، بەڵکو هەردەبێ لەلایەن خانەدانی سەڵتەنەتییەوە یا بەدەستی یەکێ لەدەوروبەرو خزمانی ئاستیاگەوە جێبەجێ بکرێ.

بەشی پێنجەم

پادشایانی ماد وەك كتزیاس باسیان دەكا

كتزیاس(كتسیاس) پزیشكی دەرباری داریووشی دووەمو پزیشكی ئەردەشیری دووەم كە كوڕو جێنشینی داریووش بووە بەهۆی بەهرەگیرییەوە لە بەڵگەنامەكانی ئارشیفی سەڵتەنەتی بەرهەمە بەناوبانگەكەیدا(پەرسیكا) پاشایانی ماد بە دەكەس و تێكڕای ماوەی فەرمانڕەواییان بە سێ‌سەدو چل ساڵ نووسیوە. ئەم دە پاشای مادە بەپێی نووسینی كتزیاس بەم شێوەیە:

١. ئارباكیس Arbakis ٢٨ ساڵ پادشایی.
٢. مائووداكس Maodakes ٥٠ ساڵ پادشایی.
٣. سوسارمس Sussarmes ٢٨ ساڵ سەڵتەنەت.
٤. ئەرتیكاس Artikas ٥٠ ساڵ سەڵتەنەت.
٥. ئاربی یانیس Arbi yanis ٢٢ ساڵ پادشایی.
٦. ئەرتایس Artayes ٤٠ ساڵ پادشایی.
٧. ئەرتینیس Artinis ٢٢ساڵ پادشایی.
٨. ئەستی بەراس Astibaras ٤٠ ساڵ پادشایی.
٩. ئەسپەنداس Aspandas ٢٥ ساڵ پادشایی.
١٠. ئاستیگاس Astigas بۆماوەی ٣٥ ساڵ پادشایی.

ئەم شێوە لەگەڵ نەخشەی پادشایانی ماد بەگوێرەی نووسینی هیرۆدۆت جیاوازە. چونكە وەك لەپێشدا باسكرا هیرودۆت پادشایانی ماد بەچواركەس دەزانێ كە نزیكەی سەدەو نیوێ پاشاییان كردووە.

(تیئودور نۆلدکە) شارەزای مێژووی ماد لەو باوەڕەدایە کە کتزیاس ئەم زانیارییانەی بەپێی باسەکانی خودی مادەکان نووسیوەو مادەکان خۆیان گەرەکیان بووە بەم شێوەیە ماوەی فەرمانڕەوایی خۆیان زیاد بکەن.

بەوردبوونەوە لە درێژی پادشایی هەندێ لەپاشاکانی ماد کە لەچەند کاتێکی چون یەکدا ژیاون وادێتە بەرچاو کە هەندێ لەوانە فەرمانڕەوای هەندێ لە هەرێمەکان بووبن کە لەهەمان کاتدا جڵەوی کاریان لەچەند ناوچەیەکی جیاوازدا لەدەستدابووە.

بەشی شەشەم

مادەکان لەتێڕامانێکی گشتگیرو فراواندا

لەساڵی(٨٣٥ پ.ن) دا سەلمانسەری سێیەم. پاشای ئاشوور لەبەردە نووسراوەکانی خۆیدا سەرزەمینی پارسوا(پارس) یا ئێران و(مادا) یا سەرزەمینی ماد، هەروەها خودی مادەکان لەخۆرئاواو باشووری خۆرهەڵاتی دەریاچەی ورمێ ناو دەبا هەردوو میللەتەکە واتا مادەکان و پارسەکان، لەسەر بنەمای دوایین شوێنی نیشتەجێبوونیان پێویست بوو لەکۆچکردنیاندا بەرەو باشوور، بۆ ماوەی نزیکەی سەدەو نیوێ بەردەوام بن مادەکان دوو سەدەیان لە سەرەتای حکوومەتەکەیانەوە، وەك مێژوو وسەرچاوە مێژووییەکان دەگێڕنەوە، لەجەنگدا، لەگەڵ پاشایانی ئاشوور تێپەڕاند. وەلێ بەدرێژایی ئەم جەنگانە پاشایانی ئاشوور نەیانتوانیوەئەو ناوچانەی لەژێر دەستەڵاتی مادەکاندابوو داگیر بکەن و بیانخەنە پاڵسەرزەمینی ئاشوور.

بەپێی باسکردنی هیرۆدۆت(دیائاکۆ) لە دەوروبەری ساڵی ٧١٥ پ.ز وەك دیلێکی جەنگی ئاشوورییەکان دەنێردرێ بۆ سووریا. هیرودۆت ئەو بەدامەزرێنەری دەوڵەتی ماد دەزانێ. بەگوێرەی ئەم باسەو لەسەر بنەمای چەند سەرچاوەیەکی دیکەی مێژوویی کیمیریای لە دەوروبەری ساڵی ٧٢٠ پ.ز(رووسا)و پاشای ئورارتو بەتەواوی تێکدەشکێنن. سەرزەمینی ماندووی ئورارتۆ هەرچەندە لەلایەن دیائاکۆی مادییەوە یارمەتی دەدرێ بەڵام ناتوانێ بەرامبەر ئەو هەموو هێرشە یەك بەدوای یەکەی سارگونی دوەمدا رابوەستێ.

لەساڵی(٧١٤)ی پێش زایینـدا ئورارتـو هەشـت هێرشـی لەلایـەن سارگونەوە دەکرێتە سەرو خۆی رادەگـریّو دیائـاکو سـاڵیّ پێش دوا هێرشی سارگونی دووەم بۆ شام(سووریە) دوور خرابوەوە. سەردەمی فەرمانڕەوایی دیائاکو لەنێو مادەکاندا وەك لەمەولا بەدرێژی باسی دەکەین دەبیّ بەساڵی ٧٠١-٦٥٥پ.ز دابنریّ.

فرورتیش کە سەردەمی حکوومەتی ئەویان بەدروستی لە ٦٥٥-٦٣٣ پ.ز داناوە ئەو هەڵەی کە باوکی لەپەیوەندیدا لەگەڵ ئاشووردا کردبووی دووبارە دەکاتەوە.

ئەو دیسان بەیەککگرتن لەگەڵ کیمیریان و پارسەکاندا هێرش دەکاتە سەر ئاشوورییەکان وەلیّ شکستێکی گەورە دەخـواو لەجەنگدا دەکوژریّو وەك دەگێڕنەوە کە لەسەرەتای ساڵەکانیفەرمانڕەوایی ئەودا هێرشبەرانی سکایی کەبەشیّ لەهیندۆ ئەڵمانییەکان بوون ولەنێوان دەریای خەزەرو قەفقازدا جێنیشتەبوو بوون لەرێگای دەروازەی دەربەندەوە دەگەنە سەرزەمینی مادەکان. (ئاسارهادوون) دەیەویّ بەفێڵ کچەکەی خۆی مارە بکا لە(بارتاتوا)ی فەرماندەی سکاکان، بەو ئومێدەی بتوانیّ لەشکریّ بەرامبەر دەستەلای مادەکان کە رۆژانە لەزیادبووندا بوو دروست بکا. بەگوێرەی ئەم باسانە سکایان بۆ ماوەی بیست و هەشت ساڵ واتە لەساڵی ٦٥٣-٦٢٥ پ.ز فەرمانڕەوای ئاسیای پێشەوە دەبن. دەبیّ وەبیر بهێنرێتەوە کەئەم باسە بەشێوەیەکی دیکەش هاتووە کە لەلاپەڕەکانی ئەمەودوادا روون دەکرێتەوە.

هووخشترە یاکیاکسار کەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئەویان بەساڵی ٦٣٣-٥٨٤ پ.ز داناوەو هەندیّ ئەم سەردەمە بە(٦٢٥-٥٧٥ پ.ز) دادەنێن، لەشکری مادەکان سەرلەنویّ رێك دەخاتەوەو لەسەر بنچینەی نموونەی

لەشکری ئاشووریيەکان دایدەمەزرێنێ. ئەو بەدوژمنایەتی لەگەڵ جێنشینەکانی ئاشوو بانیپاڵدا بیپەروا درێژە پێدەداو نەینەوا گەمارۆ داگیر دەکا، وەلێ بەهۆی هێرشی گرۆهێ لە سکایانی هێرشبەر کە لەسەر داواو بەرێنمایی (سین شاریش کون) بۆ سەرزەمینی مادەکان ملیان نابوو واز لەگەمارۆی نەینەوا دێنێ و پاشەکشە دەکاو لەدواییدا لەساڵی ٦١٦ی پێش زایین لەگەڵ (نەبو پۆلاسار)ی پاشای کلدە(بابل) یەکدەگرێ.

ئەو لەپێشدا تێکدەشکێنێ و پاشان لەساڵی ٦١٤ دووبارە هێرش دەکاتە سەر ئاشوورو لەساڵی ٦١٢ لەگەڵ(نەبو پولاسار) نەینەوا داگیر دەکەن. ئەو دەڤەرانەی وابەستەبوون بەئاشوورەوە لەخۆرهەلاتی روباری دیجلەدا دەکەونە ژێر دەستەلاتی مادەوە. لەساڵی ٦١٠ باکووری میزۆپۆتاما دەخرێتە سەر دەوڵەتی ماد. پتر لەوەش کیاکسار ئەرمەنستانیش داگیر دەکا. دەگێرنەوە کە لکەکانی دیکەی ئێرانی لەم ماوەدا ئیمپەراتۆرییەتی ئورارتۆ لەناو دەبەن و دەستی بەسەردا دەگرن و زمانی خۆیان لەم سەرزەمینەدا پیادە دەکەن. لەدرێژەپێدانی ئەم سیاسەتە دەستەلاتخوازانەدا (کیاکسار) لەرێگای(ئەنتی تاوروسەوە) کە رەنگە کێوەکانی ئەناتۆلی بێ لەرێڕەوی خۆرئاواوە تا روباری(هالیس)ی سنووری ولاتی لیدی پێشڕەوی دەکا و لەبەرواری ٥٨٥/٥/٢٨ی پێش زاییندا بەهۆی خۆرگیرانەوە، ئەم جەنگە بەبێ سەرکەوتنی هیچ لایەك رادەوەستێ و بەهۆی ناوبژیوانی بێلایەنگیری نەبووکەدنەسری دوەم پاشای بابل جەنگ کۆتایی دێ. لەم روەوە لە لاپەڕەکانی ئەمەودوادا بەدرێژی دەدوێین.

سی(٣٠) ساڵی رەبەق لەخۆرهەلاتدا ئاشتی لەنێوان دەستەلاتە مەزنەکاندا وەك لیدی، ماد، بابل(کلدانییەکان)و میسر سەقامگیر دەبێ. لەپاڵ ئەوەدا (کیلیکیە) کە سەرزەمینێکی تاڕادەیەك بچووك و دەوڵەتێکی

کەم توانا بووە لەژێر فەرمانڕەوایی(سینیسیس)دا دەتوانێ سەربەخۆیی خۆی بپارێزێ.

لەساڵی(٥٥٢پ.ز)دا کوروشی دوەم، پاشای(ئەنشان) بەرامبەر ئاستیاگ(٥٨٥-٥٥٠پ.ز) لەجەنگێکدا ماد سەربەخۆیی خۆی لەدەست دەداو دەبێتە پارێزگایەکی ئیمپەراتۆرییەتی پارسەکان بەخێرایی دادەمەزرێ.

(ئەکباتان)ی پایتەختی مادەکان هەروەك جاران بۆ پاشایانی هەخامەنشی وەك پێگەو پایتەخت دەمێنێتەوە. بەگشتی لەسەرەتادا پارس و ماد کە لەڕووی زمان و فەرهەنگەوە زۆر لەیەکەوە نزیکن بەیەك میللەت دادەنران. یۆنانییەکان کاتێ ئەم دوو میللەتە ئێرانییەیان مەبەست بووبێ لەباسە مێژووییەکانی خۆیاندا لەژێر ناوی مادەکاندا ناویان هێناون. ماوەیەکی زۆر لای هەندێ لەمێژوونووسانی یۆنانی پارسەکانیان(هەخامەنشییان) وەك پێشتر بەمادەکان ناودەبرد، بەڵام لەبەرئەوەی مێژوونووسان لەدەستنیشانکردندا کەوتوونەتە هەڵەوە نابێ ماد بەپارس بزانرێ.

بەشی حەوتەم
مادەکان لەهەڵسەنگاندنی
مێژوونووسە تازەکانی خۆرئاوادا،
بەتایبەتی نەتەوەناسان

لەپێشدا پێویستە بوترێ کەجیاوازی بۆچوون لەنێوان مێژوونووساندا دەربارەی مێژووی سەردەمە کۆنەکان زۆرە. هەروەها ئەو جیاوازییە لە هەڵسەنگاندن و پێناسەی مادەکانیشدا هەیە کە بەکورتی باسی دەکەین.
بۆیەکەمین جار لەسەر بەردەنووسراوەکانی ئاشووریدا لەساڵی(٨٣٦پ.ن)، مادەکان(بەئاشووری مادای) لەخۆرئاوای ئێراندا، لەو دەڤەرەی کە لەدواییدا پایتەختی مادەکان دانراوە واتەئەکباتانا.
(هەمەدانی ئەمڕۆ)، ناویان هاتوە. سەردەمی کۆچی ئەوان لە خۆرهەڵات یا باکووری خۆرهەڵاتی ئێرانەوە نازانین. ڕەنگە ئەو سەردەمە زۆر لەپێش هەزارەی دووەمی پێش زایینەوە نەبووبێ. خێڵ و میللەتانی هاوسێی ئەوان، لەلاپاڵی کێوەکانی زاگرۆسدا وادەردەکەوێ کەزۆربەیان ئێرانی نەبوون. یەکەم نەتەوەی خزم لەگەڵ ئەواندا دەتوانرێ بەپارسەکان دابنرێ کە ئەو سەردەمە لەباشووری سەرزەمینی ماددا، لەدەڤەری خورەم ئابادی ئەمڕۆدا لەناوچەی(پارسواش)یا(پارسوماش) جێنیشتەبووبوون. ئەم جێنیشتوانەی ناوچەی پارسواش(پارسوماش) بۆ دەڤەرێ کە دواتر بەناوی ئەوانەوە ناونراوە واتە پارس(فارسی ئێستا) کۆچیان کردوە. لەدەوروبەری ساڵی(٧٥٠پ.ن)دا میللەتانی هیندۆ ئەڵمانی و هەروەها ئارییەکان و

لەوانەش میللەتانی کیمیریان، لەڕێگای کێوەکانی قەفقازەوە، لەسەرەتادا چەند دەستێکی قورسیان لەسەرزەمینی ئۆرارتۆ(ئارارات) وەشاندو بەشێوەیەکی بەربڵاو هەندێ لەوانە بەرەو باشووری خۆرئاوا کەوتنەڕێ و پێشڕەوییانکرد.

دەوروبەری ساڵی(٦٩٠پ.ز) (فریگیە) یان لەناوبردو چەند هێرشێکی تازەیان لەساڵی ٦٥٢دا سەرزەوی(لیدی) یان وێرانکرد. لکێکی دیکەی ئەوان لە ڕاڕەوی باشووری خۆرهەڵاتدا درێژەیان بەپێشڕەوی خۆیان داو لەژێر فەرمانڕەوایی(تووشپا)دا کەئەمە لەهەمان کاتدا ناویشە بۆ پێگەو سەنتەری دامەزراوە سەربازییەکانیان ، لەساڵی ٦٧٩دا مەترسییەکی گەورە بۆ دەوڵەتی ئاشوور دێنێتە ئاراوە. لەدامەزراندنی یەك دەوڵەت و فەرمانڕەوایی بەردەوام لەلایەن ئەوانەوە لەهیچ هەوڵ و بەڵگەنامەیەکی مێژووییدا زانیاری بەدەست نایەت.

باڵادەستی و هێزو توانای دانیشتوانی سەرزەمینی ماد لەسایەی لاوازکردنی(ماننەکانەوە) بەدەستی ئاشووری و ئۆرارتوویییەکان، بەشێوەیەك بووە کەوەك سەرچاوە ئاشوورییەکان باسی دەکەن، هاوکێشەی رامیاری و سەربازی ئەم دەڤەرە تێك دەدا. پێویستە بوترێ کە دەوڵەتی ماننەکان بەسەر ناوچەکانی باکووری خۆرئاوای ئێراندا فەرمانڕەواییان دەکرد. لەساڵی ٧١٥پ.ز سارگۆنی دووەم، دیائاکو کەوێدەچێ لەگەڵ ماننەکاندا هاوپەیمان بووبێ، دەستگیر دەکاو بەپێی ئارەزووی سارگون کەدووبارە لەگەڵ عیلامییەکانیشدا لەجەنگدابوو(جەنگی ئەربیل لە ٧٢٢-٧٠٥ی پێش زایین) میللەتان و هۆزە سەربەخۆیی خوازەکان سەرکوت دەکرێن و لەهەواڵێکی دیکەدا سارگۆنی دوەم، دیائاکۆ(دیوکس)، بەمەبەستی

جڵـەوگرتن لـەیاخیبوون لەوناوچەیــە دوور دەخاتــەوەو لەشــام بـەدیلی دەیهێڵێتەوە.

ئەمجا فـەرمانڕەوا(خشـترتیە) کـە یۆنانییـەکان بـە(فەرائـەرتس) ناویـان بردوە، سەرزەمینی خۆی لەژێر دەستەڵاتی ئاشوورییەکان ئازاد دەکا. بەڵام دیــارە ئەمــە بــەدوور دەزانــرێ چونکـــە فروتریــش لەجــەنگدا لەگــەڵ ئاشـوورییەکان بەدەسـتی ئاشـوور بانیپـاڵ دەکـوژرێ. تیرەکـانی هینـدۆ ژەرمەنی سکایی لـەرێگای باشووری رووسیەوە بەرەو باکووری خۆرئاوای ئێران کۆچیان کردوەو بەپێشڕەوی خۆیان درێژە دەدەن‌وچەند دەستێ لە کیمیرییەکان دەوەشێنن‌و ناچاریان دەکەن بەپاشەکشە چونکە ئاشوور لەم سـەردەمەدا لەگـەڵ پارتـاتوا(پروتوتیـس)ی پادشـای سـکایان دژی مـادو کیمیریـان یـەکدەگرێ. لـەپاش سـاڵی ٦٣٠ پێش زایین سکایان(سکیتەکان) سـەرزەمینی سووریە وێران دەکەن. دامەزرێنـەری دەسـتەڵاتی مـەزنی مـاد واتە کیاکسار بەیەکگرتن لەگەڵ بابلدا لەساڵەکانی(٦١٦تـا٦٠٨)ی پێش زایین دەوڵەتی ئاشوور لەناودەباو چەند بەشێکی گەورەی بان ئێران دەخاتە ژێـر دەسـتەڵاتی خۆیـەوەو لـەدواییدا لـەپاش گراتنـی ئەرمەنسـتان بـەرەو ئاسیای بچووك پێشڕەوی دەکا.

بەشی هەشتەم

هۆکانی یەکگرتنی هۆزەکانی ماد

بەگوێرەی باسەکانی هیرودۆت، مادەکان بەشێوەی پەرت وبڵاو لەچەند کۆمەڵگەیەکی تیرەییدا دەژیان و بەهۆی چەند یاسایەکی پڕ لەزەبروزەنگەوە کە سەپێنرابوو بەسەر زەوییەکەیاندا لەرەنج و ناخۆشیدابوون. ئەم گرفتە تەنها بۆیەك تیرە نەبوو، بەڵکو هەموو تیرەکان لەم بارە ناخۆشەدا دەژیان. بەپێی باسکردنی هیرودۆت دیائاکۆ وەك ئەندامی یەکێ لەو هۆزانەی لەناوچەی کوێستانیدا دەژیان، پێش ئەوەی بەڕابەری مادەکان هەڵبژێردرێ ناوونیشان و رێزێکی تایبەتی هەبووە. دیائاکۆ ئەم رووبەروو بوونەوەو پێکادان و ستەم و دەست درێژی نێوان ئەم تیرانەی لەناو خۆیاندا بەچاوی خۆی دیبوو. هیرودۆت باسی فەرمانڕەوایی ستەم و دەستدرێژی بۆسەر تیرەکانی ماد پێش یەکگرتنیان دەکا. ئەمە لەبارودۆخێکدا بووە کەتیرەکانی ماد هەریەکەیان بەشێوەیەك خاوەنی سەربەخۆیی بوون.

دیائاکۆ(دیووکس بەیۆنانی) کوڕی فرورتیش(فرارتس بەیۆنانی) لەهزری دامەزراندنی یەك حکوومەتی تەنها بووە کەلەوکاتەدا مادەکان لەگوندەکان بەشێوەیەکی پەرت وبڵاو دەژیان.دیائاکۆ لەو رێزو ناوبانگەی لەنێوان هۆزەکانی مادا هەیبووە سوودی وەرگرتووە بۆ ئەوەی مادەکان یەکبخاتەوە یەکپێبگرێ. ئەو خۆی وەك کەسایەتییەکی پەیوەندیدار بەفەرمانڕەوایی دادپەروەرو یەکگرتن، بەمادەکان ناساندبوو لەم بوارەدا بەمرۆڤێکی خۆشەویست ناوبانگی دەرچووبوو ئەو ئاگای لەو راستیەبوو کە مرۆڤی ستەمدیدەو بەشخوراو بەهۆی ئاژاوەو بێ یاسایی و ستەمەوە چۆن ئازار

دەچێژێ. هیرودۆت گەورەترین کەرەسەی خۆبردنە پێشەوەی دیائاكۆ بەشارەزایی لەیاساکان و ئاسایشی خێزانی و ژیانی بەکۆمەڵ لەنێوان تیرەکاندا ناودەبا. کاتێ مادە نیشتەجێبووەکانی ئەو گوندەی دیائاکو ژیانی تێدا بەسەردەبرد لەنیازی پاکی ئەو ئاگاداربوون و راستگۆیی ئەویان بۆ دەرکەوت ئەویان بەناوبژیوان و دادوەری خۆیان هەڵبژارد. هیرودۆت باس دەکا کەچۆن دیائاکۆ لەئەندێشەی دەستەڵات وەرگرتنی رەهاو بێرکابەر لەنێو مادەکاندابوو ودابەشکردنی دەستەڵات و دەستێوەردان لەکاروباری جێبەجێکردنی فەرمانڕەوایی بەراست و دروست نەدەزانی. بەرەفتاری جوان و دادپەروەری و فیزی ئەم رابەرییەی بەناوی دادوەرەوە وەرگرت. ئەم کارەی دیائاکۆ رێزو ئافەرینێکی زۆری بۆئەو بەدیاری پێشکەشکرد. بەواتەی هیرودۆت ئەم هەنگاوەی دیائاکۆ ئەوەندە جێی رێزو نەوازشی خەڵکیبوو کەدانیشتوانی گوندەکانی دیکەیشی بەرەو ئەو راکێشاو هەموان بڕیاریاندا کە دیائاکۆ بەفەرمانڕەواو ریشسپی خۆیان بزانن.

ئەم راگەیانانە بۆ داکۆکی لە دیائاکۆ ئەوەندە فراوان بوون کە لەناو مادەکاندا ئەو باوەڕە بەهێزبوو کە دیائاکۆ تەنها کەسێکە پەیڕەوی دادپەروەری بکاو بێجگە لەو کەسێکی دیکە یاساو داد نازانێ.

ئەم هەوادارانەی ئەو پێرپێڕ دەچوون بۆلای و ناکۆکی و گرفتی خۆیان لای ئەو باس دەکردو تەنها لەگەڵ ئەودا دەدوان و ئیدی بەپێویستیان نەدەزانی بۆ نەهێشتنی ناکۆکییەکانیان بچنە لای یەکێکی دی. دیائاکۆ تەنها بەناوی دادوەر لای تیرەکانی ماد ناوی دەرنەچووبوو وبەس بەڵکو ئەو بەپشتیوانێکی قایم و بەتوانا دادەنرا بۆ ئەنجامدانی کاروبارو تەیارکردنی مادەکان کە بتوانن رووبەرووی دەوڵەتە بەهێزەکانی ئەو ناوە خۆیان راگرن کە لەشوێنێکی دیکەدا ئاماژەی بۆ دەکرێ. هیرودۆت لەوباوەڕەدابوو کە

یەکگرتنی مادەکان لەو سەردەمەدا کارێ نییە نکوولی لێبکرێ بەڵکو زۆر پێویستە. ژمارەی ئەوانەی دوای دیائاکۆ کەوتبوون و پەیوەندییان پێوەکردبوو بەشێوەیەکی لەبەرچاو روو لەزیادکردن بوون و بەوتەی هیرودۆت لە ژمارانە دەهاتن. ئەوان بەکردەوە بۆیان دەرکەوت کە ئەو بەسەر هەموو ئەو کاروبارانەی پەیوەندی بەناکۆکی نێوان مادەکانەوە هەیە ئاگادارەو دەتوانێ کۆنترۆڵیان بکاو بۆ نەهێشتنی ئەو ناکۆکییانە پەیڕەوی دادی دەکرد بۆیە لەلایەن هەموانەوە کردەوەکانی پەسەند بوون.

دیائاکۆ هێدی هێدی بەم ئەنجامە گەیشت کەپاڵە پەستۆی ئەو کارانە لەسەری و رووکردنە لای ئەو لەهەموو لایەکەوە بەئەندازەیەکە کەناتوانێ بەرامبەر ئەوکارانە خۆڕاگر بێ و بەوشێوە ناوبژی نێوان مادەکانی بۆناکرێ. دیائاکۆ بیری لە نەخشەیەك کردەوە کەخۆی پێ لەم بارە قورسە دەرباز بکاو هەمیشە لەئەندێشەی ئەوەدابوو کە رێبازێکی لۆجیستی بدۆزێتەوە تا ئەوکەسانەی ئەویان هەڵبژاردبوو لێی دووربکەونەوەو ئەویش واز لەو بەرپرسیارییە بهێنێ. ئەم کارە نەك تەنها لای مادەکان بەڵکو لای خودی دیائاکۆش ئاسان نەبوو وخستنەڕووی لەو بارودۆخەدا بەرژەوەندی تێدا نەبوو. هیرودۆت لەو باوەڕەدابوو کە دیائاکۆ هێشتا لەپلەو پۆستی پادشا یا رابەرێکی رامیاریی ئەوتۆدا نەبوو کە هەموو ئیشێکی لەبەر بڕوا وەلێ بڕیاری دابوو کەئەم بەرپرسیارییەی وەك دەمچەرمووی مادەکان لەئەستۆیدابوو واز لێبهێنێ. ئەم کارە بۆ ئەو بێکەڵکەو ئیدی ناتوانێ هەموو بەرژەوەندییەکانی ژیانی خۆی لەو رێیەدا بەخت بکا ئەو مەسەلە بوو بەهۆی بڵاوبوونەوەی دزی و پشتگوێ خستنی یاسا سەرلەنوێ، کەڕەنگە ئەم دزی و دەرچوون لەسنووری یاسایە، لەو رۆژەوە باسی کەنارگیری دیائاکۆ کەوتبووە ناوەوە لەنێوان مادەکاندا بەربلاوتر بووبێ و زۆر

لەوەوپێش خراپتر بووبێ. لەم روەوە ئەو مادانەی لەگوندەکاندا جێنیشتەبوون لەگەڵ یەکدا کۆبوونەوەو کەوتنە راوێژکردن. هەموویان لەیەك بۆچووندا رێك بوون کەئیدی ناتوانرێ درێژە بەو بارە ناهەموارە بدرێ، بەڵکو دەبێ تەگبیرێ بکرێ تائەم گیروگرفتە لەرەگەوە چارەسەر بکرێ و زاڵ بن بەسەریدا.

بێگومان درێژە کێشانی ئەو بارودۆخە ژیانیان لێ تێك دەدا. لەبەرئەوە مادەکان چوونە سەر ئەو بڕوایەی کە پێویستە پادشایەك هەڵبژێرن کە دەستەڵاتدار بێ لەنێوانیانداو چاودێری کاروبارو هەلومەرجی کۆمەڵگای مادەکان بکا. تالەو رێگایەوە ئاسایش ودڵنیایی بۆ ئەو خەڵکە دابین بکەن و خەڵکی بتوانن درێژە بەکارو پیشەی خۆیان بدەن و ناچار بە بەجێهێڵانی خانەو کاشانەی خۆیان نەبن.

خۆ ئەگەر وانەکەن، بەوتەی هیرودۆت بەهۆی هەلومەرجی ناهەموارو نەبوونی یاساو بڵاوبوونەوەی ئاژاوەو بەدکارییەوە دەبێ سەرزەمینی خۆیان بەجێبهێڵن. زۆربەی بەو جۆرە بیریان لێدەکردەوەو بۆ چارەسەرێ دەگەڕان و زانییان کەدەبێ پادشایەکی بڕکابەر دابنێن کە دەستەڵاتی تەواوی بەسەر مادەکاندا هەبێ. وادەردەکەوێ کەخودی دیائاکۆ ئەم رێنمایی و راگەیەندنانەی بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ گرتبووە ئەستۆی خۆی و ئەندامانی هۆزەکانی لەم بارەوە هان دەدا کەدەست بکەن بەهەڵبژاردنی پادشایەك دەستەڵاتی تەواوی هەبێ.

زووتر وتمان کە دیائاکۆ بێزاربوو لە دەستەڵاتی سنووردارو کاتی. ئەو دەیویست بەناوی رابەر یا پادشای بڕکابەر لەسەر گشت هۆزەکانی ماد فەرمانڕەوابێ، چونکە بەوتەی هیرودۆت ئەوکاتەی ئەندامانی تیرەکانی ماد بەدڵگەرمیەوە وپێش لەدەستچوونی هەل دانیشتن و کۆبوونەوەیان ئەنجام

دەدا تا بڕیاری چارەنووسی خۆیان بدەن، دوو دڵبوون لەوەدا کەچ کەسێ بۆ ئەو پۆستە هەڵبژێرن. بەڵام ئەو کەسە تەنها دیائاکۆ بوو کە لەلایەن هەموانەوە پێشنیاز کرابوو وجێی پەسەندی هەموان بوو، بۆیە لەم ڕووەوە لەئەنجامی ئەم راوێژانەدا هەموو لەسەر ئەوە رێکەوتن کە دیائاکۆ وەك پاشای خۆیان هەڵببژێرن.

دوای ئەوە دیائاکۆ داوای لێکردن کە کۆشکێکی بۆ دروست بکەن، کۆشکێ بێ شایستەی پلەو پایەی پادشایی بێ. پتر لەوەش ئەو فەرمانیدا کەچ کۆشكو چ خۆی بەهۆی تیروکەوان بەدەستەوە بپارێزرێن. مادەکان بۆ گوێڕایەڵی لە پادشایەك کەخۆیان هەڵیانبژاردبوو لەو شوێنە کەخۆی بۆی دیاری کردبوون کۆشکێکی قایمو گەورەیان دروست کرد. دیائاکۆ ئەم دەستەڵاتەی وەرگرت کە لەنێوان تیروکەوان بەدەستەکاندا کارامەترینو بەئەزموونترینییان هەڵبژێرێ. ئەو دوای ئەوەی کە لەسەر تەختی پادشایی دانیشت، داوای کرد لەمادەکان کەشارێ دروست بکەنو بۆ ئەو مەبەستە هەموو توانای خۆیان یەکبخەنو تا ئەوکارە ئەنجام نەدرێ واز لەهەموو کارێکی دیکە بهێنن. مادەکان لەم ڕووەیشەوە ملکەچی فەرمانی ئەوبوونو زۆر بەدڵگەرمیەوە لەسەر ئارەزووی پاشا دەستیان دایە دروستکردنی شارو بەناوی پایتەختەوە لەمێژوودا ناسرا.

ئەو شوورەی بەرزو قایمی دروست کرد وشارێکی بنیادنا کە ئەمڕۆ (ئەکباتانا)ی پێدەڵێن. لەم شارەدا شورەی بازنەیی چووە بەناویەکدا. ئەم بینا گەورە بەشێوەیەك دروستکرابوو کەهەر شورەیەك لەشووراکەی پێش خۆی بەرزتربوو. سەرزەوییەك کە ئەم شارەی بەم شوورە بەرزانەوە تێدا دروستکراتوە بریتییە لەگردێ. وادیارە کە خەڵکێکی زۆر لەم کارەدا بەشدارییان کردبێ و بۆ ئەوەی ئاستی شارەکە بەرزتربێ گردەکەیان

گەورەتر کردوە. ژمارەی شووره بازنەییەکان حەوتە. لەکام شووره کەزۆرتر کەوتۆتە ناوەوە کۆشکی پاشاو گەنجینەکانی تێدابوە. بەرزترین دیوار لەم ساختمانەدا بەرامبەر بەدیواری (ئاتن ئەثینا)یەکەتیبەو قەراغی هەر دیوارێ رەنگێکی تایبەتی هەبووە. یەکەمیان سپی، دووەم رەش، سێیەم سوور، چوارەم شین و، پێنجەم دیوار سوورێکی کاڵ، دوو شوورەی سەرپەڕ، یەکێ زیوین و ئەوی دی ئاڵتوونی.

ئەم بینایە کە دیوارەکانی بەم شێوەبووە دیائاکۆ بۆ کۆشکی خۆی دامەزراندوەو خەڵکیش بەچوار دەوریدا جێنیشتەبوون. کاتێ کاری دروستکردنی ئەم بینایە تەواوبوو دیائاکۆ ئەم فەرمانانەی دەرکرد: یەکەم فەرمانی ئەو ئەمەبوو کەنابێ هیچ کەس بچێ بۆلای پاشا یا بەگوزارشتێکی دیکە نابێ بچێتە دەرباری شا. هەموان دەبێ داخوازییەکانی خۆیان لەرێگای ئەو کارگوزارانەوە کە پادشا دایمەزراندوون بگەیەنن پێی. نابێ کەس تەماشای پادشا بکا، هەرچەندە ئەم فەرمانە بۆ هەموان سووکایەتی پێکردن بوو. نابێ کەس بەرامبەر بەشا پێبکەنێ یا تف رۆبکاتە سەر زەوی.

ئەو بەم جۆرە خۆی لەبەرچاوی خەڵك دەشاردەوە، بەڵام دیارە ئەمە لەبەرئەوە نەبووە کە ئازاریدەروونی یاران و دۆستان وهاوتایانی خۆیبدا، ئەوانەی کە لەبنەماڵەیەکی ناشایستە نەبوون و لەپیاوەتی و پلەو پایەی کۆمەڵایەتیدا هیچیان لەو کەمتر نەبووە.

دیائاکۆ ئەوەی باش دەزانی کە ئەگەر ئازاری یاران و کەسانی دەورو پشتی خۆیبدا دوورنییە کە ئەوانە لەپایەی ئەو کەم بکەنەوە، لەبەرئەوە ئەو تەنها ئەوەی مەبەست بوو کە بەهۆی ئەم فەرمانانەوە خۆی وادەربخا کەئەو پیاوێکی ئاسایی نیەو لەگەڵ خەڵکیدا جیاوازەو ئەم لەخەڵکی لەبەرترەو تایبەتمەندی خۆی هەیە.

هیرودۆت واباس دەکا کە دیائاکۆ دوای جێبەجی کردنی ئەم فەرمانانەو دوای ئەوەی خۆی بە پادشای بێ چەندوچوون و سەرکەوتوو دانا، بڕیاری‌دا کەئەم یاسایانە دەبێ بەتەواوی جێبەجێ بکرێن. پێویستە ئەو خەڵکە سکاڵای خۆیان بنووسن و بینێرن بۆلای ئەو تا ئەو لێیبکۆڵێتەوەو رای خۆی لەسەر دەربڕێ و پێیان رابگەیەنێ. خۆهەر راوبۆچوونێکیش ئەو هەیبێ دەبێ جێبەجێ بکرێ و کەس سەرپێچی نەکا.

دیائاکۆ بەمجۆرە لەگەڵ دادگاکان و مافی خەڵکیدا دەیویست (داد) جێبەجێ بکا. هیرودۆت دەڵێ: ئەوکەسەی تاوانێکی بکردایە، بێ‌شەرمی‌یەکی نیشان بدایە، لەفەرمانەکانی سەرپێچی بکردایە، بەگوێرەی تاوانەکەی سزا دەدرا. بۆ ئەوەی ئاگادارو شارەزابێ لەکارو کردەوەی ئەو خەڵکەی لەسنووری دەستەڵاتی ئەودا دەژیان سیخوڕو چاودێرێکی زۆری لەناو خەڵکیدا بڵاوەپێکردبوو کەئەمەش دووبارە یەکێ‌بوو لەفەرمانەکانی ئەو.

دامەزرێنەری پادشایی مادەکان ئەم کارمەندانە(سیخوڕانە)ی وەك چاووگوێی خۆی بۆ ئاگاداربوون لەکاروباری وڵات دانابوو.

پێویستە بوترێ کە رێکخراوێکی سیخوڕی زۆر پێشکەوتوو لە سەردەمی داریووشی یەکەمدا(٥٢٢-٤٨٦پ.ن) بەچاولێکردن لەم هەنگاوە دانراوەو دەبێ ئەوە بزانرێ کە رەگ و ریشەی ئەو دەستگایە لەسەردەمی مادەکان و سەردەمی فەرمانڕەوایی یەکەم پادشای مادەوە سەرچاوەی وەرگرتوە.

بەشی نۆهەم

تیرەکانی مادو تایبەتمەندییەکانی ئەوان

بەپێی باسکردنی هیرودۆت مادەکان خاوەنی چەند تیرەیەکی فرەبوون. ئەو گرنگترینی ئەم تیرانە کەشەش تیرەی سەرەکیبوون و لەیەکگرتنی مادەکاندا بەشدارییان کردوە بەم شێوە باسی دەکا: تیرەی بووسیان(بووسەکان)، تیرەی پارتاکتەکان(پارتاکنیان)، ستروخاتیان، ئاریزانتەکان، بوودەکان، ماگناکان(ماگنیان) دواتیرەیە کە بەوان تیرەی(موغان) وتراوە. ناوی موغ وەك پیاوی ئایینی لەدواییدا، لە مێژووی ئێراندا بەفراوانی و بەردەوام بەکار هێنراوە کە لەدواییدا باسی لێوە دەکەین یۆنانی‌یەکان ئەوانیان بەجادووگەرو چاوبەستکار دەناساندو بەموغ لەزمانی یۆنانیدا(ماگووس) دەوترا.

پیرینا گەرچی ناوی ئەو شەش تیرەی لەمێژووی هیرودۆتەوە وەرگرتبوو، بەلام هێشتا جیاوازییەکی کەم بەهەڵە هاتوە لەناوەکانی ئەم تیرانەدا بەرچاو دەکەوێ، کەئەو تیرەکانی ماد بەم ریزبەندییە دەناسێنێ: بووسەکان، پارتاکنەکان، ستروخاتەکان، ئاری سانتەکان، بوودەکان، موغەکان. بەپێی ئەم بنەمایە وەك لەهیرۆدۆتەوە دەگێڕنەوە وادەردەکەوێ کە لەپێش یەکپێگرتنی تیرەکانی مادەوە لەلایەن دیائاکۆوە (بەیۆنانی دیوکس)، کە مێژوو ئەو بەیەکەمین پاشای مادەکان ناودەبا، هەریەکە لەم تیرانە بەشێوەیەکی جودا لەیەك ژیاون و خاوەنی سیستمی رامیاری و کۆمەلایەتی سەربەخۆبوون. وەها دەردەکەوێ وەك هیرودۆت دەڵێ کە مادەکان لەپێش دروستکردنی دەوڵەتدا بەشێوەیەکی پچڕپچڕ ماوەی پێنج سەد ساڵ یا

نیوەی یەك هەزارە(لە ١٢٧٤-٧٥٤پ.ز) لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ئاشووردا بوون، وەلێ ئەمە لەنووسراوە گلێنەکانی ئاشووریدا پشتگیری لێنەکراوە.

بەپێی بۆچوونی هیرۆدۆت بۆماوەی پێنج سەدە لەبەشی سەرووی ئاسیادا فەرمانڕەواییان کردووە. ئەوانەی کە لەپێش هەمواندا لەکۆت و زنجیری ئەوان رزگاریان بوو مادەکان بوون. خەبات و جەنگەکانی ماد بۆ بەدەستهێنانی ئازادیبووەو لەم پێناوەدا کۆشش و خەباتێکی زۆریان کردووەو بوێرانە لەگۆڕەپانی تێکۆشاندابوون.

زۆر لەمیللەتان و هۆزو تیرەکانی دیکەش بەچاولێکردن لە مادەکان سەرپێچییان لە فەرمانڕەوایی ئاشوورییەکان کردووەو بەوتەی هیرودۆت تێکڕای دانیشتوانی کیشوەری ئاسیا ئازادی خۆیان لەکۆت و زنجیری ئاشوورییەکان بەدەست هێناوە. بەڵام هیرودۆت بۆ گۆڕانکارییەکانی دوای ئەم ئازادییە روویداو گەڕانەوەی مادەکان بۆژێر دەستەڵاتی ئاشوورییەکان ئاماژەناکاو تەنها ئەوەندە دەڵێ: کە مادەکان سەرلەنوێ ملکەچی مادەکان بوونەتەوە. وادەردەکەوێ کە مادەکان- وەك لەسەرچاوە ئاشوورییەکاندا هاتوە بەیەکجاری ملکەچی ئاشوورییەکان نەبوون و ناوبەناو لەژێر دەستەڵاتی ئاشوورییەکان دەردەچوون تا لەکۆتاییدا بەهۆی یەکگرتنیانەوە سەربەخۆیی خۆیان هێدی هێدی بەدەستهێناو لەپاشدا ئیمپەراتۆری ئاشووریان لەناوبرد.

لەنووسراوە بەردینەکانی ئاشووری لەمەڕ ژێردەستەبوونی مادەکان بۆ ئاشوورییەکان بەم جۆرە هاتوە:

تیگیلات پیلیسەر(فالازەر پیلیسەر)ی یەکەم، کە لەسنووری ساڵی (١١٠٠پ.ز) فەرمانڕەوای ئاشووربووە لەشکرکێشی کردوە بۆ چەند

ناوچەیەك کەبەپێی جوگرافیای مێژوویی دواتر بەشێ بووە لەسنووری مادەکان. ئەو لەزاگرۆس یا چیاکانی کوردستان تێپەڕی، بەڵام هیچ ناوی مادەکانی نەهێناوەو ناوەڕۆکی نووسراوەکانی ئەو لەپێرستێکی کورتدا باسی ئەو ناوچانە دەکا کەئەو بەهۆی لەشکرکێشییەکانیەوە خستوونیەتە ژێر دەستەلاتی خۆیەوە. سەلمانسەری دووەم(شەلم نەسر) لەساڵی(٨٤٤پ.ز)دا لەگەڵ لەشکرەکانیدا گەیشتۆتە دەڤەری (نەمری) کەئێستا بەکوردستان ناسراوە، داگیری کردوە. پێویستە وەبیر بهێنرێتەوە کەئەم دەڤەرە زووتر بۆماوەیەکی دوورو درێژ لەژێر دەستەلاتی بابلیەکاندا بووەو فەرمانڕەوایی بابلی ئەوێ ناوی(مەردوك مۆدەیك) بووە. ئەو فەرمانڕەوایە کە لەشکری ئاشوور هێرشیان برد، رایکردو گەنجینەو سامانەکانی کەوتە دەست ئاشوورییەکان و بووبە بەشێ لەدەستکەوتەکانی دەستەلاتدارانی ئاشووری. بەگوێرەی ئەم سەرچاوانە لەدوای هەڵاتنی فەرمانڕەوای بابلی سەلمانسەری سێیەم کە داگیرکەری ئاشووری بووە یەکێکی بەناوی (یانزو)وە کە لەکاسی یەکان بووە بۆ فەرمانڕەوایی ئەم دەڤەرە ناردووە، وەلێ لەبەرئەوەی یانزو گوێڕایەل نەبووەو سەرپێچی لەفرمانەکانی سەلمانسەر کردوە، پاشای ئاشوور(سەلمانسەر) دووبارە لەساڵی(٨٣٨پ.ز)دا لەشکرکێشی بۆئەو دەڤەرە کردۆتەوەو بەم لەشکرکێشییە مەودای داگیرکردنەکانی ئاشووری بۆ باشووری ئێران درێژە پێداوە. ئەو یاخیبووان و سەرپێچیکەرانی ناچارکردوە بەخۆشاردنەوەلە جەنگەڵەکانداو ناوچەی نزیکی ئەم شوێنەی کە(پارسوا)یا(پارسوماش)بووە خستۆتە ژێر دەستەلاتی خۆیەوەو بیست و هەشت ئەمیرو فەرمانڕەوای ئەو شوێنانەی دیل و ملکەچی خۆی کردوە. ئەو لەدرێژە پێدانی لەشکرکێشییەکەیدا تا سەرزەمینی(ئامادای) پێشڕەوی کردووەو گەیشتۆتە

دەڤەری(خەرخار) وێدەچێ کەخەرخار ناوچەی کرماشانی ئێستا بووبێ. ئەو دەگەڕێ بەدوای(یانزوو)داو دەستگیری دەکاو دەیبا بۆ ئاشوور.

ئەم هەورازو نشێوە لەمەڕ میللەتانی ماد کەلەو ماوە مێژووییەدا هەبوە، واتا لەکۆتایی هەزارەی دوەم و سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایین، هەروەها لەسەدەی نۆیەمی پێش زایین، کە ئێمە تەنها لەگەڵ ناوی جوگرافی سەرزەمینی ماد(ئامادای)ئاشناین، ئەو هەورازو نشێوە دوای ئەو سەردەمەش هەربووە، چونکە سارگوونی دوەم(٧٢٢-٧٠٥پ.ز) بەگوێرەی سەرچاوە ئاشوورییەکان دیائاکۆی وەك دیلێکی جەنگ لەدوای تێشکان دوورخستۆتەوە بۆشام.

لەم روەوە لەسەرچاوە ئاشوورییەکاندا کەناوەڕۆکی ئەو کەم تازۆرێ لەگەڵ باس و هەواڵەکانی یۆنانیدا دەگونجێ بەم شێوە هاتوە: سارگونیدوەم(بەئاشووریی شاروکین) لەساڵی(٧٢٢پ.ز)دا لەگەڵ فەلەستین کەوتوەتە جەنگەوەو شاری(سامرە)ی داگیر کردوەو ژمارەیەکی زۆری لەخەڵکی کوڕانی ئیسرائیل(بەنوو ئیسرائیل) بەدیل گرتووەو بردوونی بۆ ئاشوورو بەوپێیەی کە لەسەرچاوە ئایینیەکانی میللەتی یەهوود(تەورات)دا هاتووە، ئاشوورییەکان دیلەکانی جەنگیان بۆ شاری(کالح)و(خابوور) (لەسەر روباری جووران یا لەتەنیشت روباری جووران)و شارەکانی ماد بردوەو لەوێ جێنیشتەی کردوون. لێرەدا مەبەست لەشارەکانی ماد ئەو سەرزەمینانەیە کە لەسەردەمی تیگلات پیلسەری چوارەمدا خراونەتە سەر ئیمپەراتۆری ئاشوور. بەپێی هەمان بەڵگەنامە سارگونی دوەم چەند ساڵ دوای ئەو رووداوە لەگەڵ خەڵکانی(ماننای)دا کەوتۆتە جەنگەوەو پادشای ئەوان کە(دیائاکۆ)ی ناوبوە بەدیل گرتووە خەڵکانی ناوبراو لەئازربایجان و لەبەشی باکووری دەریاچەی ورمێدەژیان و لەگەڵ مادەکاندا خزمایەتییان

هەبوە. پێدەچێ کەئەم رووداوە لە سەردەمێکدابووبێ کەهەندێ لەهۆزە ناسراوەکانی ماد لەیەکیەتی (ماننا)کاندا کەدژی ستەم و زۆری بەربڵاوی ئاشوورییەکان دروست بووبوو بەشدارییان کردبێ و دیائاکۆ وەك فەرمانڕەوایەکی جەنگی بزاڤی سەربازی و ئازادیخوازی و داوای سەربەخۆیی لەدژی ئاشوورییەکان رابەری دەکرد.

لەو سەردەمەدا نەدەتوانرا دیائاکۆ بەپاشای مادەکان ناوببرێ. دیائاکۆ، بەگوێرەی سەرچاوەی یەهوودی و ئاشووری و پشتگیری مێژوونووسانی یۆنانی، لەگەڵ ئەوەدا کە لەناو ئاشوورییەکاندا داباوبووە کە هەرکەس لێیان یاخی ببێ و ملکەچی فەرمانەکانیان نەبێ، نایەڵن بەسەر زیندووبێ کەچی ئەویان وەك دیلێ هێشتەوەو رەوانەی شام(حەمات-(حماه)یان کرد. هەندێ لەسەرچاوە مێژووییەکان دیائاکۆ بەهەمان کەس دادەنێن کە لەباسەکانی (هیرودۆت)دا بەناوی(دیوکس)ەوە ناوبراوەو بە یەکەم پاشای ماد ناوبراوە. یەکێ لەو بەڵگانەی پشتگیری لەم مەسەلە دەکا گومانی چون یەکبوونی ناوی دیائاکۆی پادشای ماد لەگەڵ ناوی هەمان کەسدا کە ئاشوورییەکان ئەویانبۆشام، بۆ(بیت دیائاکۆ) واتە ماڵی دیائاکۆ دوور خستبوەوەو لەوێدا دیل بوە. لەدوای ئەم شکستەی دیائاکۆو دەستگیرکردنی فەرمانڕەوا، بیست و دووکەس لەمیرو گەورەپیاوانی ماد کەوتن بەسەر دەستوپێی پادشای ئاشوورو سوێندی وەفادارییان بۆ خواردو سەرسپاردن و ملکەچی خۆیان پێ راگەیاند.

لەمەڕ دۆزی هۆزەکانی مادو بارودۆخیان لەپێش دروستبوونی دەوڵەتی ماددا چەند باسێکی جۆراوجۆر بەدەست گەیشتووەو بۆئەم باسە جیاوازانە لێکۆڵینەوەیەکی زۆری دژ بەیەك ئەنجامدراوە بنەمای جیاوازی ئەم بۆچوونانە، شوێن و پێگەی ئەم هۆزانەو، بارودۆخی ناوچەکەیان، وباری

جوگرافی،شوێنی ژیانیان، هەل ومەرجی ناوچەییان و شێوەی بەرهەمهێنانیان و باری ژیانیانە. هەندێ لەو باوەڕەدان کەئەم هۆزانە لەسنوورێکی زۆر فراوانی جوگرافیدا ژیاون کە لەباشووری خۆرئاوای دەریای مازندەرانەوە دەست پێدەکاو هەموو پارێزگای ئازربایجانی ئێستاو تەنانەت بڕێ لەپارێزگای گیلان و کوردستان و کرماشانیشی گرتۆتەوە کەبەوەوە نەوەستاوە بەڵکو ناوچەیەك لەناوەندی ئێران و سەرزەمینەکانی (ڕەی)لەم سنوورەدابوون کەناوچەی ئەصفەهانی هەنووکەش کەبەپێی سەرچاوە دێرینەکان ناوی(پارتاکنا)بوە لەنێو ئەو سنوورەدابووە.

سەرانسەری لای خۆرهەڵاتی عیلام کەبەشی باشووری پارێزگای ئیلامی ئێستایە دەبێ لەم سنوورەدا بووبێ. گومان لەوەدا نیە کەتیرەی موغان و جێگای دیاریکراویان نەبوە. ئەندامانی ئەم تیرە بەشێوەی کۆچەری یا کەسانێ کەجێگەو ڕێ و شوێنیان تەنها بۆ ماوەیەکی کورت هەبووبێ دووبارە بەجیاواز لەگەڵ خەڵکانی تیرەکانی دیکەدا کە بەئاژەڵداری و ڕاوو هەندێ بە کشت وکاڵەوە خەریك بوون دابنرێ. گوتار دەربارەی ئەوەیە کە ئایا ڕابەری ئەم یەکیەتییە واتە دیائاکۆ لەکام هۆزبوە؟ ئایا بەوتەی(دیاکونف)ە کە دەڵێ ئەو تەنها گوندنشینێك بوەو بەس کە ئەم بۆچوونە بەتەواوی ڕەت کراوەتەوە. یا بەوتەی(هیرودۆت)ە کەئەو پلەو پایەی ناوبژیوان و ڕابەری کەمێ لەپێش دروستبوونی دەوڵەتی ماددا هەبوە، کەبەم پێیە دەبێ لە هۆزی موغان بووبێ و لەم ڕووەوە لێکۆڵینەوە بێسوود نییە.

بەشی دەیەم
هونەری مادەکان

ا- سەرەتا

ئەکباتان(Ekbatana)یا شاری هەمەدانی هەنووکە، پایتەختی مادەکان لەدروستکردنیدا چەند نیشانەیەکی زۆری لەپاشماوەکانی مادو هەخامەنشیان و پارتیان(ئەشکانییەکان) لەناوجەرگەی خۆیدا لێبەجێماوە. ئەم شارە هەردەم چاوەنواڕی دێریننناسان، توێژەران و ئاسەوارناسانە کەبەهۆی هەڵکەندنەوە چەند بەڵگەو نیشانەیەکی دیکە لەمێژووو هونەرو فەرهەنگی سەردەمە دێرینەکان بۆ خەڵکی بخەنەڕوو. وەك هیرودۆت دەڵێ توێژەران دەتوانن شاری ئەکباتان(هەمەدان) وەك پێوەرو نموونەیەك بۆ بیناسازی دروستکردنی شاری ئێرانی باس بکەن دۆزینەوەکانی سیلك(Sialk)و نووسینەکانی ئاشووری توێژەران لەو باوەڕە نزیك دەخەنەوە کە بڕێ لەم وێنەو نەخش و نیگاری ئاشوورییانە بەنیشانەی درەوشاوەی دروستکردنی شارەکانی ماد دابنرێ.

ئەکباتان وەك هیرودۆت دەڵێ(١٠٠-١٩٨) بەهۆی دیائاکۆ (Deiauko)وە داڕێژراوەو دروستکراوە. گۆڕانکارییە سیاسی و کولتوورییەکان و ڕووداوە سەربازییەکانی سەدەی هەشتەم و حەوتەمی پێش زایین بەڵگەو نیشانەی بەرچاون لەسەر فەرهەنگی پێشکەوتووی میللەتانی باکوورو خۆرئاوای ئێران و هەروەها دانیشتوانی خۆرهەڵاتی میزۆپۆتامیا(Mesopotamien). بەگوێرەی سەرچاوەو بەڵگەنامە بابلیەکان کە دەتوانرێ لەنێو ئەوانەدا پێرستی پادشایان و فەرمانڕەوایانی

سەرزەمینەكان بەدەست بهێنرێ، پەیوەندی بەرتەسكی كولتووری، بەتایبەتی سەربازی لەنێوان مادەكان، سكایان و كیمریاندا هەبوە.

هەندێ لەتوێژەران لەو باوەڕەدان كە دروستكردن و پەرەسەندنی بنچینەی هزری و هونەری مادەكان لەلایەن فەرهەنگ و پێوەرە كۆمەڵایەتی‌یەكان و یاسا سەربازییەكانی سكایان و كیمریان زۆر كاری تێكراوە. گوتار دەربارەی دامەزراندن و بنچینەی هونەری مادو سكایی و كیمریەكانە كە پێویستی بەهاوكاری خەڵكانێ بووە بۆ بەدەستهێنانی شارستانی كەڕەنگە لەلایەن (عیلامی–كاسپی)یەكانەوە داڕێژرابێت و هاتبێتە كایەوە.

ب- هونەری بیناسازی(تەلارسازی)

لەمەڕ بیناسازی مادەكان شتێكی وەها لەبەردەستی توێژەراندا نیە، تەنها ژمارەیەك گۆڕی لەبەرد دروستكراو نەبێ كە پەیوەندی بەو سەردەمەوە هەیەو دەتوانن هزرێ لە بیناسازی ئەو سەردەمە نیشان بدەن. ئەم گۆڕانە لەدەروونی تاوێر هەڵكەندراوەو لەنیشانە بەرچاوەكانی تەختە بەردینەیەكە لەسەر پایە بەردینییەكان دانراوەو نەخشی بنمیچی گۆڕەكان تەواو دەكا. لەوانەیە مادەكان لەخانوو سازیشدا لەم جۆرە سەقفانە لەدەروازەی خانوەكانیان سوودمەند بووبێت. ئەو جۆرە بینایە لەهاویندا جڵەوی گەرمای زۆری خۆری گرتوەو لەزستاندا تێپەڕبوونی خۆر بۆناو خانوو ئاسان دەكا. هەخامەنشییەكان بۆ دروستكردنی تەختی جەمشید لەم شێوە بەهرەیان وەرگرتوەو هەنووكەش لەو دەڤەرەدا، لەو شێوازە پەیڕەوی دەكرێ. ئەو گۆڕانەی باسكرا خاوەنی یەك ڕاڕەوی دالان ئاساو دوو ژووری بچكۆلەبوون كەیا بەشێوەی دوونهۆم دروستكرابوون یا لەتەنیشت یەكەوە، لەدەروازەی دووەمدا دیوارێكی بچكۆلە لەیەكی جیاكردوونەتەوە. ئەم

گۆڕانە (قەبرانە) بۆ ناشتنی یەك یا سێ مردوو دەستی داوە(گەورەبووە). هەندێ لەم گۆڕانە چەند تاقێکی قووڵی تێدابووە بۆ ئەنجامدانی ڕێورەسمی قوربانی کردن لەو گۆڕانە گۆڕی(دوککان داود)ە کە بەلای زۆرەوە وێدەچێ گۆڕی ئاستیاگ(Astyages)دوا پادشای مادبێ.

لەسەر دەرگای گۆڕەکان چەند هەڵکۆڵینێ هەیە لەناو بەردەکاندا بەرچاو دەکەوێ کە بەتایبەتی بۆ رازاندنەوەن. لەدەم دەروازەی (دوککان داود)دا وێنەی پیاوێ دەبینرێ کە لەدەستی چەپیدا باقەیەك لقی گیای پێیەو دەستی راستیشی بەرەو ئاسمان بۆ پەرستن و نزا بەرز کردۆتەوە. ئەم شێوە خواپەرستی و پەیڕەوی ملکەچی‌یە لەبەرامبەر شوێنە پیرۆزەکاندا بەتێکڕایی لای عیلامییەکان باوبووە. ئاخافتن لەسەر ئەوەیە کە ئایا ئەم پیاوە وێنەکێشراوە موغێ یا پیاوێکی ئایینی بەرجەستە دەکا یا نیگاری خودی پیاوە مردووەکەیە؟ هەندێ لەتوێژەران بۆچوونی دووەمیان پەسەند کردوەو لەوباوەڕەدان کە ئەمە نیگاری خودی ئەوکەسەیە لەو گۆڕەدا نێژراوە. لەلاسەرووی دەرگای گۆڕێکی دیکەوە، لەنێوان کرماشان و هەمەدان، لەنزیکی گوندی(سەحنە) کە بەزمانی خۆیی(شیرین و فەرهاد)یا(فەرهادو شیرین)ی پێدەڵێن، نەخشی خۆر لەکاتی تیشك پەخشکردندا دەبینرێ.

کاتێ مرۆڤ گۆڕستانەکانی(قزقاپان)و(سەکاوەند) لەگەڵ یەکدا بەراورد دەکا، ئەم پرسیارە دێتە کایەوە کە کاریگەریی کولتوورو هونەری سکایی‌یەکان لێرەدا تاچ ئەندازەیەکە؟ وەگۆڕستانەکانی سەرەوە تاچ رادەیەك لەلایەن هونەری لوڕستانەوە کاری تێکراوە قزقاپان لەبەرزاییەکانی کوردستانی عێراق لەنزیکی گوندی سورداشەوەیە (Surdasch)و لەگۆڕستانە بەردینیەکانی مادەکان دەژمێردرێ. لەم گۆڕستانەو ئەو

گۆڕستانانەی لەودەچن کۆڵەکەو هەڵکەندنەکانی رووی بەرد هونەری سکایان بەرجەستە دەکەن. نموونەی ئەم کارەو بەراوردکردنی لەشوێنەکانی دیکەدا سەرنج راکێشەرە. لەم جۆرە هەڵکۆڵینانە لەباشووری رووسیاوە هەتا پشتی قەفقاز بەشێوەیەکی بەرچاو هەیەو جێگای سەرنجی دیریننناسان و توێژەرانی هونەرە دێرینەکانە. تێڕامانی ئەو وێنانەی لەسەر گۆڕستانەکانی باکووری رووسیاو دەوروپشتی قەفقازن ئەوە نیشان دەدا کە زۆربەی فەرمانڕەوایانی سکایی لەم گۆڕانەدا بەخاك سپێردراون و دەرەنجامی زانستی- مێژوویی لەمەڕ هونەرو چێژو وردەکاری هورنەرمەندانەی ئەم گۆڕستانانە ئەوە دەردەخا کەئەم گۆڕستانانە رێزو پەیوەندی فەرمانڕەوایانی سکایی سەبارەت بەپێشینانیان باس دەکا. بەگوێرەی ئەم تێڕامان و توێژینەوانە کاتێکی زۆر پێویست بوە بۆ ئامادەکردنی ئەم گۆڕانە.

جـ گۆڕستانەکانی مادو رێورەسمی ناشتنی مردوو.

لەیەکچوونی گۆڕەکان و تەنانەت رێورەسمی مردوو ناشتنی مادی- سکایی بەهۆی نەخشەکێشانی ئەم ئاسەوارە هونەرییانەوە دەتوانرێ دەستنیشان بکرێ. سێ چین سواغی ئاسك لەسەر رووی پایەی کورت، کەسەقفی گۆڕەکان دەپارێزن، سومبول و نیشانەی خوایانی جۆرن وەك میتراو ئاناهیتا. لەدەم دەروازەی ئەو گۆڕانەی کەپێدەچێ گۆڕی فەرمانڕەوایان بن وێنەی دووپیاو دەبینرێ، کەلەسەر دوولای سەکۆی ئاگردانەوە دانراون کەوانێکیان بەدەستەوەیە لە تیروکەوانی سکایان دەچێ.

هیرودۆت باسی ئەوە دەکا کە مادەکان تیر هاوێژیی کە تایبەت بووە بەجەنگاوەرانی سکاییەوە لەوانەوە فێربوون. کڵاو یا سەرپێچ لەنەخش و نیگاری سەر دەرگای گۆڕی پیاوانی ماد هەموو چون یەکن. جلی کورت یا

پاڵتۆی درێژ کەقۆڵی درێژو فراوانیان هەیە لەسەر وێنەکان نیشانەیەکی دیکەی ئەوانە.

نموونەی ئاشکرای گۆڕی ناو ئەشکەوتی(قزقاپان) کەئەو وێنانەی باسکران بەتەواوی بەرجەستە دەکەن لەوانەیە بوترێ کەئەم شێوە جل‌و پۆشاکە بەشێوەیەك بوو کە ئەمڕۆش لەباکووری خۆرئاوای ئێراندا لەبەر دەکرێن. توێژەران لەو باوەڕەدان کەنەخش‌و نیگاری تیروکەوان نیشانەی دەستەلات‌و توانای پاشاییە. بەپێی ئەم ئەنجامە دەتوانرێ گومان لەوەدا نەهێڵرێ کە لێی دواین موغێ(پیاوی ڕۆحانی) بەرجەستە ناکا بەڵکو فەرمانڕەوایێ یا جێنشینی فەرمانڕەوا دەنوێنێ. گۆڕە بەردینەکانی قزقاپان کەپەیوەندن بەسەدەی حەوتەم‌و شەشەمی پێش زایینەوە هەیە لە نموونە ئاشکراو بەرچاوەکانی ئەم شێوە ناشتنەی پاشایان‌و فەرمانڕەوایانی ئەو سەردەمەن.

لەسەکاوەند کە دەکەوێتە باشووری بێستوون لەسەر ئەو ڕێگا کە لوڕستان لەڕێڕەوی شووش جیادەکاتەوە، دوو گۆڕ دیارن کە شێوەیەکی تایبەت‌و سادەیان هەیە. لەسەر دەرگای یەکێ لەوان نەخشی سەربەردی خۆیی بەرچاو دەکەوێ. ئەو نەخشە وەك هەموو نەخشێکی لوڕستان وایە. نەخشێکی دیکە یا وێنەیەکی لاوەکی لەوپەڕی سەکۆی ئاگرەکەوەیە. سەکاوەند لەناو خاکی لوڕستاندایەو تێڕامانی نیشانەکانی ئەم دوو گۆڕە مرۆڤ دەخاتە بیرکردنەوەی نیشانەکانی مادی‌و کیمیەری. بەڵگە بەدەستەوەیە کە ئەم دوو گۆڕە هی پاشایانی مادن. بەم جۆرەی ئێستا دۆزینەوەی خاوەنی ئەم گۆڕانە کەکێن لەسەر بنەمای مێژوویی پەیوەند بە پاشایان یا فەرمانڕەوایی دیاری بێگومان نابێ، وەلێ بەسەرنج لەجۆری

هونەرو تایبەتمەندییەکانی خەڵکی ئەوکاتە بۆ دیاریکردنی سەردەمەکەیان دوو دڵی نەگەرەکە.

لەمەڕ دیاریکردنی کاتی ئەم گۆڕانە تەنها بۆیەك سەدە یا نیو سەدە واتە پەنجا ساڵ لەوکاتە بەئاسانی ناخەملێنرێ، لەبەر ئەوە تایبەتکردنی هەر گۆڕەی بەپادشا یا فەرمانڕەوایەکەوە ئەستەمە. لەڕووی(کرۆنۆلوژی)یەوە ((ریزبەندی رووداوەکان))دەبێ ئەم گۆڕانە پەیوەندییان هەبێ بەنیوەی دوەمی سەدەی هەشتەمەوە یا نیوەی یەکەمی سەدەی حەوتەمەوە لە پێش لەدایکبوونی مەسیحدا. ئەوی ئاشکراو روونەو چ لەرووی بنیادنانەوەو چ لەرووی کاتەوە تیۆرێکی راستە ئەوەیە کە نەخشەی وەك ئەم گۆڕانە لەئاسیای بچووك و زۆرترو نزیکتر لە(ئورارتۆ)بەدەست دەهێنرێ. ئەم خاڵە دەبێ لەبەرچاو بگیرێ کەلەم ناوچەدا لەپێش هاتنی مادەکان یا پێش وەرگرتنی دەستەڵات لەلایەن ئەوانەوە، تەنها یەك نموونەی گۆڕی بەردین. بەم شێوەو دارشتنە دروست نەکراوە.

لەتێرامان و لێکۆڵینەوەی ئاسەواری کەلەم دەستەڵاتەی سەر بەماد جێمابێ دەزانری کە زۆرتری بایەخی مێژوویی ئەو ماوە لەرووی فەرهەنگ و نرخاندنەوە لەوەدایە کە توانای مادەکان لەئامادەکردنی ئەو ئاسەوارەدا بایەخێکی زۆری هەیە. بەوتەی (گریشمەن) مرۆڤ نابێ نرخ و بایەخی ئەو ئاسەوارە بەکەم دابنێ. لەروویەکی دیکەوە ئەم جۆرە گۆڕانە چەند زەمینەیەکی نکوولی لێنەکراوە بۆ سەردەمی هەخامەنشی و گۆڕەکانی داریووش و جێنیشینەکانی ئەویش کەهەر لەم شێوەن رواڵەتی دیوارەکانی دەرەوەی ئەم گۆڕانە، لەیەکەم تێڕوانینەوە بەزۆری لەدیواری خانوو دەچێ. لەم رواڵەتەدا پادشا یا فەرمانڕەوا لەشوێنی پاسەوانێکدا (یاساوڵ)، بەرامبەر ئاگردانەکە راوەستاوەو وەك نیشانەو سومبولی پاشایی

تیروکەوانێکی بەدەستەوەیە. لەلاسەرووی ئەوەوە نەخشی خۆری هەڵاتوو بەرچاو دەکەوێ کە لەناوەڕاستی دەستەڵاتی هەخامەنشییەکاندا ئەم نەخشە بەشێوەیەکی دیکە وەك فریشتەیەکی باڵدار بەرجەستە دەکرا. بەهۆی سەرکەوتنی مادەکانەوە بەسەر ئاشوورییەکانداو فراوانکردنی سنووری ئیمپەراتۆری مادەکان و فراوانکردنی سنوورەکانی ئەم ئیمپەراتۆرییە تا ناوچەرگەی ئاسیای بچووك، ڕژانی سەرمایەو سامان لەدەڤەرێکی دەوڵەمەندەوە بەسەر ناوچەیەکی هەژاردا دەستی پێکرد. دەستکەوتەکانی ئەم سەرکەوتنە دەتوانرێ بەچەند شێوەیەکی جۆراوجۆر هەڵبسەنگێنرێن. شادی و خۆشی سەروەری مادەکان و شکۆو ڕێزیان کەبەهۆی ئەم سەرکەوتنە سەربازییە مەزنەوە بەدەستیان هێناوە بەتەواوی هەستی پێدەکرا پتر لەوە دەربارەی ئەم سەرکەوتنە دەتوانرێ بوترێ کەنەك تەنها سنووری جوگرافی ئیمپەراتۆری ماد فراوان بوو وبەس بەڵکو گۆڕەپانی پەیوەندییە هونەری و کولتوورییەکانیش لەهەموو لایەکەوە فراوانی بەخۆیەوە دی. بۆ نموونە دەتوانرێ هونەرمەندانی ئاڵتوونکاری(زەڕەنگەری) مادەکان باس بکرێن کە داریووش بۆ ڕازاندنەوەی کۆشکی نوێی خۆی لە(شوش) لە کارایی ئەوان سوودی وەردەگرت. وادەردەکەوێ کەهەتا پێش سەرکەوتنی مادەکان بەسەر ئاشوورییەکاندا هونەرمەندانی هونەری فلزکاری(کانزاکاری) شارەزایی و پسپۆری بەتایبەتی لەبواری کانزا گرانبەهاکاندا وەك زەرەنگەری لەشوێنەکانی دیکەدا فێربوون. گومان لەوەدا نیە کە ئەوانە لەلای هونەرمەندان و زەرەنگەرانی ئاشووری وماننایی و ئوراتوویی کە لەخزمەتی پاشایانی ئاشووردابوون ئەوکارە فێربوون.

گەرچی تا هەنووکە ئەم گومان و خەملاندنە هەبوە کە مادەکان لە دروستکردنی ئاسەواری هونەری و ئامادەکردنی کەرەسەی جەنگ و ئامێرو پێداویستەکانی راوو تەنانەت زین و لەغاوی ئەسپ و قاپ و قاچاغی ناومال لەکانزای مس و (برۆنز) و ئاسن و برنجەو چیکۆسازی سوودیان وەرگرتوەو ئەوانەیان بەکار هێناوە، بەلاّم تا ئێستا بەڵگەو نموونەیەکی بەرچاو لەو روەوە بەدەست نەهێنراوە. هەروەها ئێمە ئاگادارین کە وردەشتەکانی بەرهەمی کارگەیی ئەوان، بێگومان بۆ چەند دەڤەرێکی زۆر دوورتر لەسەر زەمینەکانی ماد رەوانە کراون.

سلاڤییەکان ئەم جۆرە بەرهەمانەیان بەناوی مادەکانەوە بەجوان و باش لەقەڵەم داوە، چونکە(مس) لەزمانی رووسیدا(مدە)یە واتە کانزایەکە لەسەرزەمینی مادەوە هاتوە. ئەوە لەکاتێکدا بووە کە روومی‌یەکان ئەم کانزایەیان لەدورگەی(قبرس)ەوە هێناوەو ئەویان بەناوی جێی سەرەتای پەیدابوونی یا بەناوی وڵاتێ کە لەوێوە دەرچوە، واتە(کۆپرووم) ناویان لێناوە. زۆرتری شارەزایی توێژەران لەسنووری فەرهەنگی سەردەمی مادەکان لەبارەی هونەری ئەوانەوەیە. دەربارەی وێژە(ئەدەب)و زانستەکانی سەردەمی ماد شارەزایی‌یەکی ئەوتۆ لەبەردەستدا نییە. تێکڕای هونەری مادەکان لەرووی دارشتن و شێوەی دروستکردنی ئەم ئاسەوارانەوە بەدووبەش دابەش دەکەن: بەشێ کە بەهونەری لورستان یا بەبرۆنزی لورستانەوە پەیوەندیدارە کە دارشتنێکی سەرسوورهێنەر بەیەکداچوو، بەتایبەتی وێنە چەماوەکانی زیندەوەران کە زۆربەیان خەیاڵین. بەشی دووەم بریتییە لەپاشماوەکانی گەنجی زیویە لەنزیکی سەقز کەوەك وتمان دەتوانرێ بە بەرجەستەکردنی هونەری مادەکان دابنرێ. بەگوێرەی چەند بەڵگەو نموونەیەك لەهونەری ئەو میللەتانەی شارستانیتربوون لە مادەکان

وەك ئاشوورییەکان، ماننائییەکان و ئۆرارتووییەکان، دڵنیایی بەدەست دەهێنرێ کە هونەری مادەکان لاسایی کردنەوەیەکە لەهونەری ئەو میللەتانەی ناوبران. لەم زەمینەدا دەتوانرێ رازاندنەوەو نیشانەو نەخشی ئایینی و پۆشاك و وێنەکێشان و نەخش و نیگاری مرۆڤ لەگەڵ نموونە ئاشووری و ئۆرارتووییەکاندا...هتد بەراورد بکرێن و وەك یەك تەماشا بکرێن.

لەسەر بنچینەی توێژینەوەی دێرینناسی توێژەران لەزەمینەی مێژووی سەردەمە دێرینەکان، میللەتانی خۆرهەڵاتی وەك ئاشوورییەکان و ئۆرارتووییەکان لەکاتی جەنگدا خاوەن کارو پیشەوەرەکانیشیان لەگەڵ هەموو دەستکەوتەکانی دیکەی جەنگدا بۆلای خۆیان دەبردو لەتواناو پسپۆری و دەسترەنگینیان بەهرەمەند دەبوون و شێوازی هونەری شێوەی جۆراوجۆری تێدابوو توێژەران لەو بڕوایەدان کە مادەکان هونەری تەلارسازی لەخەڵکانی(وان) پایتەختی ئارارات(ئۆرارتۆ) وەرگرتووە چونکە لەمادەکانەوە بیناو بەردو نووسینی سەربەردێ کە بخوێنرێتەوەو لێکۆڵینەوەی لەسەربکرێ بەجێنەماوە. دەربڕینی بۆچوونی لەمەفراوانتر کە وردەکاری ئەم چاولێکردنە نیشان بدا ئاسان نیە.

گرنگترین ئاسەواری بەجێماو لەسەردەمی مادەکاندا بەم جۆرەیە:

١. شێرێ کە لەبەرد دروستیان کردووەو لەهەمەدانە. ئەم شێرە تا ساڵی ١٩٣٠ز بەپێوەبووەو وردە وردە ناتەواو بووەوو زیانی پێگەیشتووە، هەندێ لەتوێژەران لەگوماندان کە ئایا ئەم جێماوە هی مادەکانە یا پەیوەندە بە سەردەمی هەخامەنشییەکانەوە؟

٢. گۆڕێکی لەتاوێر هەڵکەنراو لەنزیکی سەحنە(لەنێوان کرماشان و هەمەداندا) کە لەرووی دروستکردنی بەشی ناوەوەی پێچاوپێچە لەسەر

گۆڕەکەوەو لەلای سەروویەوە لەسەر دەرگای گۆڕەکەنەخشی باڵداری خۆر کەنیشانەی فریشتەی ڕۆشنایی‌یەو لەخۆرهەڵاتی دێریندا زۆر باوبووە، دەکەوێتە بەرچاو.

٣. پەرستگا بەردیینەکانی(دوککان داود) لەسەر شەقامی نێوان کرمانشاو قەسری شیرین، هەروەها دوو گۆڕی ناوبراو بە قزقاپان‌و کوڕو کچ لەکەناری گردی شارەزوورو، تەنیشت دێی سورداش لەنزیك سلیمانی لەسەر ڕێڕەوی روباری زێی بچووك گۆڕی پەیوەندیدار بەپادشایانەوەیەو گومانی ئەوە دەبرێ کەقزقاپان گۆڕی کیاکساری سێیەمین شای مادو دوککان داود گۆڕی ئاستیاگ ی دواپاشای مادبێ. گۆڕی دوککان داود نزیکی سەرپێڵی زەهاوە. لەنیگاری بەرجەستەی دوککان داود وێنەی موغێك دەبینرێ کە کراسێکی درێژ دامێنی عیلامی لەبەردایەو باقەیەك گیای لەکاتی خواپەرستیدا لەدەستدایە. ئەتوانری ئەمە بەنیشانەی پەرستنی دیاردە سروشتییەکان لەناو مادەکاندا دابنرێ.

٤. گۆڕێکی دیکە لە لورستان، نزیکی سەرپێڵ کەناو دەبرێ بە ژووری فەرهاد بەناتەواوی ماوە.

٥. لەگوندی ئیسحاق ئاوەند، گۆڕێکی بچووك هەیە. نزیکی کرمانشاه، کەبەردێکی گەورەی تێدایەو وێنەی یەکێ لەکاتی خواپەرستیدا نیشان دەدا. لەمەڕ گەڕاندنەوەی ئەم شوێنەوارە بۆ مادەکان، مێژوونووسان یەك بۆچوونیان نییەو هەندێکیان بەپاشماوەی مادی نازانن.

٦. گۆڕێکی دیکە لەگەڵ نیشانەی فریشتەی باڵدار لەسەحنەی نێوان کرمانشاو هەمەدان.

٧. گۆڕێکی دیکەی گەورە لەنزیکی(میاندواو)لە شوێنەوارەکانی سەردەمی مادەکانە.

بەپێی ئەم باسە درێژە هونەری هەخامەنشی، بەتایبەتی هونەری بەردکاری و نەخش و نیگاری بەرجەستەو لەهەمووی گرنگتر هەڵکۆڵینی وێنەی زیندەوەران و خۆرو دیاردەکانی دیکەی سروشت، دەبێ لەچاولێکردن یا میراتی سەردەمی مادەکان بێ کەلەباسی هونەری هەخامەنشیدا لەو ڕووەوە دەدوێین و وەك وترا داریووش شای هەخامەنشی لە هونەرمەندانی مادی سوودی وەرگرتوە.

چەند نموونەیەك لەگۆڕە بەردینەکانی سەردەمی ماد کەناسراون و دێریینناسان لەسەر ئەوە ڕێکەوتوون کە ئەوانە هی مادەکانن دەتوانرێ ئەم نموونانەیان لێ باسبکرێ:

یەك گۆڕی بەردینەی فەخرەکا Fachraka لەباشووری دەریاچەی ورمێ، کەزۆر دوور نییە لە(تەپەتەش)یا تەش تەپە(Tasch-Tepe) لەپارێزگای ئازربایجان. یەکێکی دی گۆڕی بەردینەی×فەرهادو شیرین)ە لە دەوروبەری شارۆچکەی سەحنە لە کوردستان.

چەند نموونەیەکی زۆرتری گۆڕە بەردینەکانی مادەکان لەنزیکی سەحنە ناسراون و بۆ هەندێکیان ئاماژەمان کرد. دەبێ وەبیر بهێنرێتەوە کە بەگوێرەی بۆچوونی دێریینناسان و توێژەران لەبارەی گۆڕەکانی مادەوە چەند ڕوویەکی هاوبەش و چون یەکبوونێکی زۆریان لەنێواندا هەیە. هەر ئەو بەڵگە بۆ دیاریکردنی گۆڕە باسکراوەکان، بەتایبەتی گۆڕەکەی دوککان داود لەنزیکی شاری سەرپێڵی زەهاو، لەخۆرئاوای ئێراندا، لەسەر ڕێگای کرمانشاه- بەغداد، هیچ گومان لەوەدا ناهێڵێ کەهی مادەکانن و بۆ ئەوان دەگەڕێنەوە.لەبەرئەوەی بەجیماوەی نووسراو کە پەیوەندی بەسەردەمی کۆنەوە هەبێ و زانیاری پێویست و کاریگەر دەربارەی مادەکان و ئاسەواری هونەرییان بەدەستەوەبدا کەمتر دەستدەکەون، بە بەراوردکردنی خودی

شوێنەوارە هونەرییەکان چ بریتی بێ لەکەل وپەلی خۆجوانکردن، قاپ و قاچاغ، دەفرە گلینییەکان، چەکەکانی جەنگ، ئامێری راوو پێداویستەکانی ناومال، یا بریتی بێ لەشوێنەواری تەلارسازی و گۆڕستانەکان، لەگەڵ شوێنەوارو نموونەکانی پێش دەستەڵات و حکوومەتی مادەکان و نموونەی هاووێنەی ئەوانە لەسەردەمی هەخامەنشیدا، بەو بەراوردە دەتوانرێ تا رادەیەك وێنەیەکی هونەریی مادەکان بەدەست بهێنرێ. مێژوونووسان و سەرچاوە یۆنانییەکان کەدیارە بەسەرچاوەی مێژووی مادەکان دەناسرێن، تەنانەت لای ئەو سەرچاوانەش دەربارەی پادشایانی مادو پێناساندنی مێژووو لایەنە فەرهەنگییەکانیان جیاوازییەکی ئاشکرا لەڕاو بۆچووندا هەیە. لەم روەوە دەتوانرێ(کتزیاس) کە پزیشکی دەربارەی داریۆشی دوەم بەتایبەت شاژن پروشات، هاوسەری داریوش بووە، هەروەها پزیشکی ئەردەشیری دووەم کوڕی داریوشی دووەم بووە ناوبرێ کە دەردەکەوێ بەپێی بەڵگەنامەکانی گەنجینەی هەخامەنشی، مێژووی مادەکان جیاوازە لەگەڵ ئەوەی هیرۆدۆت دەربارەیان نووسیویەتی کە لەشوێنێکی دیکەدا لەوبارەوە دەدوێین.

بەشی یانزەهەم
گەنجینەکانی بەرهەمە هونەرییەکانی ماد

نموونەی بەرجەستەی ئەم گەنجینە(جەیحوون)ە. ئەم گەنجینە لانی کەم نەخشەیەك لەهونەری مادەکان دەخاتە بەردەست توێژەران. هەتا پێش لێکۆڵینەوەی وردی ئەم گەنجینە زانایانی شوێنەواری هونەری سەردەمی دێرین تەنها بۆ رادەربرین ئەوەندەیان بەس بوو کە کێلانی ئاڵتوونی شمشێرێ کە لەمۆزەخانەی گەورەی بەریتانیایە وەك نموونە باس بکەن کە شوێنەوارێکە زووتر پەیوەندی بەگەنجینەی(ئەرس)ەوە هەبووە. نەخش یا گۆرەپانی جەنگ کەلەوێدا دووسوار بەرم و تیروکەوان هێرش دەبەن بۆسەر شێرێ نیشانەی دەسترەنگینی و جوانسازی هونەرمەندانی ئاڵتوونکاریی ئەو چاخەیە کە بێگومان فەرهەنگی هاوبەش و هونەری تێکەڵاو لەگەڵ توخمە گەلی ئاشووری، سکایی و ئورارتووییدا بەرجەستەو ئاشکرا دەکا. کڵاوی پادشا، سەری بڵندەو تێکڕا سەری زیندەوەران نموونەیەکی ئاشکران بۆ پشتگیری لەهونەری تێکەڵاو کە مادەکان لەزۆر شوێندا بەجێیان هێشتووە. کۆنترۆڵ و توانای هونەرمەندان لەدروستکردنی ئەم شوێنەوارانە بەو شێوە جوانەی کە هەموو بینەرێ سەرسام دەکا،زۆرتری بەهۆی کاریگەریی هاوکاری ئەوانەوە بووە بۆ بەرهەمهێنانی پۆشاکی گونجاوو لەباری مرۆڤ پۆشاکی پاراستنی ئەسپ و شێوەی سواربوونی ولاخەکانیان، لایەنی وێژەیی، کولتووری، هونەری و نەتەوەیی نیشان دەدەن.

لەمەڕ هونەری مادەکان دەتوانرێ بوترێ کە لەگەشەکردنی هونەری میللەتانی دیکە بەشێوەیەکی دروستکەرو تێکەڵاو سوودمەندبوون.

لێکۆڵینەوەی وردترو قووڵتری گەنجینەی ئەرس ئەو توانایە لای توێژەران دروست دەکا کەپەی ببەن بە بوارەکانی هونەر لەپێش دەستەڵات و حکوومەتی هەخامەنشییەکانداو شارەزای ئەم خاڵە بن کە لەچ سەردەمێکدا هونەری زۆرجوانی کانزا بەکارهێنان، بەرجەستەکردنی نەخش و نیگاری روون لەمەیدانەکانی جەنگ، هەڵپەرکێ و سەما، جەژن و ئاهەنگ- هتد لەئێراندا باوبووە. بێگومان لێکۆڵینەوەی ئەم بەرهەمە هونەرییانەو ئەوشتانەی لەناو گەنجینەی ئەرس دایە وێنەیەکی بەرفراوانتر لە کەلتووری هونەری یەك سەردەمی مێژوویی فرە بایەخدار پێشکەشی توێژەران دەکا کە لێرەدا ئێمە خۆمان خەریکی لێکۆڵینەوەی تەنها بەشێ لەم کۆمەڵە کۆکراوە دەکەین کە رێنماییمان دەکا بۆ بارودۆخی فەرهەنگی هونەر لەسەدەکانی هەشتەم و حەوتەمی پێش زایینیدا. ئەوەشمان لەیاد نەچێ کەئەم گەنجینە چەند پارچەیەکی پەیوەندیدار بەسەدەی چوارەمی پێش زایینیش دەگرێتە خۆی کە لەرووی دارشتنی هونەری و جۆری دروستکردنیانەوە جوانترن. ئەم باسە لەمێژووی سەدەی چوارەمی پێش زایین لەلایەن شارەزایان و دێریناسانەوە پشتگیری لێکراوە. بەتوێژینەوەیەك دەربارەی ئەم بەرهەمە هونەرییانە هەنووکەش دەتوانرێ رێگاو جێگای تەواوی ئەم گەنجینە دیاری بکرێ. گوتار دەربارەی سەرگردێکە لەباختەری دێرین لەلای راستی روباری ئەرس یا(ئاموودەریا) کەبە(تەختی قوباد) یا نشینگەی قوباد ناسراوە.

ئەم گەنجینە دەیەها پارچەو قاپ و میلی ئاڵتوونی تێدایە کە بەکەرەسەی زۆر وردو قایم و نووك تیژ وێنەکانی هەڵکۆڵراون. لەم وێنانەدا نەخش و نیگاری گیانلەبەران و گیا(وەك لقێ یا باقەیەك) هەروەها گوڵ و دەستەگوڵ و

مەرکانەو گۆزەو قاپی زیویان تیا بەدی دەکرێ. ئەم قاپ و سینی یە پڕ لەنەخش و نیگارانە لەلایەن خواپەرستانەوە لەپەرستگاکاندا دانراون. خاوەنەکانیان ئەم پارچانەیان بەخودا بەخشیوەو بەرامبەر بەوەداخوازییان لای خودای جۆرەکان پێشکەش کردوە. ژنان بەئومێدی منداڵبوون، ئاژەڵدارەکان بەئومێدی زۆربوون و بەچکە خستنەوەی ئاژەڵەکانیان، وەستایانی گۆزەو گلێنەو زەڕەنگەرەکان کەقاپێ یا گۆزەیەك یا مەرکانەیەکیان پێشکەش کردبێ بەئومێدی سەرکەوتنیان بووە لە کارەکانیاندا. هەروەها سەربازان دیاری لەم جۆرەیان پێشکەش بەخودایان دەکرد بەئومێدی سەرکەوتنیان، لەجەنگدا لەگەڵ دوژمنداو زاڵبوونی چەکەکانی ئەمان بەسەر دوژمنەکانیاندا.

پەیبردن بە بایەخ و چۆنیەتی هونەری ئەم پارچانە بەگەورەو بچووکیەوە لەپەراوێزدایەو ئەوەی گرنگە نرخی ئەو کانزا بەکارهێنراوانەیە لەواندا. ئەو کارگانەی لەتەنیشتی پەرستگاکان یا لەنزیکییان و شوێنە نزیکەکاندابوون ئەوە دەگەیەنن کە ئەم بەرهەمە هونەرییانە هەر لەوجێگەدا ئامادەو ئەنجام دراون و لەقاڵبی جۆراوجۆردا بەرهەم هێنراون و خراونەتە روو، تا هەموو کڕیاران و پەیوەندیداران لەو ناوەدا کۆببنەوە. لەڕاستیدا دەبێ بگەینە ئەو ئەنجامەی کە پەیوەندیداران تەنها نرخی ئاڵتوونیان دەخەملاند نەك گرنگی کار. پێدەچێ کە پەرستگای(سورخ دەم)یش لە لوڕستان، لەم جۆرە کارگانەی هەبووبێ، چونکە پێداویستیەکانی ئەم پەرستگایەش بەدیاری و پارچە بەخشراوەکان دابین کراون. برۆنزی لوڕستان و قاپی ئاڵتوونی ئەم شوێنانە بەتایبەتی بەهۆی سەوداو(مامەڵە)ی ئاسەوارە دێرینەکان و کڕین و فرۆشتنی ئەو شتانەوە دادەنران کە لەڕووی شێوەی ئامادەکردنیانەوە زۆر لەئاسەواری گەنجینەی ئەرس دەچوون. بۆ نموونە دەتوانرێ بۆ چەند

نوێژکەرێ ئاماژە بکرێ کەلەکاتی خواپەرستیدا راوەستاون، دەستیان بەرزکردۆتەوەو خەریکن قاپێ یا گۆزەیەك یا مەقالییەك پێشکەش بەخوایانی جۆر دەکەن. یەك سینی سەردەمی گەنجینەی ئەرس نوێژکەری نیشان دەدا کەچەند لقی گیای لەناو دەستی ڕاستیدایەو هاوکات بەدەستی چەپی پالی داوە بەزیارتگاکەوە. گواستنەوەو بەردەوامی ئەم دارِشتنە هونەرییە لە مادەکانەوە بۆ سەردەمی هەخامەنشیەکان دەتوانرێ لەنەخشێکدا بەدی بکرێ کە باجدەران بەرِێزەوە زۆربەیان بەشێوەی چەند شتێکی بەنرخ و بایەخدارن وەك کەرەسەی راوودەفرەکان....هتد کەلەدەم دەروازەی میللەتاندا لەتەختی جەمشیددا بەرچاو دەکەون.

بێجگە لەمە باجدەرانی دەولەتی هەخامەنشی لەسەر رووی سینی‌یەکی ئالتوونی نەخش کراون کە کلاوی سەریان لەنەخش و نیگاری پەیکەری خوداکان دەچێ کە لەبرۆنزی لورستاندا بەرچاو دەکەوێ. ئەمە وەك درێژە پێدانی ئەم جۆرە دارِشتنەیە لەدروستکردنی پاشماوە هونەرییەکان بەوشێوەی لەسەردەمی ئەو جیاوازییانەی کە لەکەلوپەلی باجدەرەکان و کلاوی سەریان بەدی دەکرێن گرنگییەکی تایبەتیان هەیەو زۆر جێگای سەرنج و توێژینەوەن. ئەم جیاوازییانە لەشێوەی دەرکەوتووی پۆشاکی ئەواندا تەنها نیشانەی پەیوەندی ئەوان بەچینێکی تایبەتەوە نییەوبەس بەلکو نیشاندەری سنووری هۆزو تیرەکانیشن کەهەریەکە لەئەندامانی ئەو تیرەو هۆزانە پۆشاکی تایبەتی خۆیان هەبوە. تەنها یەك قاپی بچکۆلەی ئالتوونی قایم و قۆڵ کە لەشێوەیەکی جوانی لوولەییدا دروستکراوەو پاشماوەیەکی بەنرخەو کارێکی زۆری پێویست بووە تا بەدەست هاتووە، بێگومان کەسایەتی‌یەك نیشان دەدا کەخاوەنی پلەوپایەیەکی بەرزە. ئەمە یەك دارِشتنی هونەری مادەکانە کە ئەم کەسایەتییە بەشێوەیەکی روون

بەهۆی ئەو نیشانە دیاریکراوەیەوە لەسەر پشتێنی بادراو بەدەوری جلەکانیدا بەرجەستە دەکا. بەپشتێنەکەیەوە یەك شمشێری کورتی سکایی هەڵواسراوە. لەسەر سەری ئەم پیاوە یەك کڵاو بەشێوەی کاسکێت و لەپێیدا چەکمەیەکی درێژ هەیە. لەسەر رووی چەند پەیکەرێکی دیکە نەخش و نیگاریێ کەزۆر روون و ئاشکرا نییەو شایستەی توێژینەوە نییەو وەك ئەم سینییە وردەکاری تێدا نەکراوە، جلێکە لەبەر پیاوێکدا کەوەك کراسێ وەهایە رەق و قایم دروستکراوەو دامێنێکی هەیە لەچەرم بۆی کراوە. هیرودۆت کڵاوەکەی سەری لەجۆری خوودە یا کڵاوێ سێخەتی تێدابێ باس دەکا کەنموونەی ئەوە لەپاشماوەکانی برۆنزی لورستانیشدا دەبینرێ. پتر لەمانە ئەم باجدەرانە کەباجی خۆیان پێشکەش دەکەن کڵاوێکی ئاسایییان لەسەرکراوە کەلەو کڵاوە دەچێ باجدەرانێ لەسەریان کردوە کەخەریکن باجیتەختی عاج پێشکەش دەکەن کەئەو تەختە هی(ئاسار هادوونی) پادشای ئاشوور، کوڕی سەنخەریب و باوکی ئاشوور بانیپاڵ بووە. هەروەها وێنەو بەڵگەی دیکەمان هەیە لەسەر پەیوەندییەکی بەرتەسکی هونەری نێوان میزۆپۆتامیا وەك ئاشوور لەگەڵ هونەری مادەکانداو درێژەپێدانی ئەو پەیوەندییە لەسەردەمی هەخامەنشییەکاندا بەدی دەکەین. نەخشی ئەسپ لەسەر رووی ئەم سینی و قاپانە وادێتە بەرچاو کە ئارەزووو خواستی یەکێ نیشان بدا کە لەکاتی خواپەرستیدایەو ئارەزوومەندی ئەوخوامێچکەی جۆرەیە کەپارێزەری گەلە ئاژەڵ و چوارپێیە.

لەوانەیە ئەو خوامێچکە(ئاشی)بێ. لێرەدا ئەم مێچکەخوایجۆرە وەك خوایەکی بەتوانا کەپارێزەری هەموو گیانلەبەرانی بەسوودە وەك ئەسپ کەهەڵگری کەرەسەی گرنگی جەنگ و گواستنەوەی ئامێرو عەرەبانەیە،

هه‌روه‌ها گاو گوێره‌كه‌و ته‌نانه‌ت حوشتریش كه‌بۆ پاراستنی ئه‌وانه ئه‌و خوایه جێگای په‌رستن‌و نزایه. ئه‌م مێچكه‌خوایه پێشینه‌یه‌كی له‌سه‌رچاوه ئه‌فسانه‌ییه‌كانی ئایینه دێرینه‌كانی ئێراندا هه‌یه‌و له‌لای ئارییه‌كان جێگای په‌رستن بووه. له‌ته‌نیشتی ئه‌م مێچكه‌خوایه‌وه چه‌ند خوایه‌كی دیكه‌ی جۆر هه‌یه كه هه‌ریه‌كه‌یان ده‌سته‌لاتداربوون به‌سه‌ر سنوورێكی دیاریكراودا له‌ژیانی مرۆڤ‌و سروشت بۆیه په‌رستوویانن.

دیاره ئه‌م خاڵه ده‌بێ ره‌چاوبكرێ كه‌به‌سه‌رنجدان له‌م زانیارییانه‌ی ئێستا له‌بواری توێژینه‌وه‌ی پاشماوه هونه‌رییه‌كانی ئێرانی دێرین به‌تایبه‌تی ئه‌وانه‌ی په‌یوه‌ندییان هه‌یه به‌سه‌رده‌می مادو هه‌خامه‌نشی‌یه‌وه هه‌ل‌ومه‌رجێ دێته پێشه‌وه كه ده‌ستنیشانكردنی به‌جێماوی هونه‌رێكی ماده‌كان‌و جیاكردنه‌وه‌ی له‌به‌جێماوی هونه‌رێكی سه‌رده‌می هه‌خامه‌نشی سه‌خت‌و دژوار. ئاشكرایه كه پاشماوه‌كانی هونه‌ری په‌یوه‌ندیدار به‌كۆتایی سه‌رده‌می ماده‌كانه‌وه له‌گه‌ڵ هونه‌ری سه‌رده‌می پاشایانی سه‌ره‌تای فه‌رمانڕه‌وایی هه‌خامه‌نشی زۆر له‌یه‌كده‌چن. ئه‌مه‌ش پێویسته ره‌چاو بكرێ كه گه‌نجینه‌ی ئه‌رس به‌تێڕامان له‌جوگرافیای ئه‌وسه‌رده‌مه له‌ده‌ره‌وه‌ی ئێران به‌ده‌ست هاتووه شوێنێ كه به‌ئاسانی ناتوانرێ بوترێ ئه‌وه‌یه كه‌ماده‌كان یا ئێرانییه‌كانی خۆرهه‌لات كامیان به‌شداری گرنگیان هه‌بوه له‌داهێنانی ئه‌م ئاسه‌وارانه‌داو به‌بۆچوونی دێریننناسان‌و پسپۆرانی مێژووی ئێران مێژووی هونه‌ر چ ماده‌كان‌و چ ئێرانییانی خۆرهه‌لات كه له‌ده‌ره‌وه‌ی سنووری ئێراندا ده‌ژیانه‌هه‌ردوو خاوه‌نی ده‌سترەنگینی هونه‌ری‌و چێژو سه‌لیقه‌بوونو توانای جوانسازییان هه‌بوه.

نموونه ئاشكراكانی هونه‌ری ماده‌كان له‌چه‌ند به‌جێماوێكی هونه‌ریدا به‌رچاوو ئاشكران. له‌وانه ده‌توانرێ چه‌ند پارچه‌یه‌ك ناو ببرێن كه

لەساڵی(١٩١٣ن)دا لەلایەن دەستەیەکی دێریننناسی فەرەنسەوی لەهەمەدان دۆزرانەوە. لەناو ئەوانەدا لە هەمووی سەرنج راکێشتر یەك قۆرێیەکە وەك ئەو پارچە وایە لە لورستان بەدەست هێنراوەو لەمۆزەخانەی لۆڤەری پاریس دایان ناوە. تەنها خاڵێ کە دەتوانرێ لەبەراوردکردنی ئەم دووشتەدا بوترێ ئەوەیە کە کاتی دروستکردنی قۆرییە بەدەستهێنراوەکەی هەمەدان، لەو قۆرییەی دۆزراوەتەوە لە لورستان نوێترە، وەلێ هەردووکیان پەیوەندییان بەسەردەمی مادەکانەوە هەیە. پشتیوانی ئەم تیۆرە نیگاری یەك باجدەرە کەیەك قۆری کانزایی بەدەستەوەیەو لەکۆشکی ئاپادانا لەتەختی جەمشید دەبینرێ. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کە درێژەپێدانی هونەری ماد لەسەردەمی هەخامەنشیدا یەك پێگەو جێگەی قایمی هەبوە، گەرچی لەنەخشی سەرەودا ئەو باجدەرە لەسەرخاکی ما دابووەو لەسەردەمی هەخامەنشییەکاندا باجی خۆی داوە. جگە لەوە لەگۆڕستانەکانی لورستاندا جۆرێ قاپی برۆنزی بەدەست هاتووە کەچونیەکی زۆر نزیك لەنێوان هونەری مادەکان و برۆنزی لورستان دەسەلمێنێ.

لە بەدواداگەڕانی هەمەداندا پەیکەری(حەوت قۆچ)، (قۆچ مەڕی شاخدارە) دۆزراوەتەوە کە لەگەڵ یەکتردا زۆر لەیەك دەچن و بێگومان لەئاسەواری هونەری مادەکانن. لەم دواییەشدا یەك جامی زێڕین خراوەتە مۆزەخانەی(سین سیناتی) کە بەشێوازی داڕشتنی مادەکان(کیمیەری و مادی سکایی) دروستکراوەو لەهونەری بەکارهێنانی نەخش و نیگاری زیندەوەرانی سەردەمی هەخامەنشییەکان دەچێ پێویستە ئەم خاڵە رەچاوبکرێ کە گواستنەوەو بەردەوامبوونی هونەری مادەکان بۆ سەردەمی پارسەکان لەڕاستیدا ئەم دیفاکتۆیە دەردەخا کەداڕشتن و دروستکراوی

بەجێماوی هونەری کیمیەری و سکاکان کە لەڕێگای مادەکانەوە بەوان گەیشتووە کاریگەربووە بۆسەر ئاسەواری هونەریی هەخامەنشییەکان.

هەندێ لەشارەزایان مێژووی هونەری ئەو جامەی لەمۆزەخانەی سین سیناتی‌یە بۆ سەردەمی هەخامەنشی دەگەڕێننەوەو هەندێکی دی ئەوە بەیەك پاشماوەی هونەریی تێکەڵی مادو هەخامەنشی دەزانن. گریشمەن لەو باوەڕەدایە کە بەسەرنج لەتایبەتمەندیی هونەری مادو رووی جیاوازی ئەو هونەرە لەهەندێ شوێندا لەگەڵ هونەری هەخامەنشیدا دەتوانرێ سەردەمی ئەم ئاسەوارە بەنێوان سەدەی حەوتەمو سەدەی شەشەمی پێش زایین بخەمڵێنرێ و بەنیوەی دوەمی تەمەنی ئیمپەراتۆری ماد دابنرێ. لەکاتێکدا ئەم جامە لەهەمەداندا دەست کەوتبێ دەبێ وەهای بۆبچین کە لەکۆشکی پادشایی ئەکباتاندا بووبێ و هەخامەنشییەکان دەستیان بەسەر ئەو کۆشکەدا گرتبێ و هەرچی تیابووبێ لەقاپ و ئامێرە جوانەکان هەموویان بردبێ بۆ خۆیان. وێنەی دارشتنی ئەم جامە کەپەیوەندی بەسەدەی هەشتەمو حەوتەمی پێش زایینەوە هەیە لە لورستان بەدەست هاتووەکە لەمۆزەخانە تایبەتمەندییەکاندا دەپارێزرێ.

هەروەها سەردەمی جامی ناسراو بەجامی(کەلار دەشت) کەنەخشی دووشێری مێ، لەسەر هەردوولای جامەکە دەبینرێ بەسەدەی هەشتەمو حەوتەمی پێش زایین دەزانرێ و لەمۆزەخانەی تاران دەپارێزرێ.

لە(کەلاردەشت)دووبارە چەند قاپێکی ئاڵتوونی دیکە بەدەست هێنراوە کە دەتوانرێ بەخولی پێش تا ناوەڕاستی مادەکان واتە لەنێوان سەدەی نۆهەم تا حەوتەم دابنرێ و بەسەرنجدان لەوەی کە مادەکان لەکۆتایی سەدەی هەشتەمەوە لەپێش زاییندا دەستەڵاتیان وەرگرتووە خەملاندنی ئەو سەردەمە بۆ ئەو ئاسەوارە دەگونجێ.

لەگەڕان بەدوای شوێنەواردا لەناوچەی کەلاردەشت یەك خەنجەری زێڕین دووبارە دۆزراوەتەوە کە نەخشەکانی‌لەنەخشی خودایان دەچێ کەلەسەر رووی چەکە. بچووکەکانی برۆنزی(پشت کووە) دەبینرێ. ئەم خەنجەرە کە لەسەر شێوەی کێردێکی نووك تیژو لەناو کێلانێکی هێڵدار دایە لە مۆزەخانەی تاران دانراوە.

لەناوچەی ناوەڕاستی کێوەکانی ئەلبورز لەدۆڵێکدا لەناوچەی کەلاردەشت یەك جام لەسەر وێنەی فیلەگێژە کە لەگڵ دروستکراوە بەدەست هێنراوەکە لەگەڵ ئاسەواری هونەری بەدەستهێنراو لە سیەلك، خوروین‌و لوڕستاندا کەمێ جیاوازی هەیە. ئەم ئاسەوارەو هەر ئاسەوارێکی دیکەی هونەری کەلەوبچێ پەیوەندن بەسەردەمێکەوە کەنەخشی ئاسکی شاخدار لەسەر قاپ یا دروستکردنی پەیکەری ئاسك باوبووە. لەلایەکی دیکەوە دەبێ ئەوە رەچاو بکرێ کەئەم جامە ئاسك وێنەیەو هەرچی لەو بابەتەیە لەفەرهەنگی سکایاندا چ نەخشێکی گرنگ‌و سەرنجڕاکێشەری لەسەر دروستکراوە!. پرۆفیسۆر گریشمەن لەو باوەڕەدایە کە لەکاتی تاجگوزاری شازادەکانی سکاییدا، خوامێچکەی سکایی بۆ پشتیوانی لەوکەسەی تاج دەخرێتەسەر سەری ئەم جامەی لەباتی تاج بەگونجاو زانیوە. ئەمەش دووبارە نموونەیەکە لەهونەرە هاوبەشەکانی مادو سکایی، بەڵام لەسەردەمی مادەکاندا ئەم جۆرە جامە لەباتی تاج بۆ پاشاکان بەکار نەهێنراوە.

گەنجینەی(زێوێ) دیاریترین گەنجینەی هونەری مادەکان:

پێشینەی مێژوویی گەنجینەی زێوێ بۆ یەکەمجار لەساڵی١٩٤٧ز بەرێکەوت لەلایەن جوتیارانی ئەو دەوروبەرەوە دۆزراوەتەوە. گوندی زێوێ لەنزیك شاری سەقزدایە، لەباشووری دەریاچەی(ورمێ). ئەم دەڤەرە لەسەدەی حەوتەمی پێش زاییندا پەیوەندبوە بەدەوڵەتی ماننائییەکانەوە. دەوڵەتی ماننا کان لەگەڵ مادەکان، دژی ئاشوورییەکان یەکیان گرتبووو ئەم دەوڵەتە بەدەستی ئاشوورییەکان شکستیان هێنا. لەساڵەکانی(٦٦٠)یا(٦٥٩پ.ن) ئەم ناوچەیە لەلایەن سکایانەوە دەستی بەسەردا گیراو خرایەسەر سەرزەمینی ئەوان.

سکایان لەدواییدا ناوچەی سەقزیان کرد بەشوێنی سوود وەرگرتن بۆ فەرمانڕەوایی لەسەر مادەکان و لەوێوە هێرشیان دەبرد بۆ سەریان و دزییان دەکرد.بەپێی ئەم بەڵگەیە هەرچەندە سەلماندنی ئەوە ئاسان نایەتە بەرچاو. بەڵام دیارە وشەی سەقز(Sakkes) لەگەڵ کۆی(سکا)دا لەیەکەوە دوورنین. پاشماوەکانی گەنجینەی زێویە ئەوە نیشان دەدەن کە سوارەی سکایی لەم ناوچەدا جێنیشتەبوون، وەلێ ئاسەوارێ لەمەڕ پێکهاتەی رامیاری و کارگەی هونەری بەدەست نەهێنراوە.

خەریك بوون بەمەسەلە مێژوویی و جوگرافییەکانی ئەم ناوچە لەبەر ئەوەیە کە نەخشەو کاریگەری فەرهەنگی هەردوو دەستەڵاتی رکابەری ئاشوورو ئۆرارتۆ لەسەرزەمینی ماد روون بکەینەوەو هونەری ئەوان لەنێو مادەکاندا زۆر جێی سەرنجڕاکێشانە. ئاماژەکردن بۆئەم پەیوەندییە رامیاری و سەربازییە لەو رووەوە سەرنج رادەکێشێ کە لەدوای سەرکەوتنی هووخشترە(کیاکسار ٦٣٣-٥٨٤پ.ن) پادشای ماد بەسەر(مادیس) کوڕی(بەرتاتوا)دا سکایان چییان کردو حکوومەتەکەیان چی بەسەرهات؟

ئایا هێنایەوە کە لەوەوپێش بەسەر دەوڵەتی ماننایاندا بەدەستیان هێنابوو؟ بێگومان هەندێ لەسەرچاوەکان بەگومانەوەو هەندێ بەدڵنیاییەوە مێژووی سەرکەوتنی سکاکانیان بەسەر مانناکاندا بەساڵی ٦٢٥پ.. لەقەڵەم داوە.

هیرودۆت بەروونی بۆچوونی خۆی دەرنابڕێ وەڵێ زۆرتری لەو باوەڕەدایە کە لەدواییدا سکایان بەدەستی مادەکان شکستیان هێناوەو سەرزەمینی مانناکانیان لەدەست داوە. وەڵامی دروست بۆ ئەم پرسیارەو گەیشتنە ئەنجام بۆ پەیبردن بەکاتو سەردەمی ناشتنی فەرمانڕەوایی سکایی لەزیوێ بایەخێکی زۆریان هەیە. وادیارە هەموو سکایانی کۆچکردوو لەڕێگای کێوەکانی قەفقازەوە بۆ ناوچەکانی دیکە نەگەڕاونەتەوە بۆ سەرزەمینی خۆیان.

بەوپێیەی کە لەساڵنامەکانی بابلیدا، دەربارەی ساڵی ٦١٥پ.ز هاتووە، وادێتە بەرچاو کە سکایان وەك هاوپەیمانی مادەکان لەناو سوپای مادەکاندا ڕێو شوێنیان دیاری بووە. دیارە ئەم یەککگرتنە لەقازانجی سیاسەتی سکایاندا بووە. بەگوێرەی سەرچاوە مێژووییەکان(بەڵام زۆر بەدڵنیاییەوە نا) ئاشوورییەکان نەیانتوانیوە بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دۆستایەتی سکاکان لەگەڵ خۆیاندا بپارێزن کەئەمە بەقازانجی مادەکان گەڕایەوە، ئەو مادانەی دەوڵەتی ئاشووریان لەناوبرد. هەندێ، گرنگترین هۆی ئەم لەناوچوونەیان بە درێژە پێنەدانی دۆستایەتی سکایان لەگەڵ ئاشوورییەکاندا لەقەڵەم داوە. شارەزاییەکی تەواو دەربارەی مانەوەی دەوڵەتی سکایان لەدەستدا نییە. وەڵێ ئەم گریمانە لەئارادا هەیە کە دەوڵەتێك بە ناوی دەوڵەتی سکاییەوە لەباشووری دەریاچەی ورمێ وەك دەوڵەتێکی ڕکابەر لەگەڵ مادەکاندا، وەك ئەوەوپێش بوونی خۆی پاراستوە.

ئەگەر سەرزەمینی نیشتەجێبوونی سکایان وەك ئاماژەی بۆکرا جێگای جوگرافی ئەو کەباشووری دەریاچەی ئوورمیەبوە، لەکۆتاییدا لەلایەن مادەکانەوە خرابێتە سەرزەمینی مادەکان، دەبێ ئەو رووداوە بەلەپاشی ساڵی ٥٩٠پ.ز دانەنرێ، بەڵکو لەپێش ئەم ساڵەدا دەبێ ناوچەی سکایان خرابێتە سەر سەرزەمینی مادەکان. چونکە لەوکاتەدا مادەکان لەپێناوی سکایاندا جەنگیان دژی دەوڵەتی لیدی. ئەم رووداوە دەبێ بەکۆتایی ساڵەکانی حکوومەتی کیاکسار(هوخشترە) سێیەمین پادشای ماد دابنرێ. هیرودۆت دەڵێ کە لەدەوروبەری کۆتایی سەدەی شەشەم و سەرەتای سەدەی پێنجەمی پێش زایینەدا سکایانی(تیزخود Tigra chauda) بەکڵاوی جەنگی نووکتیژەوە لەناو سوپای مادەکاندا هەبوون. لەدوای مادەکان داریوش دووبارە سکایانی تیزخود(تیگرا خاودا) بەناوی رم هاوێژانەوە لەناو سوارەکانی سیستمی خۆی ناودەبا.

مرۆڤ لەدوای لێکۆڵینەوە لەم روەوە بەو ئاکامە دەگا کە گەنجینەی زیوێ بریتی نیە لەتەنها ئەشکەوتێ ئەو شتانەی تێدا شاردرابێتەوە یا بەیەك فەرمانڕەوای تالانکەر ئەوانەی لەتوێی تاوێردا یا لەئەشکەوتێکدا کەلەناو تاوێردا هەڵێکەندبێ هەڵگرتبێ. هەموو توێژینەوەکان لەراستییەك دەدوێن کەئەم گەنجینە گۆڕی یەك فەرمانڕەوای سکاییە کە بەگوێرەی داب و رێو رەسمی ناشتنی ئەوان بەخاك سپێردرابێ. لاشەی ئەم مردووەیان بە بۆیاخ داپۆشیوەو ئەویان بەعەرەبانە بۆ شوێنێ گواستۆتەوە کە گۆڕستانی فەرمانڕەوایانی سکاییبوەو لەدواییدا ئەویان لەو جێگایەدا بەخاك سپاردوەو لەپێش ناشتنی لاشەی ئەم فەرمانڕەوایەدا چاڵێکیان لەناو تاوێردا هەڵکەندوە یا ژوورێکیان بۆ دروستکردوەو ئەویان لەو

ژوورەدا یا ژووره بچکۆلەکەیدا بەخاك سپاردوه. بەهەرحاڵ ئەویان لەگۆڕێکدا کە لەدواییدا دایان پۆشیوە ناشتووه.

بۆ ناشتنی ئەو، لاشەکەیان لەسەر سەکۆیەك داناوەو لەناو ئەم ژوورەدا یەکێ لەکەنیزەکانی، خۆراك، ئاوی خواردنەوە، چێشتلێنەری تایبەتی خۆی، خزمەتگوزاری ئەسپەکانی، پارێزەری خودی خۆی، راوێژکاری تایبەتی و ئەسپەکانی، ئەوانەیان لەگەڵ لاشەکەیدا بەخاك سپاردوه. ئەمە بەڵگەی ئەوەیە کە سکایان بڕوایان بەژیانی دوای مەرگ هەبوە یا بڕوایان بەدرێژە پێدانی ژیان لەدوای کۆچکردن هەبوە، بۆیە ئەو شتانەیان لەگۆڕەکەیدا ناشتوه، چونکە بۆ ژیانی ئەوەو دوا پێویستی پێیان ماوە. لەو شتانەی کەئەو فەرمانڕەوا هەیبووە باشترین و بەنرخترینیان تەنانەت قاپە زێڕینەکانیشیان دەخستە ناو گۆڕەکەیەوە.

هیرودۆت دێرین و پێویستی مرۆڤ لەوجیهانەدا بەخۆراك و ئاوخواردنەوەو هاوسەرو ئەسپ و کەنیزەك و کۆیلەو منداڵی بەردەست و چەکداری پارێزەر کارێکی بنەڕەتی و داب و نەریتی حاشا هەڵنەگربوو. پاشماوەی ناو گۆڕێ ئەوە نیشان دەدا کەئەو گۆڕە هی شازادە یا فەرمانڕەوایەکە. چونکە ئەو شتانەی لەو گۆڕە بەدەست هاتوون زۆربەی لەکانزای بەنرخن وەك ملوانکەو کێلانی شمشێر. وەڵێ شمشێرەکە خۆی هیچی نەماوەو فەوتاوە. پتر لەوانەش پارچەیەکی لەکانزا دروستکراوە لەسەر شێوەی قەڵغان کەلەسەر سنگ دەبەسترێ بۆ پاراستنی ئەوکەسە لەتیر ئەندازی هەروەها ژمارەیەك کورسی دروستکراو لەچەند پارچەیەکی زۆر جوانی عاج(ددانی فیل) کە زۆر بەدەستڕەنگینی بەیەکەوە چەسپێنراون.

هەروەها بڕێ پاشماوەی خشڵ کە بێگومان ژنانەیە وەك چوارنیشان لەئاڵتوون، بیست و یەکی لەزیوو پانزە نیشانی برۆنزی و چوار تابلۆی

ئاڵتوونی و سی و هەشت دانەی زیوین دەست کەوتوون. جیاوازی جۆرو نرخی کانزایی ئەم پارچانە ئەوە دەردەخا کە چەند ژنێ، لەچەند چینێکی کۆمەڵایەتی جودا لەتەك ئەم ژنەدا بەخاك سپێردراون. پارچە زۆر بچووکە پوولەکە ئاساکان لەئاڵتوون کە لەکەڵ وپەلی ئەم ژنە نێژراوەدا. بەدەست هاتوون نیشانەی پلەو پایەی باڵای ئەم ژنەو پۆستی بەرزی ئەون. هەروەها چەند چەکێ لەتوخمی ئاڵتوون و زیوینیشی هەبوە.

ژمارەی حەوت رمی نووکتیژ لەگۆڕەکەیدا نیشانەی ئەوەیە کەپارێزەرەکانیشی(حیمایە)بوون بەقوربانی و لەگەڵ خۆیدا نێژراون. قاپە زێڕینەکان بۆ خواردن و خواردنەوە کە لەتەك ئەودا نێژراون بەقاپی شاهانە دادەنرێن و لەتەنیشتی ئەوانەوە چەند قاپێکی لەگڵ دروستکراو هەبوە کە نیشانەی ئەوەن خزمەتگوزارە نێژراوەکان لەتەك ئەودا جیاوازییەکی بەرچاویان هەبوە. هەروەها دەتوانرێ ئەوە بخەملێنری کەزیاد لەوانەش ئەسپ و عەرەبانەو جەنگاوەرو ئەوانەی نزیك بوون لێیەوە بەخاك سپێردراون چونکە لەم گۆڕە زەنگۆڵەی برۆنزی و ژمارەیەك قاپی ئالیکی ئەسپ و چەند پارچەیەکی برۆنزی کەبۆ چوارچەرخە(عەرەبانە) دەستیان داوە بەدەست هێنراون.

بەهەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوەی ئەم شوێنەوارو شتانەی بەدەست هاتوون ئەم پرسیارە دێتە پێشەوە کە ئایا یەك هونەری تێکەڵاو لەخۆرهەڵاتی کۆندا هەبوەو ئایا نەخشەی ئەو سەرزەمینانەی لەم هونەرەدا بەشداربوون تاچ ئەندازەیەك و هەروڵاتەی چ پشك و پلانێکیان لەم کارە مەزنەدا بەدرێژایی سەدەکان لەئەستۆدا بوە؟ بەسەرنجدان لەم جیاوازی و نەخشەو پلانی لەیەکنەچووی ئەوانە دەتوانرێ بوترێ کەئاشوور، بابل، ئورارتو، ئێران و هونەری مادو کیمیریان و تەنانەت هونەرمەندانی یۆنانیش لەدروستکردنی

ئەم بەرهەمانەدا نەخشەو پشكیان هەبوە. دیارە بەهەند وەرگرتنی ئەم راستی‌یە کە نکوولی لێناکرێ دەبێ هەوڵ بدەین کە هەریەکە لەم توخمکە لە بەجوداو سەربەخۆ بناسین و بیاننرخێنین و وردەکارییان تێدا بکەین.

چارەی ئەم گرفتە تەنها بەهۆی توێژینەوەی وردی شارستانی و فەرهەنگی خۆرهەڵاتی کۆن و هەموو لایەنەکانی ئەم فەرهەنگ و شارستانی‌یە وەك هونەر، نووسین و زمان، ئابووری و سیاسەت، سوپاو توانای داکۆکی و هونەرەکانی جەنگ و چەك و کەرەسەی جەنگی و ئایین و داب و نەریت، پلاندانانی فەرمانڕەوایانی ئەو وڵاتانەو پەیوەندی رامیاری و کولتووری و سەربازی و ئابووری ئەوان لەگەڵ وڵاتانی دیکەدا ئاسان دەبێ. گەنجینەی زێوێ لەم بوارەدا راژەیەکی شایستە بەم توێژینەوە پێشکەش دەکا. نیشانە(مەدالیا)ی دراو ئاسا، پەیکەرو ملوانکەو ئاسەوارو شتە بەدەستهاتوەکانی ئەم گەنجینە بەو هەموو مەزنیەوە دەرگای پەیبردن بەداڕشتنی هونەری و زانینی توانای فەرهەنگی هونەری هەر سەرزەمینێ دەخاتە سەرپشت. لەیەکچوونی زۆر ئاشکرای ئارایشی گەنجینەی زێوێ و دانانی شت‌ومەك لەوێداو تەختی(ئاسار هادوون)دا هەبوون، نیشانەن لەسەر شێوازی باجدانی مادەکان کەچۆن باجیان داوە بە دەریاری ئاشوورییەکان.

گۆڕانکارییە رامیارییەکان لەخۆرئاوای ئێراندا تووشی ئەو هەموو بەزمە هات تا چواریەکە سەدەیەك دوای ئاسار هادوون ئەمجا فەرمانڕەوایەکی سکایی لەجێگای ئاشوورییەکاندا لەلایەن مادەکانەوە بەرەسمی ناسراو باجیان دەدا بەو.لەنموونەکانی هونەری ئاشووری دەتوانرێ چەند پارچە ئاڵتوونێ یا لەعاج دروستکراو لەقاڵبی بڵندو پاندا، نانبرێ کەڕەنگە پەیوەندییان بەکەلوپەلی ناو دیوەخانەوە بووبێ کەبەشێ‌بووە لە رازاندنەوەی

دەربارەی شا. وێنەگرتنی مەیدانی راو بەئەسپ و چوارچەرخە(عەرەبانە)و وێنەی دوو حەیوانی کێوییەوە کە درەختی لەنێوانیاندایە بەرچاو دەکەون. هەروەها وێنەی گەورەو ئاشکرای شوێن دانیشتنی خاوەن پۆستە بەرزەکان و جەنگاوەران و گۆڕەپانێکی راوەشێرو گاکێوی لەناو ئەوشتانەدایە. یەك نەخشی زێڕین دوو گۆڕەپانی جەنگ و جەنگاوەران نیشان دەدا.

لەم نەخشەدا هەڵەی هونەرمەندێ دەبینرێ کەدەستی راستی جەنگاوەرێکی وەك دەستی چەپ وێنەگرتوە. لەگەڵ ئەوەشدا وەك کارێکی سروشتی دەیخاتە بەرچاو. لەم وێنەی ئاشوورییەدا راوەستان و وردەکاری لەکەل وپەلی جەنگاوەراندا هەروەك وێنەی گۆڕەپانی جەنگە لەگەنجینەی زێوێ کە لەعاج دروستکراوە. ئەم ئاسەوارە لەمۆزەخانەی(میزۆپۆلیتن) لەنیویۆرك هەڵگیراوە ئەم نموونەیەکی زۆر روونە لەسەر کاریگەریی هونەری کانزایی لەسەر هونەری عاجکاری.

لەئاسەوارو شمەك و وێنەی پەیوەندیدار بەچاخی دوایی ئاشوورییەکان کە لەگەڵ هاوجۆری ئەوانەدا لەگەنجینەی زێوێ جێی باس بێ، یەك وێنەی ئاشوور بانی پاڵ، لەچەند گۆڕەپانێکی راودا دەتوانرێ ناوببرێ.

نموونەیەك کەلەوبچێ دەتوانرێ ناوی گۆڕەپانێکی راوی شێر ببرێ کە لەشێوەیەکی زۆر سەرنجراکێشەرو هونەرمەندانەدا نیشان دراوەو لەهونەری میتانی یەکانیش دەچێ، هەرچەندە ناتوانرێ بەوە باوەڕ بهێنرێ کەئەم ئاسەوارە پەیوەندی بەسەدەی حەوتەمی پێش لەدایکبوونی مەسیحەوە هەیە. تەنها دەتوانرێ ئەم باوەڕە بەشێوەیەك بسازێنرێ کە هەخامەنشییەکان لەزۆر شتیاندا چاویان لەهونەری ئاشووری و بابلیەکان کردوە. ئەم کارو چاولێکردنە لەدوای لەناوچوونی دەوڵەتی ئاشوور بەدەستی مادەکان لەکۆتایی سەدەی حەوتەمی پێش زایین هەربەو جۆرە

گەیشتە ناو ئێران و لای مادەکان، دوای ئەوانیش لای هەخامەنشییەکان پارێزراوە.

دەبێ ئەم خاڵەمان لەبیربێ لە بەسەرنجدان لەتەختی جەمشیدو تێڕامانی باجدەرانی دەوڵەتی هەخامەنشی، ئاشوورییەکانیش دووبارە لەراستای جۆراوجۆری ئابووری، هونەری، تەلارسازی و تەنانەت کارگێڕیشدا شان بەشانی عیلامی یەکان و بابلیەکان نەخش و نیگاریان هەبوە. لێرەدا دەبێ باسی نەخشێکی ئاشووری بکەین کە لەعاج دروستکراوە. ئەم نەخشە(ئاسارهادوون)ی پادشای ئاشوور نیشان دەدا کە خەریکە بڕیارێ لەگەڵ فەرمانڕەوایەکی ماددا بەناوی(راماتیا) مۆردەکا کە لەکاتی دروستکردنی کۆشکی نەمرووددا ئەنجام دراوە. لەنێوان ئەم ئاسەوارە هونەرییانەداچەند کارتۆنێکی بچووک و چەند سندووقچەیەك هەن کە لەدارشتنی هونەری فینیقی دەچن. لەناو ئەوانەدا کارتۆنێکی بچکۆلەی تێدایە کە لەپارچەی بچووکی عاج دروستکراوەو کاری هونەرمەندانی فینیقی یەو بەروونی دەتوانرێ دەستنیشان بکرێ. هەروەها لەهونەری ئورارتوەکانیش دەچێ.وێڕای ئەوە خاڵێ کەجێی سەرنجەو شایستەی تێڕامانە نەخش و نیگاری گیانداران و شینایی لەشوێنەوارەکانی مادو ئاشووری و بابلی و سۆمەری و ئۆرارتویی و فینیقی و میسری کۆندا هەیە.

درێژەپێدانی بەکارهێنانی ئەم نیگارە لەتەختی جەمشیدو شووش و هونەرەکانی دیکەی سەر بەهەخامەنشییان بەرچاو دەکەوێ. لێرەدا دەتوانین دەربارەی بڕوایەکی فراوان و وردو لەهەمان کاتدا هاوبەش بدوێین بە بڕوای بڕێ لە توێژەران مێژووی ئایینەکانی خۆرهەڵاتییە کۆنەکانو خۆرهەڵاتناسان بەگشتی هاوڕیشەن. رێزلێگرتن و پیرۆزی هەندێ لە زیندەوەران لەمیسر وەك پشیلە، حەرامکردن و بەگوناە ژماردنی راوی

گیانلەبەران لەسۆمەردا، وەك سەگ و گا لەئێراندا، پیرۆزی گاو مار لەهندا، ئەوانە هەموو باسی هاوئاهەنگی کاریگەر لەنێوانیاندا دێنێتە ئاراوە.

تەنها خاڵێ کەدووبارە شایستەی لێکۆڵینەوە دێتە بەرچاو کاریگەریی زۆری هونەری و فەرهەنگی میزۆپۆتامیایە لەسەر هونەری ئێران. با ئەوەش بوترێ کە نووسینی ئێرانی کۆن دووبارە لەنووسینی ئەم میللەتانە وەرگیراوە. وەك نموونە، هەرچەندە لێرەدا جێی ئەوباسە نییە، نووسینی بزماری باو بووە لای هەخامەنشییەکان. ئەم نووسینە کە بەنووسینی بزماری فارسی کۆن ناسراوە لە نووسینە بزمارییەکانی عیلامی، بابلی و ئەکەدی(ئاکادی) وەرگیراوە. بەشێوەی گونجاویش لەگەڵ پێویستی زمانی فارسی کۆندا لەژمارەی پیتەکانی ئەلف وبێی نووسینی ئەم میللەتانەی سامی و ئارامی رەگەزە کەم کراوەتەوە. ئەم کاریگەرییە دەبێ بە بەرێکی فەرهەنگی دەوڵەمەند دابنرێ کە عیلامی یەکان، بابلی و ئەکەدییەکان(سۆمەرییەکان) هەیان بووە. هەروەك چۆن لەسیستەمی دیوانی ئێراندا لەسەردەمی هەخامەنشیدا بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ عیلامی یەکان ژمێریارو پارسەکان چاودێربوون. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە هەخامەنشییەکان لە بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتی گەورەی خۆیاندا پێویستییان بەکارو خزمەت و پسپۆڕی ئەم میللەتانە هەبوە.

ناوەڕۆکی گەنجینەی زیوێ زۆر لەوە زیاترە کەناوبراو لەدارشتنی هونەری و پێناساندنی سەرچاوەی ئەوشتانە دواین. گرنگترین پارچەو شمەك و ئاسەواری لەگەنجینەی زیوێ بەدەست هاتبێ بەگوێرەی وتەی پسپۆڕان بەڵگەنامەو چەند شتێکی دێرینن کە مۆرکی هونەریی ئۆرارتوویيان پێوەیەو چەند نموونەیەکن لە قاپ و قاچاغی گەورەو بچووکی ئاڵتوونی کەهەندێ لەوانە بەدەستی جووتیاران شکێنراون. هەروەها لەنێو

پاشماوەکانی ئەم ئاسەوارەدا چەند ملوانکەیەکی کۆنی کانزایی زۆرجوان و دڵکەشن، کەلەسەر شێوەی نیوە خڕۆکەی مانگ و لەنێو قاڵبی چوارگۆشەییدا لەسەر وێنەی(لەبزینە) دروستکراون و جەنگاوەران ئەوانەیان لەسەر سنگی خۆیان بەستووە تا لەکاتی بەرکەوتنی تیردا سنگ و بەرۆکیان بپارێزرن.

ئەم کانزایانە لەرووی نەخشەوە بەچەند جۆری دابەش بوون، کە لەسەر رووی هەندێکیان وێنەی گیانداران بەتێکەڵی، لەسەر ئەو شێوەی کە دروستکردنی دەدرێتەپاڵ مادەکان وەك وێنەی چوارپێ و پەلەوەری تێکەڵکراو یا وێنەی مرۆڤ و گیانداران و شتی تری لەوبابەتە، کێشراوە. نەخشی گای باڵدار کە سەرچاوەیەکی هونەریی مادەکانی هەیەو لەتەنیشت ئەوەوە نەخشی(ئەبولهەول) کە دەڵێن لەلایەن مادەکانەوە کێشراوەو مادەکان پەرستوویانن، لەوانەیە ئەگەر ئەمانە روون بکەینەوە بۆ تەواوکردنی رادەربڕینی دێریننناسان لەمەڕ هونەری مادەکان سوودبەخش بن، وەك ئەو سوودەی کە لەبرۆنزی لوڕستان و وێنە بەدەستهاتووەکانی گەنجینەی زیوێ و ئەو شتانەی کەلەوانە دەچن لەگەنجینەی ئەرس... هتد بەدەستدەهێنرێ. ئەم بەڵگەنامەو دۆکیۆمێنتانە ئەوە نیشان دەدەن کە ئایینی خەڵکی سەرزەوییەکانی ماد بەتایبەتی مادەکانی خۆرئاوا لەگەڵ ئایینی حوورییەکان و ئاشوورییەکان لەیەك چوون ووەك ئامارەی بۆکرا لەباسی بیروبڕوای مادەکاندا زیاتر لەو روەوە دەدوێین. وێنەکێشانی گیانلەبەرانی سەرسووڕهێنەر کەنیوەیان مرۆڤ بوەو نیوەیان چوارپێ، هەروەها ئەبولهەل لە باڵدارەکان و زیندەوەرە سەرنجڕاکێشەرەکان و وێنە خەیاڵییەکان کەلاشەو سەری شێرو باڵی هەڵۆو شینە شاهۆو پەلەوەڕی دیکەیان بۆ داناون، هەروەها پەیوەندی نێوان موغانی مادو پیاوانی

ئایینی(کاهین) پەرستگاکانی حووری، بابلی، ئاشووری و میللەتانی دیکە کەئەمەش شتێکە جەختی لەسەرکراوە، دیسان ڕووداوە سیاسی‌یەکان و پێکادانە سەربازییەکان، ئەوانە لەئاڵوگۆڕی فەرهەنگیی ئەم میللەتانەدا نەخشەیەکی کاریگەریان هەبوە، کەهەر لەبەر ئەوەیە ئایینی دانیشتوانی میزۆپۆتامیا لەنێوان مادەکاندا دەکەونە بەرچاو.

دەتوانرێ بوترێ کەئەو لەوحانەی لەقاپی کانزایی چوون و چوارکونیان تێدایەو لەکراسی جەنگ دەچن بۆ داکۆکی لەخۆ، لاسایی کردنەوەی شێوازی پیشەی هونەرو کاری هونەرمەندانی سەرکەوتووی میزۆپۆتامیا بن. چونکە بەباشی لەوە ئاگادارین کەماد، بەتایبەتی لەسەردەمی کیاکساری سێیەمین پادشای مادەکاندا نەك تەنها کەرەسەو پێداویستەکانی سەربازی و پۆشاکی جەنگاوەران بەڵکو هەموو کێش و تەرازووی توانای جەنگی‌ی سوپاکانی مادیان گونجاوو بەرامبەر لەگەڵ هی دوژمنانی ماددا وەك ئاشوورییەکان لێکردبوو کە ئەگەر کەوتنە جەنگەوە لەگەڵیاندا بتوانن داکۆکی لە خۆیان بکەن و زاڵیش ببن بە سەریاندا. ئەو سینە بەندانە(قەڵغان)ی بۆ داکۆکی بەکار دەهێنران، هەروەها هەڵسەنگاندنی لەوحە چوارگۆشەییەکان ئەو راستییە نکوولی لێنەکراوە، دەردەبڕن کە ئەوانە لەگەڵ شێوازی ئاشووریدا هاووێنەن. جۆرە ئاڵتوونی‌یەکان ئەم شتانە بێگومان دەبێ بۆ زەرەنگەرانی ئاشووری بگەڕێنرێنەوە کە رەنگە دەستگیرکراوەکانی جەنگاوەری ئاشوورییەکان ئەوانەیان بۆ سەرزەمینی ماد بردبێ. هەندێ ئەم شتانەیان بە بەشێ لە دەستکەوتەکانی جەنگ زانیوە کە لە دوای لەناوچوونی ئاشوور لەلایەن سوپای مادەکانەوە، هێنابێتیانن بۆ سەرخاکی مادەکان. ئەم گومانەش لە ئارادا دەمێنێ کە بە بۆچوونی گیرشمەن ئەم جۆرە پارچانە بەناوی تابلۆی ئاڵتوونی لە جۆرە خشڵێکی

ئۆرارتووییەکان وەرگیراون کە تەنها بە سەرزەمینەکانی دیکە فرۆشراون و لە دەرەوەی ئۆرارتۆ سوودیان لێوەرگیراوە.

رەنگە هەندێ لەم پارچانە لە چەند کاریگەرییەکی تایبەتیی دروست کرابێتن و هونەرمەندی کارا بە گوێرەی ئامۆژگاریی و سەلیقەی کڕیار نەخش و نیگاری وەك نیوە خڕۆکی مانگەشەو و کەروێشك و پشیلە کێوی لەسەر دروستکردبێ. بڕێ لەم نەخش و نیگارە کە وێنەی مرۆڤ بەرجەستە دەکەن و مۆرکی هونەریی سکاییەکانیان پێوەیە ناتوانرێ بۆ کارگەکانی ئۆرارتۆو هونەری ئۆرارتۆیی بگەڕێنرێتەوە، بەڵکو پێویستە لەکاتی لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی ئەو کارانەدا بیر لە هونەرمەندانی ماد بکرێتەوە. دروستکردنی ئاسەواری هونەریی لەم جۆرەی کە پەیوەندی بە سنووری سەردەمی نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمی پێش زایینەوە هەیە دەتوانرێ بگەڕێنرێتەوە بۆ هونەری ئۆرارتوویی، ئاشووری، مانتائییانی خۆماڵی و هونەری ئەیوونی.

لەبەرامبەردا یەك ئامێری لوولەیی کە لە چەند ئەڵقەیەکی ئاڵتوونی دروستکراوە بریتییە لە ئاسەوارێکی ئۆرارتوویی. وێڕای ئەوە چەند ئاسەوارێکی دیکە کە لەو دەچن لە گەنجینەی زێوێ بەدەست هاتوون و ئەم شتانە ئەوە دەگەیەنن کە ئەگەرچی یەکسەر بەدەستی هونەرمەندانی ئۆراتوویی دروست نەکراون،

وەلێ کاریگەریی هونەری ئۆرارتۆ لە دروستکردنی ئەوانەدا نکوولی لێناکرێ. هەروەها بێجگە لەوانە چەند شتێکی دیکەی زۆر بەدەست هاتووە کە کاتێ بمانەوێ سەرچاوەی هونەریی ئەو شتانە بدۆزینەوە ناچار ئەبین کە لەناو کۆمەڵی هونەری سکایاندا بیانناسێنین. لە گەنجینەی زێوێ قاپێکی زیوینی دیکە بەدەست هاتووە کە لە سەر ئەو چەند نەخشێکی

بچووك بە شێوەیەکی بەرجەستەو ئاڵتوونی کە دەبازنەی هەیەو بە هەموویان یەك چەقیان هەیە، لەناوە راستیشدا گوڵێك لە زێر کە دەگەڵای هەیە دروستکراوە. ئەمە لەو وێنانە دەچێ کە لە گۆڕی(گالاسی) لە میللەتانی(ئەتروسکی) بەدەست هاتوە.

دروستکردنی قاپی زێوێ سکاییەو تێدا وێنەی پڵنگ، کەروێشك لە کاتی راکردندا کە سەریان لە سەری پشیلە دەچێ دەبینرێ. وردەکاری لەو شتانەدا هەندێکیان لە کاری هونەریی ئاسایی بچووك‌و هەندێ وەك گومێچکەی پڵنگ بە شێوەی دڵ لە هونەری ئۆرارتۆ دەچێ. برێ لە شێوازی تایبەتداو ئەو دەستنووسانەی لەسەریەتی وەها دەردەخا کە ئەم ئاسەوارە پەیوەندی بە سنووری هونەریی ئێرانی– ئۆرارتوویی‌یەوە هەیەو دەبێ وەك بەڵگەی جۆری یەکەمی هونەرێ کە لەرواڵەتدا لە هونەری سکایی سەدەی حەوتەمی پێش زایین. بچێ بناسرێ. لەسەر شێوەی هونەری ئاسیایی، لە سنووری هونەری سکاییدا، یەك نەخش‌و نیگار بە هێڵ‌و پەراوێزی ئاڵتوونی‌یەوە لەسەر رووی پشتێنێکی ئاڵتوونی داڕێژراوەو پشتێنەکەش بە پارچەیەك چەرمی پانەوە بەستراوەتەوە.

لێرەدا کاریگەریی هونەری سکاییەکان زۆر روون‌و ئاشکرایەو بوونی داڕشتنی هونەریی‌و هونەرمەندانی سکایی، لە دروستکردنی ئەم ئاسەوارەدا لە چەند کاریگەریەکی جیاوازدا نکوولی لێناکرێ. مەزنترین هونەرمەندانی زەرەنگەری کە لەلایەن شازادەکان‌و فەرمەنڕەوایانەوە ئامۆژگاری کراون بۆ دروستکردنی ئاسەواری ئاڵتوونی بە شێوەی شریتی نەخشاوو دانەدار، زۆرتری وەهای بۆ دەچن کە لە کارگەکانی زەرەنگەریی‌و ئاڵتوونسازی ئاسیای بچووکدا فێرکرابێتن. نەخش‌و وێنەی گیانداران کەزۆربەی بە شێوەی سەری چوارپێیان لەسەر ئەم پشتێنە ئاڵتوونییانە

دروستکراون، بێگومان لە هونەری نەخشکاری گیاندارانی دەچن کە لەلای سکایان باوبوەو لەوانەوە سەرچاوەی وەرگرتووە.

یەك ئاسەواری دیکەی لەوان چوو کە گیانلەبەران بە شێوەی خەوتووو پشت دەرپەڕیوو قاچ و کلك نیوە بازنەو گوێ لەسەر شێوەی دڵ دەردەکەوێ، ئەوە نیشان دەدا کە ئەم داڕشتنە هونەرییە دووبارە لای سکایانی دانیشتووی باشووری رووسیەی ئەمڕۆ باو بووە، تەنها ئەوەندە هەیە کە ئەم جۆرە هونەرەی دوایی لە نێوان سکایانی باشووری رووسیادا کە گوێی زیندەوەر لەسەر شێوەی دڵ بێ، هیچ نەبینراوە.

لە توێژینەوەی ئاسەواری گەنجینەی زێوێ خاڵێ هەیە بە تایبەتی سەرنج رادەکێشێ ئەویش جۆراوجۆری هونەرو سازدانی هونەرییە کە لە رازاندنەوەی گۆڕەکاندا بەرچاو دەکەوێ و لە گشتی گرنگتر ئەو شتانەیە کە لەناو گۆڕەکانی سەر بە ناوچەی زێوێ بە دەستهاتوون. ئەمە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ئەم شتانەی سکایان زۆربە خێرایی و شێوە هونەرییەکانیان بە کۆمەڵ گەیشتووە.

ئەم کارە پەیوەندی بە هێرشی بروسکە ئاسای میللەتی سکایانەوە هەیە کە چوونەتە هەموو سەرزەمینی ئاسیای بچووك و پشێوییان خستبوەوە کە پێویستە لەم هەل و مەرجەدا جۆراوجۆری هونەریی بگەڕێنرێتەوە بۆ هونەری ئێرانی کە لەژێر دەستەڵاتی هەخامەنشییاندا بۆ سەرانسەری ئێران پەلی کوتابوو. خودی ئەم کارە یارمەتی ئێمە دەدا بۆ دیاریکردنی نەخشەی هونەری مادەکان لەسەر زەمینی مادا کە تاچ ئەندازەیەك لەم کارەدا کاریگەربووەو شێوەیەك لە هونەری سەردەمی مادەکان بێتە بەرچاومان و بزانین ئەم هونەرە لە کۆنترین جۆریدا بە چ شێوەیەك بووە بەسەرنجدان لە زانیارییەکانی ئەمڕۆ کە بەری لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی دێرینناسان و

توێژەرانە لەمەڕ مێژووی هونەری سەردەمی دێرین بەدوور دەزانرێ بیر لەوە بکرێتەوە کە هونەری مادەکان لە هونەری سکایان و کیمریان جیابکرێتەوە. لە لاپەڕەکانی پێشوودا بۆ ئەم بابەتە لەگەڵ هێنانەوەی نموونەی زۆردا ئاماژەیان کرد. خاڵێ کە دووبارە پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێ ئەوەیە کە لە فەرهەنگی مادی ئەم میللەتانەدا لە یەکچوونێکی زۆر هەیە.

ئەمەش بەهۆی چەند فاکتەرێکی وەك جوگرافی، هەل و مەرجی ناوچەیی، شێوەی بەرهەمهێنان و بژێوی چون یەکی مادەکان و سکایان و کیمریان و میللەتانی دیکەی دراوسێوە پەیدابووە هونەرە جەنگییەکان و شێوەکانی داکۆکی و بەکارهێنانی کەرەستەکانی ناومال و شێوەی مردوو ناشتن، لای ئەم میللەتانە لە یەك دەچن. دێرینناس خوالێخۆشبوو پرۆفیسۆر(ئەرنست هێرتز فێڵد) چەند ساڵ لەمەو پێش وتبووی کە لەوانەیە بەردەوامبوونی ئەم هونەرە هاوبەشانە لە نێوان هەخامەنشییەکاندا لە نەخش و نیگارو دروستکردنی زۆر بینادا وەك تەختی جەمشید دەبێ پەی پێبرێ. هەنووکە لێکۆڵینەوەی دێرینناسی و توێژینەوە لەسەر ئاسەوارە هونەرییەکان بەتایبەتی هونەری تەلار سازی و گۆڕ دروستکردن بە ئەندازەیەك پێشکەوتووە کە بە ڕاشکاوی و پرکێشییەوە دەتوانرێت پشتگیری لە بۆچوونی هیرتز فێڵد بکرێ. لەگەڵ ئاسەوارێ کە لە گەنجینەی زێوی بەدەست هاتووە و چەند بەڵگەیەکی ئاشکراو نووسراو لە هونەری ئاشووری دەتوانرێ چەند بەڵگەیەك بەدەست بهێنرێ هونەرمەندانی ئۆراتوویی بە تایبەتی دەربارەی تەلارسازی و شتومەکی نێو گۆڕەکان. بۆ ئەم کارە زووتر لە دروستکردنی ئاسەواری هونەری هاوبەشی مادەکان، ئاشوورییان و ئۆرارتووییەکاندا ئاماژەمان کرد.

دەبێ ئەو راستی‌یە بسەلمێنین کە لەبەرئەوەی هونەرمەندانی خۆیی لە دروستکردنی زۆر لە ئاسەواری هونەریی ئەو سەردەمەدا بەشداربوون، توانای دەستنیشانکردن و لە یەکترجیاکردنەوەو گەڕانەوەی داڕشتنە هونەرییەکان بۆ تەنها میللەتێ کارێکی سەخت و دژوارە.

ژمارەیەکی زۆری شمەك و ئاسەواری هونەری کە مۆرك و نیشانەی هونەری سکایی پێوەیە لەوەدا گومان ناهێڵێ کە ئێمە لە بوونی سکاییەکان لەناوچەی زێویێ نکۆولی بکەین. ئەم کارە پشتگیری لەو راستی‌یە دەکا کە کاریگەری هونەری کە لە ژێر دەستی فەرمانڕەوایانی سکاییدا بوو لەو ناوچەدا هەبووەو لەم کارگانە بەزۆربەی شمەکی ئاڵتوونی دروست و ئامادەکراون. نەخش و ئامادەکردنی ئەم شمەکە ئاڵتوونییانە نیشانەی پەیوەندییان بە کەسانی خاوەن پلەوپایەو کاریگەری راستەوخۆی سەلیقەی تایبەتی فەرمانڕەوایانی سکایی‌یان پێوە دیارەو جێگای دردۆنگی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئارادا ناهێڵن.

بەهۆی تایبەتمەندییەکانی دیکەی ئاسەواری گەنجینەی زێویێ ئەو ئەندێشە دێتە ئاراوە کە ئاسەواری هونەریی ناتوانرێ وەك چەند بەڵگەیەك تەماشا بکرێ کە کاریگەریی هێدی هێدی هەبێ بۆ ئەنجامدانی هونەرێکی تەواو، بەڵکو ئەو شوێنەوارانە

رێك‌وپێکی و پێشڕەوی خێرای هونەرو داڕشتنی هونەریی بەئێمە دەناسێنن. بەشێوەیەکی خێراو چاوەڕوان نەکراو کاریگەریی داڕشتنی هونەرە جیاوازەکان لەسەر ئەو ئاسەوارانە دەرکەوتووە. ئەوی لەم روەوە هەستی پێدەکرێ و دەتوانرێ بەراشکاوی باس بکرێ بەم جۆرەیە: میللەت و نەتەوە تازەکان کەلەم دەڤەرانەدا تازە دەستەلاتیان وەرگرتووە یا توانیویانە خۆیان دەربخەن و لەسەر ئەم بنەمادەتوانرێ فەرهەنگ و داڕشتنی هونەریی

تایبـەت بدرێتـە پاڵیـان، دەبـێ توخـم و نیشـانە هونەرییـەکانی خۆیـان لەسەرزەمینی تازەدا بەکار بهێنن و تێکەڵی دارشتنی هونەریی ئەوانی بکەن، کە لێرەدا مەبەسـت هونـەرو فەرهـەنگی دانیشـتوانی خۆیی یـە کـە کاریـان تێکراوەو ئەم نیشانانەیان وەرگرتوە.

ئاشکرایە کە ناتوانرێ ئەم خاڵە رەچاو نەکرێ کە سکایان هەرچـەندە دەسـتەڵاتی رامیـاری و توانـای سـەربازییان هـەبوەو توانیویانـە لەهـەموو روویەکـەوە دەسـتەڵاتی خۆیـان نیشـان بـدەن بـەڵام هێشـتا لـەوەدا سـەرکەوتوونەبوون کـە هونـەری خۆیـان بـەگوێرەی داب و نـەریتی ئـەو سەردەمە، لەئاسیای بچووکدا تێکەڵ بەیەك بکەن تا ئەو ئاسـەوارو شتانەی بەدەست گەیشتوون هونەرە تێکەڵاوەکە وەك فەرهەنگێکی تەواوو یەکەیەکی هونەری نیشان بدەن.

بێگومـان سـکایان بەرهـەمی هونـەریی تایبـەت بەخۆیانـەوە هـەبوە، وەلێ ئەندێشەو

هزری جوانسـازی ئەوە دەگەیـەنێ کەئەم فەرهەنگە هونەرییە بەیەکـەوە گرێ نەدراوە، بەتایبـەتی کاتـێ کە هونەرمـەند دەبێ توانای دەسـترەنگینی خـۆی بـەگوێرەی ویسـت و ئـارەزووی ئەوکەسـە بخاتەگـەر کەلـەو رووەوە ئامۆژگـاری دەکا، تـا ئـەو هونـەرەی ئـەو بـەکاری دەهێنـێ و ئەوشـتەی ئـەو دروسـتی دەکـا جێـی پەسـەندکردنی ئەوکەسـەبێ کـەبۆ ئەومەبەسـتە ئامۆژگاری داوەتێ تا خواست و ئارەزووی جێبەجێ ببێ و ئـەمیش کارێکی نوێ بەپێی ئەو تایبەتمەندییانە لە کارگەکەری خۆیدا ئەنجام بدا.

هـەروەها لەسـەر بنـەمای ئـەو ئاسـەوارەی بەدەسـتهاتووە، بەتایبـەتی لەتوێژینـەوەی گـۆڕی فەرمانڕەوایـەکی سـکاییدا چـەند شـت و ئاسـەواری هونـەری بەدەستهاتووەکە ئـەوە دەگەیـەنن چـەند میللـەتێکی جۆراوجـۆر

لەدروستکردنی ئەم ئاسەوارەدا بەشداربوون. لەم خاڵەشدا هیچ گومانێ نییە کەئەو ئاسەوارەی لەگۆڕی ناوبراودا بەدەستهاتووە دەتوانرێ وەك باج یا وەك دیارییەك ناوبرێ کە میللەتان و نەتەوە بچووکەکان کە کەوتوونەتە ژێر دەستەڵاتی سکاییەوە وەك دیاریی بۆ خۆبردنە پێشەوە لای فەرمانڕەوا سکایی‌یەکان یابەوتەیەکی دیکە بەخاوەنی ئەو گۆڕە یان پێشکەش کردوە. وەلای ئەم فەرمانڕەوایە ئەو ئاسەوارە ئەوەندە بەنرخ و بایەخدار بوە کە داوای کردووە لەگەڵ خۆیدا لەگۆڕەکەیدا بەجێ بهێڵرێ و هەنووکە ئەو شتانە جێی لێکۆڵینەوەن. سەردەمی دانانی ئەم شتانە لەو گۆڕەدا یا سەردەمی ناشتنی ئەو فەرمانڕەوا سکاییەی باسکرا، دەتوانرێ بەسەرەتای سەدەکانی گەیشتن بەدەستەڵاتی سکایان لەئاسیای بچووك و سنووری باکووری دەشتەکانی ئێران و باشووری رووسیا دابنرێ. وەلێ نابێ ئەم خاڵە بەدوور بزانرێ کەئەم بۆچوون و بەراوردە مەرجی هەیەو دەبێ بەم واتایە رەچاو بکرێ کە لەوانەیە شایستەی لێبەدەرکردن و جیاکردنەوەبێ، بەلام بەهەرحاڵ دەبێ بەگوێرەی لێکۆڵینەوەو تێرامان دەربارەی ئەم جۆرە ئاسەوارە ئەنجام بدری. ئەو دەوڵەتە بەدەستەلاتانەی کەنەخشەو کاریگەریی هونەری ئەوان لەم جۆرە شوێنەوارانەدا بەرچاو دەکەوێ و بۆچوونی ئێمە یەکلایی دەکاتەوە، سکایان و ئاشوورییان و ئۆرارتووییەکانن. کاتی دروستکردنی ئەم ئاسەوارە هونەرییانە دەبێ بەهەرەتی شکۆی فەرهەنگی و مەزنیی دەربارەی فەرمانڕەوایانی ئەم دەوڵەتانە بناسرێ. لەو شێوە بارودۆخەدا دەتوانرێ باس لەپێشینەی سەدەکانی زایینی دەوڵەتەکانی رۆم بکرێ لەژێر دەستەلاتی سزارەکان(قەیسەرەکان)داو هیند لەژێر دەستەلاتی(کووشانیان) و چین لەژێر فەرمانڕەوایی زنجیرەی(هان) و لەدوای بەراورد هەڵبسەنگێنرێن.

لەسەردەمێكدا گەنجینەی زێوێ دۆزرابووەوەو ئەم كۆمەڵە شتە بەنرخ ووێنە بەدەست هاتبوو دەبێ بیر لەوە بكرێتەوە كە ئاشوور میراتگری هونەرو فەرهەنگی هونەریی میزۆپۆتامیا بووەو هەنگاوێكیش بۆ ناوجەرگەی هونەری ئاسیای بچووك ناوەو دەستی كردووە بەگەشەپێكردنی. بەوجۆرەی كە لەنەخشەی جوگرافیای رامیاری میزۆپۆتامیاو ئاسیای دێرین بەدەست هاتوە گەشەكردنی هونەر لەم دەڤەرانەدا نكوولی لێناكرێ‌و لەگەڵ ئەویشدا پەرەسەندنی كاریگەریی ئەو بلاوبوونەوەی نموونەكانی هونەری ئەم سەرزەمینانە بۆ دەڤەرەكانی دیكە راستی‌یەكە كەمێژووو جیهانی شوێنەوار ناسان ئەوەیان بەراشكاوی سەلماندوە.

لەوكاتەدا ئورارتو لەهەڵدێری رماندابووو ئاشووریش ماوەیەكی كەم دوای ئۆرارتو رماو ئەمیش گرفتاری چارەنووسی ئەوبوو. رمانی ئاشوور لەساڵی(٦١٢پ.ن) یا بەبۆچوونێكی دیكە لە(٦٠٦پ.ن) لەلایەن كیاكساری سێیەمین شای مادەوە ئەنجام درا.

لەسەر زەوی وێرانەی ئاشوورو ئۆرارتوو لەجێگای تەخت‌و بارەگای سیاسی‌و توانای سەربازی ئەوان چەند دەستەلاتێكی نوێ هاتنەكایەوە كە لەسەرووی ئەوانەوە دەبێ ئیمپەراتۆرییەتی ماد ناوبەرێ. مادەكان ماوەیەكی دوورودرێژ باجگوزاری ئاشوورییەكان بوون.

دیائاكۆ یەكەمین پادشای ماد بەهۆی سارگونی دوەمەوە دەستگیركراو بردیان‌و كوڕەكەی ئەویش(فروتریش) بەدەستی ئاشوور بانیپاڵ لەجەنگدا كوژرا. لەدوای مادەكان‌و دەستەلاتە بچووك‌و گەورەكان ئیمپەراتۆری بەهێزی پارسیان(هەخامەنشییان) هات‌و هونەری مەزنی ئەم چاخە لەدوای بەجێمانی ئاسەواری هونەری دەولەتانی پێش خۆی چەند بیناو چەند

ئاسەوارێکی زۆری وەك یادگار بەجێهێشتوە کە لەکاتێکی گونجاودا بەتەواوی لەو روەوە دەدوێین. بائەوەش بوترێ کە هونەری هەخامەنشییان وەك دەوڵەتەکانی دی هونەرێکی تێکەڵاوو بەجێماوە لە پێشینانی خۆیەوە. سەلمێنراوە لەهەموو ئاسەواری پێش سەدەی شەشەمی پێش زایین- دامەزراندنی دەوڵەتی پارسییان لە(٥٥٩پ.ز)دابوە- لەبەرترو زیاتر بە بەرچاوەوەبوە.

توانای بەراورد لەمڕۆژەیشدا، لەدوای تێپەڕبوونی نزیکەی سێ‌هەزار ساڵ هێشتا گونجاوە. شوێنەوارەکانی هونەریی هەخامەنشییان ئەوەندە پایەدارو خاوەنی پشتیوانی هونەری بووە کە هەرچەندە چەند ڕووداوێکی فراوانی مێژوویی لەگەڵ زیانێکی زۆردا بەخۆیەوە دیوە، وەلێ هەروا قایم لەشوێنی خۆیدا مایەوە کە راست‌و دروستی بێ‌وێنەی داڕشتنی هونەریی‌و نەخشە دانان‌و بەکارهێنانی دەزگای ئاوەدان کردنەوەو توانای تەلارسازی ئەو سەردەمە نیشان دەدا. ئەم هونەرە ئەگەر بەراورد بکرێ دەگەڵ هونەری سکاکان دەبێ ئەم خاڵە دەربارەی هونەری پارسەکان(هەخامەنشییان) بوترێ کە هونەرێکی بەهێزو بێ ڕکابەربووەو ئاوێتەبوونی هونەری مادو سکایی‌و هونەری ئاسیای دێرین یا میللەتانی ئاسیایی دێرین کەجێنیشتەی ئێران بوون بەجۆرێ بوە کە پاشماوەکانی نەخش‌و نیگارو ئاسەواری ئێرانی- ئۆرارتوویی بەڵگەن لەسەر یەکگرتن‌و هاوکارییەکی هونەرمەندانەی باش لەنێوان هونەرمەنداندا.

ئەم یەکگرتنە هونەری هەخامەنشییەکانیش دەگرێتەوە. پەیوەندی هونەری لەئاسەواری هونەریی هەخامەنشیدا هەردەم پارێزراوە. ئەگەرچی هونەری سکایی لەدەڤەرەکانی باکوورو خۆرئاوادا لەژێر دەستەڵاتی هونەری یۆنانیدابووەو شێوەیەکی تازەی وەرگرتبوو، بەڵام نموونەی هونەری ئەو

سکاییانە لە دەڤەری(پۆنت) دەتوانرێ بەدەست بهێنرێ. کە ئەوەش پشتگیری لەو بۆچوونە دەکا. ئەگەر چوونی ئێرانییەکان بۆ بانی ئێران، بەو شێوەی کەزۆربەی سەرچاوە مێژووییەکان پشتگیری لێدەکەن لەسەرەتای یەکەمین هەزارەی پێش زایین بووبێ، پێویستە کە هونەری ئێرانییەکانیش لەگەڵ هونەری میللەتانی خۆیی و خۆماڵیشدا بسەلمێنین.

هونەری(سیلك)و ئەوەش پەیوەندی بەوەوە هەیە وەك هونەری(خوروین)، هونەری(حەسەن لوو)و(ئاملش) چەند بەشێ لەشارستانی و فەرهەنگی ناوخۆ پێکدێنێ کە هونەری شار دروستکردن، دامەزراندنی گوندەکان و دروستکردنی دەفر(قاپ) وەك مەرکانەی گڵێن و کارکردن لە کانزاکاندا، چەند بەشێکی گرنگی ئەوبوون. برۆنزی لورستان مەزنترین و ئاشکارترین نموونەی ئەوە.

لەسنووری سەدەی هەشتەمی پێش زایین مادەکان کە لەگەڵ کیمریان و سکایاندا یەکیان گرتبوو، بۆ جڵەوگرتنی هێرشی ئاشوورییان و پێشڕەوی سوپاکەیان ئەکباتانیان دروستکرد. بەم شێوە چەند بەڵگەیەکی هاوبەش مادو سکایی و کیمیری کەهاتە ئاراوە لەتێکەڵبوونی عیلامی- کاسپی بەشێوەیەك سەرچاوەی وەرگرتووە کە هونەری پێش هەخامەنشیش دەگرێتەوە. نموونەی ئەوە گۆڕە بەردینەکانی مادە. بەم کۆمەڵە مەزنە کاریگەریی هونەری ئاشووری، بابلی ئۆرارتوویی و تەنانەت یۆنانی بەتواناو خێراییەکی جیاوازەوە پەرەیان سەند کە لەگەنجی زیوی دەبینرێ.

پاشکۆ

نویشك و ئەنجامگیری مێژووی ئارياییيەکان

ئاریا بەواتای(دۆست، ئازاد، میواندۆست) ناوی رەگەزی زۆر لە خەڵکان، تیرەو میللەتانێکە کە لەمێژووی نەتەوەناسی و رەگەزناسیدا ناوبراون. لەنێو ئەم خەڵکانەدا دەتوانرێ ئێرانییەکان، هیندییەکان، یۆنانیيەکان، میللەتانی ئیتالی، سەلت(سەلتیيەکان)، ئەڵمانیەکان هتد ناوبرێن. تەخارییان پەیوەندییان بەلکی خۆرئاواوە هەیە.

لەدیدی زمانناسییەوە زمانەکانی هیندی و ئێرانی هەمیشە لەبواری زانستی زمانناسیدا بەزمانەکانی ئاریایی ناسراون. لەزانستی مێژوو، رەگەزناسی و نەتەوەناسیدا دوو توخمی زمان و نەژاد هەمیشە یەکتر دەناسێنن. لەگەڵ گۆڕان و دەستکاریکردنێ کە لەماوەی هەزاران ساڵی مێژووی خەڵکانی ئاریایی نەژاددا کە لەزمانیاندا روویداوە، دەتوانرێ لەرووی زانستی چاوگ دۆزینەوەوە(ئەتیمۆلۆژی) پەی ببرێ بەفرە وشەی هاوبەش و ناوی چون یەك و هاوڕەگ لەزمان و فەرهەنگی ئەو میللەتانەی ناوبران و بەم جۆرە ریشە یا بەوتەیەکی دیکە کۆنترین شێوەی وشەو ناوەکان بناسرێ.

پێشینەی خەڵکانی ئاریایی بەم جۆرە دەتوانرێ لەرووی کاتەوە لەسەردەمی دوایی بەرددا یا چاخی بەردینی نوێدا(نئوولیتیك) بزانرێ، وەڵێ هەمان خەڵك کانزا(فلز)شیان ناسیوە، چونکە زووتر وتمان کە ئارییەکان لەکۆچکردنیاندا لەگەڵ خۆیاندا ئەسپ و درشکە(چوارچەرخە)یان پێبوو کەبۆ هەڵگرتنی بارو گواستنەوەو داکۆکی و راوو زۆرشتی دی سوودیان

لێوەردەگرت. ئەمڕۆش لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکی فراوان لەمەڕ نیشتمانی ئارییەکان، وشیارییەکی تەواو بەپێویست دەزانرێ و هەر لەبەر ئەوەشە بیرو بڕواو بۆچوون لەم توێژینەوانەدا بەشێوەیەکی ئاشکرا جیاوازن و توێژەران بەتایبەتی رەگەزناسان و شوێنەوار ناسان لەم بوارە دژوارەدا هەر لەسەرەتاوە پشتیان بەوەرگێڕانی دەقە کۆنەکانی نێوان ئێرانی و هیندی بەستوە. ئەم خاڵەش دەبێ بوترێ کە بەکۆمەکی زمانی هیندیەکان وەك زمانی سانسکریت وەرگێڕانی دەقە ئایینی‌یەکانی ئێرانی دێرین ئاسان بووە.

لەسەر بنەمای وەرگێڕانی دەقە ئایینی‌یە هیندییەکان لەزمانی سانسکریتەوە کەزمانی(ودا)کانە ئاسیا بەنیشتمانی ئارياييەکان زانراوە، وەلێ بەپێی توێژینەوەی کۆمەڵناسان، نەتەوەناسان و رەگەزناسان کە لەدواییدا واتە لەسەدەکانی دوایی و نزیکی سەردەمی ئێمە دەستی پێکراوە، ئەوروپا کە لەوێشدا دەڤەرە کوێستانەکانی(تۆرینگن) لەئەڵمان و لەئەسکەندەناڤیدا وەك چەند شوێنێکی دیاریکراو بۆ گەڕان و توێژینەوە لەرێگای پەیبردن بەنیشتمانی ئارییەکان سەرنجی توێژەرانی بەلای خۆیدا راکێشابوو. ئەم جیاوازییە لەبۆچوونی توێژەراندا ئەوەندەی‌تر کاری لێکۆڵینەوەی دژوارکردوە.

توێژینەوەی ئەم دواییەو تاڕادەیەك نوێ کە لەلایەن خۆرهەڵاتناسانەوە وەك پاوڵ تیمە(paulThieme) زانای ئەڵمانی‌یەوە ئەنجام دراوە پشتگیری لەبۆچوونی ئەم دوایی‌یە دەکاو ئەمەش لەم دواییەدا لەناو کۆڕی توێژەراندا باسەکەی وروژاندووە.

سەردەمی کۆچی ئارییەکانیان، لەچەند جارێکدا بە نێوان هەزارەی چوارەم و یەکەمی پێش زایین زانراوە. بەگەیشتنی‌ئارییەکان بۆ بان ئێران

لەلای خۆرهەڵات و خۆرئاوای ئێرانەوە بوونی میللەتانی خۆیی وەك حوورییان، گۆتی یەکان، لۆلۆیی، کادۆس، سۆباری...هتد بەتەواوی جەختی لەسەرکراوەو لەبوونی ئەواندا لەم سەرزەمینەدا هەتا نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین هیچ جۆرە گومانێکی تێدا نییە. لەهەمان ماوەدا بوونی ئیمپراتۆڕی میتانی(Mittnni- Riech) هاوکات لەگەڵ کاسی یاندا(Kassitten)کەپتر لەیەك سەدە لەمیزۆپۆتامیادا فەرمانڕەوای بابل بوون جەختی لەسەرکراوەو لەچەند سەرچاوەیەکی گرنگەوە پشتگیری لێکراوە.

میللەتانی کەناویان برا ماوەیەکی دوورودرێژ لەپێش کۆچی میللەتانی سامی و هیندۆ ئەڵمانیدا، لەم ناوچانە جێنیشتەبوون. لەهەمان سنووری جوگرافیدا لەدەوروبەری هەزارەی یەکەمی پێش زایین یەکەمین گرۆهی ئاریایی جێگیربوون. ئەم گرۆهە هەر ئەوکەسانەبوون کە لەدەشتە بەربلاوەکانی تورکستانەوە بەرەو خۆرئاوا پێشڕەوییان کردوە. بەگوێرەی هەمان لێکۆڵینەوە لەمەڕ هەمان خەڵکانی نێوان سەدەکانی حەڤدەو دوازدەی پێش زایین لەبابلدا کاسییان و میتانییان هەر بەوناوەوە واتە زنجیرەی کاسی یەکان و میتانی یەکان، لەباکووری میزۆپۆتامیادا دامەزرابوون. کاتی دامەزراندنی ئەم زنجیرەیان بەسەدەکانی پانزە تا سیانزەی پێش زایین نووسیوە.

بەڵام دەربارەی ئاریاکان دووشت واتە ئەسپ وعەرەبانە بەناوی نیشانەی ئاشکرای ئاریاکانی هیندۆ ئێرانی یەوە بەهۆی هەمان لێکۆڵینەوەوە جەختی لەسەرکراوە. خەڵکانی ئاریایی لەو سەردەمەدا خاوەنی یاساو سیستمی بەڕێوەبردنی کاروباری تیرەو هۆزەکانی خۆیان بوون.

تایبەتمەندی ئەم خەڵکانە، بەتایبەتی توێژی فەرمانڕەواو دەستەڵاتداران لەنێوان ئارییەکاندا هەموو گومانێ دەربارەی پێشینەی ئەوان و ئاشناییان لەگەڵ کانزاو ئاژەڵداری و یاساکانی بەرگریدا دەڕەوێنێتەوە. با ئەوەش بوترێ کە ئارییەکان بەپشت بەستن بەلێکۆڵینەوەی سەرەوە وەك سەرمەشق و نموونە بۆ میللەتان و نەتەوەکانی دیکە لەمێژوودا ناویان هاتووەو ئەمە بەو واتانییە کە ئارییەکان تەنها ئەزموون و زانیارییەکانی خۆیان بەمیللەتانی دیکە رەوا بینیوەو فێریان کردوون، بەڵکو لەمیللەتان و خەڵکانی دانیشتووی بان ئێران لەچەند بوارێکی جۆراوجۆردا وەك هونەری گڵێن(گڵ سوورکردنەوە) بەهرەیان وەرگرتووەو خۆشکردنی سەرزەوی ئێران بۆ کشت وکاڵ فێربوون.

لکی خۆرهەڵاتی ئاریایی هیندی و ئێرانی کە هاوبەشییەکی فراوانیان لەنێواندا هەبوەو ئێستاش هەیانە، لەدەڤەری خۆرهەڵاتی بان ئێران و بەشێوەیەکی دیاریکراو لەباکووری ئێران و رێڕەوەکانی ئەفغانستان ولاپاڵی کێوەکانی هیندوکوش و بلۆچستان هەتا شیوی سەندیان بۆ خۆیان تەرخان کردبووو لەو دەڤەرەدا چەند نیشانەیەکیان لەبواری شارستانییەتیدا خستۆتە پاڵ نیشانەکانی شارستانیی پێش خۆیان. توێژەران هەزارەی دووەم و یەکەمی پێش زایین بەدەوروبەری چوونی لکی ئارییەکانی خۆرئاوا بۆ لاپاڵەکانی کێوانی زاگرۆس(Zagros)و ناوەندی ئێران دەزانن. لەدوای تێپەڕبوونی دوو سەدە لەهەزارەی یەکەمی پێش زایین دەوڵەتی ئاریایی ماد لەخۆرئاوای ئێراندا دەمەزرا. لەچڕکردنەوەی ئەم زانیارییانەدا دەتوانرێ ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانی مێژوونووسان و توێژەران لەم بوارەدا بەم جۆرە پوختە بکرێ:

ئێرانییەکان، هیندییان و خەڵکانێ کە بەوان هیندۆ ئەڵمانی یا هیندۆ ئاریایی کەبەلکی ئاریایی خۆرهەڵاتی ناودەبرێ پەیوەندییان بەم لکەوەیە. لەهەمان لێکۆڵینەوەدا بۆ خاڵێ ئاماژەکرا کەزووتر تەنها ئەو ئاماژەمان بەس زانیبوو، ئەو خاڵەش ئەمەیە کەسەردەمی پێکەوەژیانی ئارییەکان و لەیەك جیابوونەوەیان بەتەواوی نەزانراوە، وەلێ دەڤەرەکانی باکووری هیندوکوش لەهەر شوێنێکی دیکە بۆ ئەم مەبەستە نزیکترە لەڕاستییەوە. لکی خۆرهەڵاتی ئارییەکان کەبەرەو باشوور درێژەیان بەپێشڕەوی خۆیان داوە، ئەگەری ئەوە هەیە کە لەهەزارەی دووەمی پێش زاییندا لەجێگایەکدا جێنیشتەی یەکجاری بووبێت کەئەمڕۆ هندستانەو بەشێکی دیکە یا لکێکی دیکە کەبۆ دەڤەرەکانی خۆرئاوا کۆچیان کردبوو گەیشتوونەتە سەرزەمینێ و لەوێدا ژیاون کە لەمێژوودا بەسەرزەمینی ئارییاکان یا ئێران(Land Arier) ناسراوە.

توێژەران یەم لکەی خۆرئاواو بەتایبەتی ئەوانەی لەباکووری ئێراندا دەژیان هەر لەمێژەوە پەروەردەکردنی هەنگ و، لەبەشی خۆرهەڵاتیناشتنی خەشخاش و بەرهەمەکانی دیکەیان خستۆتەپاڵیان. ئەم کارە لەسەرچاوە ئایینییە ئێرانییەکانی کۆنیشدا پشتگیری لێکراوە. دەبێ ئەوەش بوترێ کە لەدەشتە بەربڵاوەکانی رووسیادا پەروەردەکردنی هەنگ بەهۆی لەبارنەبوونی هەل ومەرج و بارودۆخی ناوچەییەوە کارێکی ئاسان نەبوە.

لەمەڕ سیستەمی ژیان و کۆمەلایەتی و تەنانەت حکوومەتی ئاریاکانیشەوە وەك زووتر بەدرێژی باسکرا ئاشکراترین نیشانەی سەربەخۆیی داواکردن و ستەمدیدەیی خەڵکانی ئاری دامەزراندنی دەوڵەتی مادبووە لەکۆتایی ساڵەکانی سەدەی هەشتەمی پێش زاییندا لەخۆرئاوای ئێران. ئەو دەوڵەتە بەداخوازییەکی زۆرەوە لە حکوومەتەکانی پێشوو

لەناوچەکەدا بەتایبەتی ئاشوورییەکان چووە گۆڕەپانی خەباتەوەو ئەم خەباتەی درێژەپێدا هەتا ئیمپەراتۆری ئاشووری لەکۆتایی ساڵەکانی سەدەی حەوتەمی پێش زایینیدا لەناو بردو ناوی سڕییەوە، تێشکانی نەینەوا(Ninive)لەساڵی ٦١٢ی پێش زایین و لەناوچوونی ئاشوور لەساڵی ٦٠٦ی پێش زایین روویانداوە.

لەناوبردنی ئەو حکوومەتانەی دەستەڵاتخوازبوون تەنها لەلایەن مادەکانەوە ئەنجام نەدراوە، بەڵکو دوای ئەوانیش بەدامەزراندنی زنجیرەی هەخامەنشییەکان بەسنوورێکی فراوان و فەرمانڕەوایانێکی بێوێنەوە لەمێژووی ئێرانی کۆندا، کردن بەیاسای نامەی ئارییەکان، یاسا دانان بۆ کۆمەڵگا یا باشتروایە بڵێین کۆمەڵگاکان، یەکگرتن و خەبات دژی دەستەڵاتە ستەمکارەکان، پێدانی ئازادی کەلتووری و ئاییني بەمیللەتانێ کە کەوتبوونە ژێر دەستەڵاتی خۆیانەوە، بەشێوەیەکی رێك و مێژووساز، لەسەدەکانی شەشەم تا چوارەمی پێش زایین هاتۆتە ئاراوەو ئەنجام دراوە، توێژەران ئاریاکانیان بەخاوەنی ئامادەبوونێکی رامیاری تەواوو توانای جەنگی بێوێنەو توانای بنیادنان لەبوارەکانی ئابووری و سەربازی و رامیاری و فەرهەنگیدا ناوبردووە بەگوێرەی ئەم توێژینەوەو لەسەر ئەم بنەمایە لەپەیوەندی و توانای لەڕدەبەدەریان لەبواری کشتوکاڵ و ئاژەڵداری و هەروەها دامەزراندنی پەیوەندی لەگەڵ خەڵکانی دیکەدا بۆ ئاڵوگۆڕکردنی شمەك و زانیارییەکان لەزۆر بواردا بەهرەداربوون. هەروەها یۆنان دانیان بەوەدا ناوە کەئێرانی‌یەکان خاوەنی هەل‌ومەرج بوون بۆ پێشکەوتن لەهەموو بوارێکداو هەمیشە توانای جوانسازییان هەبووە. رێزگرتن لەیاساو مافە کۆمەڵایەتی‌یەکان لای ئێرانییەکان بەپێی وتەی مێژوونووسان و فەیلەسووفەکانی یۆنانی کارێکی ئاسایی‌بووە لەکۆمەڵگاکانی ئێرانیداو

هەمیشە خەڵکی دیکە چاویان لەمان کردووە. پریکلس وتاربێژی کارامەو فەرماندارى دەریایی ئاتن(ئەثینا) بەشان و باهۆی ڕێزگرتن لەیاسا، لەکۆمەڵگای ئێرانیدا لەلایەن بەرپرسانی دەوڵەت و فەرماندەکانی سوپاوە، هەڵداوە نویشك و ئەنجامگیری مێژووی مادەکان.

هەرچەندە لەمەوپێش گرنگترین مەسەلەو مەبەست دەربارەی مێژووی مادەکان بەشێوەیەکی پوختە دواین بەڵام دیسان بۆ هەندێ خاڵی گرنگ لەم کورتەباسەدا ئاماژە دەکەین. مادەکان کە سەرزەمینی ئەوان لەزمانی ئاشووریدا بەئامادای(Amadai)و لەزمانی فارسی کۆندا بەمادا(Mada) ناوبراون، خەڵکانێکی ئێرانین کە زۆرتری لەوەدەچێ لەسنووری هەزارەی دوەم و یەکەمی پێش زایینـدا بۆ خۆرئاوای ئێران کۆچیان کردبێ. سەلمانسەری سێیەم (Salmanssari) پادشای سەردەمی ناوەڕاستی ئاشووری(٩٠٠تا ٧٢٥پ.ز) ساڵنامەی شەڕەکانی خۆیدا کە بەساڵی(٨٣٥پ.ز)وەپەیوەندی هەیە لەنێوان ئەو بیست و حەوت سەرزەمینەدا کەباجی لێسەندوون، بۆ سەرزەمینەکانی ئامادای و پارسوماش(Parsumaš) بەتایبەتی ئاماژەی کردوەو باسی ئەوەی کردووە لە دانیشتوان و فەرمانڕەوایانی ئەم ناوچانە کەلەژێر باڵی دەستەلاتی ئەودابوون باجی لێوەردەگرتن. بەشێوەیەکی گشتی لەزمانی ئاشووریدا ئەم ناونیشانانە بۆ مادەکان بەکارهێنراون: ئامادای، ماتای(Matai) کە مادای(Madai) دەوترێ. مادەکان لە سەردەمی کۆنی ئاشووردا(١٥٠٠-٩٠٠پ.ز) بەپێی یاداشتی تیگلات پیلسری یەکەم(Tiglat Pisserl) بەشێ بوون لەو چل ودوو میللەتەی کەباجیان بەتیگلات داوە. هەرلەم یاداشتەدا هاتوە کە تیگلات تا باشووری دەریاچەی ورمێ پێشڕەوی کردوەو دوای ئەوەی خەڵکێکی زۆری خستۆتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە کە

ژمارەیانی بە چل‌ودوو ناوبردوە باجی لێسەندوون. لەبەڵگەنامەکانی ئاشووریدا سەرزەمینێ بەناوی ئەمان ماندا(Umman- Manda)وە ناوبراوە کە سەرتاسەری باکووری خۆرئاوای ئێرانی گرتۆتەوە.

بەپێی باسکردنی سەرچاوەکانی مێژووی یۆنان و بەتایبەتی مێژووی هیرۆدۆت یەکێ بەناوی دیوکس(Deioces)ەوە هۆزو تیرەکانی ئێرانی(ئاریایی) یەك پێکرتوەو دەوڵەتێکی دروست کردووە. لەساڵی ٦١٢ی پێش زایینداا بابلیەکان و مادەکان پێکەوە پایتەختی مەزنی ئاشووریان داگیر کردووەو ئیمپەراتۆری بەهێزی ئاشووریان لەناوبردووە. هیرودۆت مادەکان بەخەڵکانی سەربەخۆیی خوازو ئازادیخواز ناودەبا و لەو باوەڕەدایە کە مادەکان لەبەرگری و خەباتدا دژی دوژمنان و ئەوانەی باجیان لێداواکردوون بە ئاسانی و بەگیانی خۆبەختکردنەوە بەرەوروویان بوونەتەوە.

لەبەرئەوەی بەڵگەنامەکانی جەنگی و سەربازی ئاشوورییەکان ناتەواوبوون، بە دواهاتنی پاشایانی ماد لەو بەڵگەنامانەدا بە دروستی باس نەکراوە. سەرچاوە یۆنانییەکان لەم رووەوە لە راستیەوە نزیکترە. هیرودۆت چوار کەس لە پاشایانی ماد بەم شێوە دەناسێنێ:١-دیۆکس(Deioces) کە سەردەمی دەستەڵاتی ئەو لە(٧٠١ بۆ ٦٥٥)ی پێش زایین بووە. ئەمە (دیائکۆ) بووە. ٢- فرائەرتس(Froartes) کە ئێمە پێی دەڵێین فرورتیش(Feavaritš) کە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەو لە سەرمادەکان لە(٦٥٥ تا ٦٣٣ پ. ز) بووە.

٣- کیاکسارس(Kyaxares) کە لە(٦٣٣ تا ٥٨٤ پ. ز) پاشای مادەکان بووەو بە کیاکسار یا هووخشترە ناسراوە. چوارەم و دوا پادشای ماد لە نەخشەی هیرودۆتدا ئاستیاگس(Astyages)ی ناوبوە کە ٥٨٤ تا ٥٥٤

پێش زانین بە سەردەمی دەستەڵاتی ئەو زانراوە. ئەوەش بوترێ کە ئەم کەسە لەسەرچاوە بابلیەکاندا بە(ئیختوویگۆ) ناسراوەو پێشی وتراوە ئازیدهاگ یا ئاژیدهاك(ئەژدەهاك).

لە نەخشەیەکی دیکەدا کە لەلایەن پزیشکێکی یۆنانییەوە بەناوی کتزیاس(Ktesias)ەوە دانراوە، لە دەقی نوسراوەکەیدا ژمارەی پاشایانی مادو ناوەکانیان بە تەواوی لەگەڵ نەخشەکەی هیرودۆتدا جیاوازە. ئەم پزیشکە مێژوونووسە ژمارەی ئەوان بە دەکەس و درێژە پێدانی دەستەڵاتیان بە لەنێوان(٣١٥ تا ٤٤٠) ساڵ دەزانێ. دیودورسیسیلی Diodordasizillieu/2/32) لە دەربڕینی ئەو هەواڵانەی دەربارەی داریووشی دووەمو کوڕە جێنشینیەکەی ئەردەشیری دووەمدا وەك دیل ژیانی بەسەربردووە، بێدەنگ بووە.

وەها باس کراوە کە لەدوای گرتنی سەرزەمینی مادەکان لەلایەن پارسەکانەوە، بینای دیواری ماد(مەبەست پێ دیوارەکانی ئەکباتانە) لەلایەن بخت النصر(Nebukadnassar)ەوە دەستی پێکراوەو رادەوەستێ، لە دواییدا هەخامەنشیەکان تەواویان کردوە. دەوڵەتی ماد کە لە سەدەی هەشتەمی پێش زاییندا دامەزراوە وەك دەوڵەتی پارت کە لە ساڵی(٢٥٠پ. ز) هاتۆتە سەرکار، بە دەوڵەتی پاشایانی تیرەکان(ملوك الطوائف Foderativ) زانیوە کە لە لێکۆڵینەوە یۆنانییەکانیشدا دووبارە پشتگیری لەم بۆچوونەکراوە.

دەوڵەتی ماد وەك دەوڵەتی ئەشکانی چەند فەرمانڕوایەکی زۆری هەبووەو لە سەرەتادا هیچکام لەم دوو دەوڵەتە ناوبراوە وەك حکومەتێکی ناوەندی نەهاتوونەتە تەکایەوە. ئەوە داریووشی یەکەم(گەورە ٥٥٢- ٤٨٦ پ.ز) بووە کە رابەریی دەوڵەتێکی ناوەندی کردووە.

دەربارەی ڕێکخستنی کارگێڕیو سیستمی دیوانی دەوڵەتی ماد یەکلایی نەبۆتەوە. هەتا ئەکباتان(Ekbatana)ی ناوەندی دەستەڵاتی مادەکان بەڵگەنامەو ئاسەواری مادەکان لە دەروونی خۆیدا بشارێتەوە، ئەم گیروگرفتە هەر بەم شێوە دەمێنێتەوە.

بەشێکی زۆر لە ئاسەواری مادەکان وەك بیناو نیشانەی بیناسازی نیشانەی دی، بەمە بۆچوونی شوێنەوار ناسان لە ژێر شارەکەدا ماوەتەوە، و تا هەنووکە بە دوایدا نەگەڕاونو لێی نەکۆڵیونەتەوە.

مادەکان کە هیرودۆت موغان(Magier) بە یەکێ لە تیرە بە هێزەکانی ئەوان دەزانێ لە چەند تیرەیەکی زۆر دروست بوون. هیرودۆت پارسەکان لە رووی نەتەوایەتیو رەگەزەوە، لەرووی رەفتارو کولتوورەوە زۆر بە نزیك لە مادەکانەوە دەزانێو هەر لەبەرئەوەشەو کە ماوەیەکی زۆر لە دوای تێشکانی مادەکانو گواستنەوەی دەستەڵات بۆ هەخامەنشییەکان هێشتا یۆنانییەکان بە حکوومەتی نوێی ئەمانیان وتووە حکوومەتی مەدیك(Medic) یا مادی. بە هۆی ئەم کەسایەتیەوە مادەکان لە حکومەتی پارسەکاندا چەند تایبەتمەندییەکیان هەبووە وەك لێخۆشبوون لە کۆکردنەوەی باجو ئەو جۆرە شتانە. هەر لەبەر ئەم هاورەگەزییەش بووە مادەکان لە حکوومەتی پارسەکاندا، شان بە شانی هەخامەنشییەکان لە کاروباری سەربازیو حکوومیو هەستیاردا بەشداربوون. لەو کارانە ئەندامێتی سەربازانی بەرەگەز ماد لە سوپای دەهەزار کەسی نەمردا بووە. زووتر وتمان کە بوونی مادەکان لە خۆرئاوای ئێراندا لە دوای بوونی میللەتانی پێش ئاریایی وەك حووریان، گۆتییان، لۆلۆبییان، کادۆسییان، میتانیو ئۆرارتووییەکان بووەو میللەتانی ناوبراو ماوەیەکی دوورودرێژ لە پێش کۆچی ئاریاییەکاندا بۆ ئێران جێنیشتەی سەرزەمینەکانی باکوورو

باکووری خۆرئاوای ئێران بوون. ئەو شوێنەی کە لە دواییدا بەسەرزەمینی مادەکان لە خۆرئاواو باکووری خۆرئاوای ئێراندا ناسراوە، ئەم خەڵکانەیشی تێدابووە. بە هەرحاڵ کە تەماشای بۆچوونەکانی هیرۆدۆت بکرێ لە ئەکباتاناو سەرزەمینەکانی دیکەدا تێکڕا دەپارێزگا(٤٥٠ تالان زیویان) دەبەخشی بە دەوڵەتی هەخامەنشی.

-تالانی زیو ٥٦٠٠ فرانکە-

کەل‌وپەل‌و چەکی مادەکان کە بەهۆی چاولێکەری هەخامەنشییەکانەوە لە ئارادابوون، تەنانەت پارسەکانیش هەندێ هونەری جەنگی‌و شێوازەکانی بەرگرییان لە خودی مادەکان وەرگرتبوو، ئەو شتانە لە لایەن هەمان مێژوو نووسەوە باسکرابوون. دیارە لە نەخش‌ونیگارەکانی تەختی جەمشیدا ، بە ئاشکراو بەروونی پشتگیری لە بۆچوونەکانی هیرۆدۆت دەکرێ. تەماشاکە: خوالێخۆشبوو پرۆفیسۆر ویلهەم ئیلرز(prof. W. Eilers)ی ئەڵمانیی ئێرانناس دەڵێ: زمانی باوی نێومادەکان لە زمانی ئێرانییانی کۆنەوە(Allpersisch) نزیکترە هەتا زمانەکانی دیکە.

بڵاوبوونەوەی زمانی مادەکان لە سنووری فەرمانڕەوایی ئەواندا دەتوانرێ بپێورێ کە بریتییە لە چەند بەشێ لە کرمانشاه، ئەسفەهان، هەمەدان، سەرانسەری کوردستان‌و بەشێ لە ئازربایجان، لوڕستان‌و تاران(ڕەی). شەقامەڕێی بابل- ئەکباتان(بەغداد- هەمەدان) ڕێرەوێکی پڕ لە هاتووچۆو لە شەقامە گرنگەکانی سەردەمی کۆن بووە. سنووری مادەکانی لە باکووری ئاتووڕپاتکان(Athur- patakan)و لە باشووری بەشی مادی باشوورییەوە دەستنیشان کردووە. بە مادی باکووریی(ئاترووپاتن) دەوترا. بە وتەی ئیلرز شەقامەڕێی بابل- ئەکباتان لە جوگرافیای سەردەمی ئەشکانی‌و ساسانیەکاندا دووبارە ناسراوەو جێگای سوود لێوەرگرتن

بووە. چەند ڕێگایەکی گەورەو بچووك لەگەڵ دژواریی تێپەڕبوون لەو ناوچە کوێستانییانەدا لە سەرانسەری سنووری مادەکاندا هەبووەو لەسەر ئەم کاروانە ڕێیانەدا ئاسایش و سەلامەتی کاروانەکان دابین کراوە.

سەرزەمینی مادەکان لە نووسراوەکانی مێژوونووس و جوگرافیا زانانی ئیسلامیدا بە ناوچەی چیاکان و لای هەندێ لە جوگرافیا زانانی عەرەب بە چیاکان(Algibal) واتە کێوو ناوچە کوێستانی‌یەکان، یاخود بە عێراقی عەجەم(Lraq- Agam) ناو براون و لەسەرچاوە ئایینی‌یەکانی ئێرانی کۆندا دەریاچەی ورمێ بە دەریاچەی چیچست(Cicest) ناسراوە.

بە تێکڕایی وادەردەکەوێ کە بەهۆی نەبوونی هەواڵ و بەڵگەنامەو دوکیۆمێنتی ڕاستەوخۆوە، مێژووی مادەکان تا ئێستاش تاڕادەیەك تاریك و ونە، بەڵام ئەوە ئاشکراو بەڵگە نەویستەکە مادەکان بەناوی بەشێ لە خەڵکانی هیندۆ ئەڵمانی(Indogermanen) لە سنووری سەرەتای یەکەمین هەزارەی پێش زایینەوە گەیشتوونەتە بەرزاییەکانی خۆرئاواو باکووری خۆرئاوای ئێران و کەوتوونەتە ژێر ڕکێفی فەرمانڕەوایانی بە هێزی ناوچەیی و خۆیی ئەو شوێنانەو لە باجدەرانی ئەوان ژمێردراون و ئاژەڵ و دانەوێڵەو کشت و کاڵیان وەك باج پێشکەش کردوون، تا هێدی هێدی تواناو بڕشتیان پەیدا کردووەو خۆییەکانیان لەو ناوە راوناوە یا گوێڕایەڵی خۆیانکردوون و دەستیان بەسەریاندا ڕۆییووە.

هەروەك ئاماژەی بۆکرا سەلمانسەری سێیەم ئێمپەراتۆری سەردەمی ئاشووری لە ساڵی ٨٣٦ پ.ز هێرشی کرد بۆ سەرزەمینی مادو گرتی و لە ساڵی ٨٣٥ پ.ز لە نەخشەی سەرزەوییە گرتووەکانی خۆیدا دایناوە.

ئەتوانین بڵێین هەموو پاشاکانی ئاشوور بێ جیاوازی هێرشیان کردووە بۆ سەرزەمینی مادو مادەکانیان بە خەڵکانێکی یاخی ناسیون و ئەم

هێرشانەی ئاشووری تا گرتنی نەینەوا لەساڵی(٦١٢ پ.ن) دا درێژەی کێشاوە. سارگونی دووەم(SargonII) کە لە ساڵی(٧٢٢- ٧٠٥ پ.ن) پاشای ئاشوورییەکان بووەو جەنگی حەڤدە ساڵەی بەهەموو توانایەکەوە لەگەڵ عیلامییەکاندا رابەری کردوو، دیوکس(دیاکۆ)ی رابەری مادەکانی، کە پێدەچێ لەو سەردەمەدا یەکێ لە ئەندامانی گرنگ و بیرومەندە مەزنەکان بووبێ لە یەکگرتنی ماناکاندا(Manna- Allianz) دەستگیردەکاو بۆ سووریا(شام) دووری دەخاتەوە. وەك لە هەواڵی یۆنانییەکاندا هاتووە، بەهۆی تکاکردن و داخوازی سەرانی تیرەکانی مادەوە دیائکۆ لەگەڵ بەڵێندان لەلایەن سارگونەوە لە دیلی ئازاد دەکرێ و درێژە بە رابەریی مادەکان دەدا.

دیائاکۆ لە یەکیەتی ماناکاندا ئەندامێکی کاریگەربووەو لەگەڵ ئۆرارتوویەکان و میللەتانی دیکەی بەرهەڵستی ئاشووریەکی گرتبوو. هەندێ ئەو بە بیرمەندی سەربازیی لەم یەکیەتییەدا دەزانن. ئەو دامەزرێنەری دەوڵەتی مادە.

کوڕەکەی ئەو فرورتیش(Khšathrit- phyaortes)بەکۆمەکی یەکگرتوانی خۆی واتە پارسییان و کیمیریان، چەند ناوچەیەکی لە سنووری ئاشوورییەکان ئابلووقەدا، وەلێ لەلایەن سکایانەوە(skythen) کە دەگەڵ ئاشوورییەکاندا یەکیان گرتبوو بە سەختی تێکشکا. پارسیان و کیمیریان کە چەند ناوچەیەکیان لە سنووری ئاشوورییەکان ئابلووقەدابوو، ئەمانیش بە هاوپەیمانی مادو دوژمنانی ئاشوور ناسران.

دیارە ئاشوورییەکانیش لە پێشڕەوی سکایانی هێرشبەر لە نیوەکانی یەکەم و دووەمی سەدەی حەوتەمی پێش زایین لە سنووری خۆیاندا بە پارێزراوی نەماونەوە.

لەسـاڵی(٦٣٣ پ.ز)دا فرورتیشـی دووەمـی پاشـای مـاد لەلایـەن ئاشووربانی پاڵەوە، لە جەنگێکی سامناکدا دەستگیر دەکرێ و دەکوژرێ و کوڕەکـەی هووخشـترە(Huvakhšthra) یـا کیاکسـار(Kyaxares) بـە نوێکردنەوەی بنیادی سوپای مادو وەرگرتنی هونەرە جەنگییەکانی نوێ و راهێنـانی تیرهـاوێژان و سـوارەی سـوپا لەسـەر بنچینـەی شـێوەی بـاو لای سکاکان هەڵدەسـێ و لەگـەڵ نەبوپۆلاسـار(Nebupolassar) فـەرمانڕەوای کلدانی رەگەزی بابل دۆستایەتی دەکەوێتە نێوانیانەوە و دژی دەوڵەتی بە توانای ئاشوور یەکدەگرن.

لەنێوان ساڵانی(٦١٦ تا ٦٠٨)ی پێش زایین سوپای بە هێزو تائەو کاتە شکست نەخواردووی ئاشوور بـە هـۆی چـەند هێرشـێکی سەرسـەختانەی سوپای لێهاتووی مادەوە کە لەلایەن بابلیەکانەوە کۆمەکی دارایی دەکران لەناوچوو(بڕوانە دەقەکان- باسی سیاسەتی سوپایی پاشـایانی ماد) شـای سەرکەوتووی ماد لە دوای ئەم سەرکەوتنە مەزنە کە هـەموو هاوکێشـەکانی رامیاری و سەربازی لـە سەدەی حـەوتی پێـش زایـین لەناوچەکـەدا گـۆڕی، ئەمجارەیان روویکـردە خۆرئـاوای سـەرزەمینی مـادو بـاکووری خۆرئـاوای ئـێران و لەگـەڵ ئالیـات(Allyattes)ی پاشـای لیـدی کەسـەر زەمینێکـی دەوڵەمەندی باکووری خۆرئاوای ئێران بوو کەوتە جەنگەوە، لەئەنجامی ئەم جەنگە بێهوودەدا خۆرگیرانێ (Sonnen Finsternis) روویـدا کـەتالس (Thalis)ی فەیلەسووف و بیرکاریزان و ئەستێرەناس و ئەندازیاری سوپایی سـەدەی حەوتـەمی پێـش زایـین، کەلـە خزمـەتی پاشـای لیدیـدا بـو، ئـەو خۆرگرتنەی وەك بۆچونی پیاوانی ئایینی پەرستگاکانی لیدی بەئەنجامی تووڕەبوونـی خودایـان زانـی و لەساڵی (٥٨٥)ی پێش زایین بەهۆی نـاوبژی بابیللەکانەوە کۆتاییان بەم جەنگە بێهودەو بێ ئاکامە هێناو روباری هالیس

(Halys) بەناوی سنووری هاوبەش دەوڵەتی مادو سەرزەمینی لیدی دیاریکراوەو بەهۆی مێردکردنی ئارینیس (Ariyenis)ی کچی ئالیات بە ئاستیاگی کوڕی کیاکساری پاشای ماد کەلەو کاتەدا جێنشینی تەختی پاشایی بووە، هەروەها بەهۆی خواستنی ئامی تیس (Amytis) کچی کیاکساری شای ماد لەلایەن نەبووکەدنەسر (بخت النصر)ی جێنشینی تەختی بابلەوە، ئەم پەیمانی ئاشتییە بەهێز بوو، بەپێی ئەو باسانەی کە زۆربەیان سەرچاوەیەکی یۆنانییان هەیە نەبوونید (Nebonid)ی شای بابل لەپەرەسەندنی دەستەڵاتی مادەکان ترساو ئەو دەوڵەتەی کەلەسەردەمێکدا بەدیارتیرین هاوپەیمانی بابلیەکان دەژمێردرا، بوو بەنیشانەی تیر هاویشتن و پلانەکانی نەبوونید.

نەبوونید لەکوروشی دووەمی شازادەی ئێران (٥٥٩-٥٢٩پ.ن) کەلەو سەردەمەدا پاشای هەخامەنیشی‌بوە، داوای کۆمەکی کردوەو کوروش دوای داگیرکردنی سەرزەمینی مادەکان لەساڵی (٥٥٩)ی پێش زاییندا، لەساڵی (٥٣٩)ی پێش زاییندا سەرزەمینی بابلیش دەخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. وتراوەکە لەو ماوەدا، واتە لەتێشکانی دەوڵەتی مادو دەستگرتن بەسەر ئیمپەراتۆری بابلدا، کورشی مەزن لەساڵی (٥٤٦)ی پێش زایندا بەزاڵبوون بەسەر کروزویس (Kroisos)ی شای لیدیدا کەکوڕو جێنشینی ئالیات بوە، ئەو سەرزەمینە دەوڵەمەندەی کەوتە ژێر دەست و بوو بەپاشکۆی ئێمپەراتۆرییەتی ئەو.

کوروش گەنجینەکانی شاری (سارد) کەپایتەختی لیدی بووە دەخاتە ژێر دەستی خۆیەوە(١)و ئەوەی لەم جەنگەدا لەسامان و دەستکەوتەکانی جەنگ کەوتە ژێر دەستی بۆ گرتنی بابل بەکاری هێنا، وتراوە کە کوروش نیازی گرتنی میسریشی هەبووە، وەڵێ لەساڵێ (٥٢٩)ی پێش زاییندا

بەدەستی ماساژستەکان (Massagestten) کەتیرەیەک لەسکاکان بوو، لەجەنگێکی سامناکدا کوژراو (کەمبووجیە)ی دووەم کوڕو جێنشینی کوروش بەهەمان کەرەسە ئامادەییەوە میسری داگیر کرد.

راڤەی چەند وشەیەك بە پێنووسی وەرگێر

١. **ئـاری (ئاریـا)**: گرنگـترین لکـی رەگـەزی سـپی پێسـتن. میللـەتێکن کەلەسـەرەتاوە بەشـێوە ژیـانی دەشـتەکی لـەباکووری دەشـتە بـەربلاوو بـەرزەکانی ئـێراندا لـەهاتووچۆدابوون، سـێ هـەزار سـاڵ پێـش زایـین روویانکردۆتە باشوور، برێ لەو ئارییانە بەرەو هیند ملیان ناوەو برێکی دیکەیان هەر لەدەشتەکانی ئێراندا جێگیربوون.

ژمارەیەکیشیان بەرەو یۆنان و ئەوروپای باشوورو سەرزەمینی ئەڵمان و ئەوروپای باکوور رێیان گرتۆتە بەر، ئەوانە بە باوە گەورەی ئێرانییەکان، هیندی و یۆنانی و رۆمی و زۆربەی نەتەوەکانی ئەوروپا و ئەمەریکای ئەمڕۆ دەژمێردرێن.

ئەو زمانانـەی کـە لـەزمانی ئارییـەوە وەرگـیراون، بریتیـین لـە ئاوێسـتا سەنسکریت، پەهلەوی، فارسی، کوردی، یۆنانی، لاتینی، ئەڵمانی، سلاڤی.

هەموو شێوە زمانەکانی ئەوروپا بێجگە لە فنلاندی و مەجەری و تورکی هەر هەموویان لەخانەوادەی ئاریایین (بڕوانە فەرهەنگی عەمیدی فارسی).

٢. **بان ئێران (پشتەی ئێران)** وەرگێڕدراوی وشـەی (فەلات)ەکە بەواتای بیابان، دەشتی بەرفراوان لەشوێنە بەرزەکاندا هاتووە.

٣. **جەیحوون**: ئەموو دەریا (Amou- daria) روبارێکە لەچیاکانی پامیر لـەهیند هـەڵدەقوڵێ و بەئاسـیای سـۆڤیێتیدا تێدەپـەڕێ و دەڕژێتـە دەریـای ئاراڵەوە، درێژییەکەی ٢٥٤٠ کم دەبێ، لەمێژدا ئۆکسووس بوە.

٤. **هینـدوکـوش**: چەنـد بەرزاییەکـە لەئاسـیای ناوەڕاسـت، لـەباکووری ئەفغانستاندا کەپەیوەستن بەکێوەکانی پامیرەوە.

٥. **پەنجاب (پێنج ئاو)**: ویلایەتێکە لەئاسیادا کە هیندو پاکستاو لەنێو خۆیاندا بەشیان کردووە.

٦. **سیند (هیندۆس)**: روبارێکە لەتبت هەڵدەقوڵێ و بە هیندو پاکستاندا تێدەپەڕێ و دەڕژێتە دەریای عومانەوە.

شارستانییەکی گەورە لەسەر کەنارەکانی ئەم رووبارە لەهەزارەی سێیەم و دووەمی پێش زایینیدا هەبووە.

٧. **هیرو دۆت (هیرودۆتس** Hreodotos–٢٤٨٤–٢٤٢٥پ.ز) مێژوو نووس و گەڕیدەیەکی یۆنانییە، نازناوی (باوکی مێژوو)ی پێدراوە، جیهانی ئەو سەردەمە گەڕاوە، بەتایبەتی عیراق و فینیقیا و میسر، ئەوەی ئەو لەمێژوودا نووسیویەتی گرنگترین سەرچاوەیە بۆ زانینی باس و هەواڵی نەتەوە دێرینەکان و ئەفسانەکانیان.

تێبینی: سەرچاوەی راڤەکردنی ئەم چەند خاڵەی دوایی (المنجد فی الاعلام)ە.

وەرگێڕ

پەراوێزەکان

١. هندی یا(Inder)ناونیشانێکە کەسەرچاوە هاوبەشەکانی یۆنانی- رۆمی و ئێرانی بۆ هیندییەکانیان بەکارهێناوە.

٢. ودا(Vada) بەواتای زانست و ئاگابوونە.

٣. ناوی حووریان لەحوور کە بەواتای خۆرە وەرگیراوە.

٤. کەمبوجیە لەساڵی ٥٢٥پ.ز میسری گرتوە.

٥. پەیوەندی ئابووری و فەرهەنگی لەنێوان سۆمەرو میسردا هەبوە.

٦. بە یۆنانی(Magoy)لە ریشەی (ماگوس) بەواتای جادووگەر وەرگیراوە.

٧. ناوی کۆنی(ئەکەد) Agada ئاگا دەبوە.

٨. مەبەست لە خوراسیانی کۆن چەند میللەتێکە کە ماساگتەنیش (Massagetten) دەگرێتەوە.

سەرچاوەکان

Randa A.(Hrsg) Wb.d . Weltgeschichte, Bd.S. :274.
Brandnstein,W.:A.a.o.S.114,88.
Wolff. Fr. Avesta.S.317.
Barr.k: A.a.o.S.265,273,

خدادیان ۱. اعتقادات آریاتیهای باستان، ص۱۰٤

5. Reichelt, H,:Aw.Eb,S. 6,7.
6. Wolff, F.: A.a.o.317+ Freyer, H.: Wg. Europas+ S.26,29, siehe:
7. Ploetz: A.a.o.804,79.
8. Lullubu. S.ploetz, k: A.a.o.104.
9. Duchesne Guillimin, a.a.o.10 + Barr, a.a.o.274.
10. Talisman

خدادیان: اعتقادات آریائیها ص ۱۰۹،۱۱۰،۱۱۱

ص ،بساتک نامه :اینیربا٦٥ ص مکب دلج نادلبلا مممج یوحه تنوقایز زا لقنةبا ۷۱٤

مسعودی مروح الذهب جلد بکم ص٥.

RGG. Lll, 877.

ص .یلعنیسد زا ناطباسمهاب هلایع طباور خیرات ةب یرظنا۲

عوممج ،ناتساب ناریا :نسد ،اینیربة جیبی جلد بکم. تاریخ مشرق قدیم، ص ۸٥۱.

یرشمن: ایران از اغازتا اسلام، ص ٧٤و٨٤.

نگاه کنید به دیاکونف ماد، ص ۲۱۰تا۳۱۰ +

Ghirschman. R. Iran. 1.(Protoiranier, Meder+ Achamediden) S48-85.

ونف، تاریخ ماد، ل۲٤۱-٤٤۱

زنجیرەی بڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێڕان

ژ	ناوی کتێب	زمان	نووسەر	بابەت	ساڵی دەرچوون	وەرگێڕ
١	شائیسماعیلی یەکەم و جەنگی چالدێران	فارسی	هاشم حیجازی فەر	مێژوویی	١٩٩٩	کەمال رەشید
٢	رێکخراوە نێو دەوڵەتی و هەرێمییەکان	عەرەبی	ئەحمەد موسەوی	سیاسی	١٩٩٨	عەلی قادر عوبێد
٣	بنەماکانی دارشتن لە میدیاکاندا	فارسی	ئومێد مەسعودی	راگەیاندن	١٩٩٩	مەجید ساڵح
٤	*History A Brief of Kordistan*	کوردی	فوئاد تاهیر سادق	مێژوو	٢٠٠٢	فوئاد تاهیر سادق
٥	کاریگەری نەست	عەرەبی	د.عەلی وەردی	دەروونناسی	١٩٩٥	سەمەد زەنگەنە
٦	دیموکراسی	فارسی	ئانتونی ئاربلاستەر	دیموکراسی	٢٠٠٠	رێباز مستەفا
٧	شمشێری دیمەلکیس	عەرەبی	نازم حیکمەت	شانۆنامە	١٩٧٤	عەزیز گەردی
٨	بەڵگەنامەکانی ئینگلیز	ئینگلیزی	ئا/بلال ن.شمشیر	سیاسی	١٩٩١	سەلمان عەلی
٩	چۆن لەگەڵ منداڵەکەمدا رەفتار بکەم؟	فارسی	د.گاریر	پەروەردەیی	٢٠٠٠	شەیدا سەلاح
١٠	شەترەنج	ئەڵمانی	ستیڤان سڤایک	نۆڤلێت	٢٠٠٠	عەبدولمومین دەشتی
١١	سەرمایەداریی هاوبەشی	عەرەبی	ئالان مینك	سیاسی/ ئابووری	٢٠٠١	دلێر میرزا
١٢	جیهانێکی لێکترازاو	عەرەبی	ئەنتۆنی گیدنز	سیاسی	٢٠٠٠	عەبدوڵڵا قەرەداغی
١٣	ناسنامە بکوژەکان	عەرەبی	ئەمین مەعلوف	سیاسی	١٩٩٩	کەژاڵ ئەحمەد
١٤	جريمة العراق في الابادة الجماعية	الانجليزية	منظمة حقوق الانسان	وثائقي	٢٠٠١	جمال ميرزا عزيز
١٥	دیموکراسی چییە	فارسی	دیڤید بیتهام	سیاسی	٢٠٠٠	شۆرش جوانرۆیی
١٦	دەربارەی دیموکراسی	فارسی	رۆبەرت داڵ	سیاسی	١٩٩٩	ئامانج عەزیزکەندی
١٧	سەر هەڵدانی ئاژاوە گێری	ئینگلیزی	رۆبەرت دی کاپلان	سیاسی	٢٠٠٠	شاخەوان مەنسور
١٨	بزووتنەوەی عەلەوییەکانی زاگرۆس	فارسی	ئا: محەمەد عەلی سوڵتانی	سیاسی	١٩٩٧	حەسەن عەبدولکەریم & کەمال رەشید

تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

٢٠٠٠ د

D. Ardeşîr Xudadian

Arîekan u Madekan

Wergêranî : Ala nurî babe Alî

ئەم کتێبە

دەوروبەری سەدەیەك لەمەوپێش لەسەر بنەمای ئەو هەنگاوانەی کە لەبواری دێریننناسی، زمانناسی، تاوتوێکردنی مێژوویی دیکە لەلایەن پیترۆدێلاڤالە. شاردن، نیبیور، نیلسن دۆبواز، راو لینسۆن و چەند کەسێکی دیکەوە نراون، چەند بەرهەمێك لەبواری مێژوو، ژیارو کەلتووری ئێران لە پێش ئیسلامدا نووسراون و دانراون کە بەرجەستەترینیان بریتین لە کتێبی (ئێرانی دێرین) لەنووسینی حەسەن پیرنیاو، کتێبی بەنرخی (ئێران لەسەردەمی ساسانییەکان)دا دانراوی ئارتور ئەمانوئێل کریستیەن سەن، وەرگێرانی رەشید یاسەمی، کە خزمەتێکی بەرچاوی لەبواری توێژینەوەی مێژوویی بەمامۆستایان و خوێندکارانی زانکۆ گەیاندووە...

ئەزیش بەدانانی مێژووی ئارییەکان و مادەکان کە هەرگیز بێ خەوش و دوور لەکەم و کوری نییە کەوتوومەتە سەرئەورییەی کەبەبەهرە وەرگرتن لە ئەزموون و توێژینەوە نوێکان لەسنووری مێژووی ئێرانی دێریندا هەنگاوێکی کورت بنێم.

نووسەر